

ISSN-0130-531X

МУГ·ХЕМ

40 ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

ТЫВА АССР-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИ

УЛУГ ХЕМ

40 ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

ТЫВАНЫҢ НОМ-ҮНДӨДӨР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ—1978

С(Тув.)
У77

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАҢ, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ
(харысалгалыг редактор), **Н. А. СЕРДОБОВ, С. С. СЮРЮН-ООЛ,**
М. А. ХАДАХАНЭ.

0-7-4-3
0-7-3-3

121-170+03+M133

© Тываның ном үндүрер чери, 1978.

Ленинчи комсомолдун 60 чылынга

СЕДИП-ООЛ Т А Н О В

Аревзчинин сактышкыны

Октябрьнын социалистиг Улуг революциязынын ачызы-биле тыва улус даштыкынын эжелекчилеринин болгаш иштикинин феодал-теократ мөлчүкчү-дарлакчыларынын аар-берге кинизин чаза шапкан, ооң дайлымындан тывалар кымга-даа хамаарышпас, бүрүн эргелиг демократчыткан тускай улус күрүнө кылдыр догуннап доктааган.

Ол болуушкунга бичии буурай улустарны дарлалдан хостап, оларга политика, экономика болгаш культура талазы-биле боттуг дузаламчыны көргүзүп тургаш, чырык-чаагай орук-биле хөгжүдүп, сайзыраңгайжыдып, социализмнин үндезиннерин салыр дугайында марксисчи өөредигнин, ленинчи национал политиканын ачы-дузазы улуг ужур-дузалыг болган. Ону бистиң хоочуннарывыс-даа, салгакчыларывыс-даа кажан кезээде утпас болгаш коммунизмнин херээ дээш эки өөренир, могаг чок ажылдаар соруктуг.

Советтиг Россияга РК(б) П-нын шынчы дузалакчызы болгаш салгакчызы болур ленинчи комсомол 1918 чылда тургустунуп келгенден бээр ам бо чылын алдан харлап турар. Ленинчи комсомолдун үлегер дуржулгазы-биле Тыванын аныяктарынын революстуг эвилели төрүттүнүп келген. 1923 чылдың июнь айда Тыва араттың революстуг намынын ийиги Улуг хуралы Хем-Белдиринге чыгып, хуралдап эрткен. Орта намның шынчы дузалакчызы болгаш салгакчызы болур Тыванын аныяктарынын революстуг эвилелин организаптап тургузарын шиитпирлээн. 1924 чылдың чазынында Хемчик кожуунуң девискээри Чыргакы хемге чурттап турган Монгуш Нүрзет чагырыкчы, Куулар Сумунак чагырыкчы болгаш өске-даа феодал-теократ идегеттернин күткүлү-биле ТАРН-нын ийиги Улуг хуралынын революстучу шиитпирлеринге удур дээрбечи үймээнчилер хөделип үнгеннер.

Оларнын ол бужар-бак хоралыг контрреволюстуг үймээнин чылча шаап, узуткаар херекке чурт иштинге турган кызыл шеригжилер болгаш чазактың араттың аъттыг шерин-биле, Тываның хоочун партизаннары-биле кады аревэ назы-

лыг аныяктар идепкейлиг киржип турганнар. Оюн Күрседиге баштаткан Намның Төп Комитеди чогуур хемчеглерни ап тургаш, Сумунактың хартаачылаан үймээнин базып чавырылдырган-даа, арат-чоннуң дүвүрөп-коргуп турганын оожургаткаш, оларның артынчыларын 1924 чылдың август айның ортан үезинге чедир тулчуп келгеш, когун үзе узуткаан болгай.

Мен ол үеде амгы Өвүр районнуң девискээри Хандагайты, Улаатай, Хөрлети деп черлерге чурттап чораан Ондар Демир чалаңның аалынга хөлечиктеп, оларның хой-малын кадарып амыдырап чораан мен. Ондар Демир чалаң дээрге, эң-не адыыргак, колчук, туразы улуг, каржы кижии. Ооң кадыг, халаңгызы-даа кончуг. 1925 чылдың чай ортузунда мээң ачам Ондар Токпак-оол биле Ондар Чүдей-оол иелээн соруг манап чыткаш, он адыр мыйыстыг сыын өлүрүп каан. Ол мыйысты мен Шагаан-Арыгга турган кыдат бүүзеге саткаш, шай, таакпы, пөс-таавы алгаш келген мен. Ооң-биле кырган ачамга, авазы чок үш өскүс дунмаларымга хөйлен, чүвүр чергелиг хептер даарадып бергилээн бис. Ону дыңнааш, Демир чалаң хорадааш, бир хүн эзирик бистин бөөдей өвүске маннап келгеш, ачамның оң талакы улуг-эргээн одура ызырып каан. Оон Чадаанаже кылаштап ажып келгеш, төрөлдө-ривис Ондар Мөңгө-Дарган, Ондар Хуваанай олардан үш шары, ийи аът ачылап алгаш, Чадаанаже көжүп келген бис.

Ол-ла чылдың күскээр чайынында Хемчиктин Даа, Бээзи ийи кожуунунуң төвүнге чедип келгеш, кожуун чагырыкчызынга хөделдеп ажылдай бердим. Ынчаарда эң-не араатанзыг, адыгуузуң мал ышкаш дерзии дүжүмет Сеңгин чаңгынын салгакчызы болур шөйбек кара шырайлыг, узун думчуктуг, чидиг карактыг, Ондарларның кыргыс арбанының чаңгызы чораан Ондар Кижээ деп эң-не каржы-дошкун феодал кожуунуң арат чонун чагырып турган. Ооң чөвүлекчизи-даа, бижээчизи-даа эрги, крышалыг, чаңгыс улуг өрээлдиг бажыңга ажылдап, чурттап турган. Он ажыг, чээрби хире чарылгалар өглери бар. Чарылгалар дээрге херектеннер кыйгыртыр, кара-бажында шоочалап каан херектеннерни кадарар, аш-чем хайындырар болгаш өске-даа кожуун чызаанының ажылын кылыр, черле амыр-дыш чок, дүүрөп-ле турар. Ынчаарга сумулар тергиилекчилери дээр кончуг аныяк Санчы чаңгы, Сундуй чаңгы, Доржу чаңгы, Дамчай чаңгы болгаш өскелер-даа торгу-манчык хептерлиг эрлер бар. Олар дээрге, ажыл-даа кылбас, арагалап-ла турар. Эзирип алгаш, мен бай мен, сен яды сен дээш-ле аас былаажып эгелээр. Узун тоннарының уштуктуг чеңи-биле удур-дедир улдашкылап пат болур. Оларның аът-хөлүн өртеп оъткарар, эзертээр дээш база-ла янзы-бүрү айбы кылдырып, чарылгаларның дерин соруп тур-

ганнар. Ынчан кижиге кымчылап, шагаайтап эриидээри хорутуна берген турган чүве. Бир эвес «тос-эриинин» хоойлузу хевээр турган болза, та чеже кижинин ханын төгөр кулугурлар чүве.

Кожуун төвү ынчаарда Чадаананың үстүү улуг хүрээзиниң адаанда Терен-Кежиг аксынга чүве, мурнунда аңаа кыдат камың шериглер паараңнап турган. Ол үеде Хем-Белдиринден чазак чарылгазы дээр көк даалымба азы көк торгу тоннарлыг, хөрээнде чазак чарылгазы деп улгаттыр бижип каан кандаазынныг аныяк оолдар чедип кээп турганнар. Олар үндүрүг-дадывыр хавырап, херектенер кыйгыртыр, Кызылга аппарып ажылдадыр дүжүметтер кыйгыртып келир болгаш өске-даа ажылдар дугайында келир. Кижээ чангы олардан коргуп, угаан-куду үнүп орар. Оон ужуру чүл дээр-ге, ол үргүлчү бичии эзирик турар, чарылгалар чазак-чагырганың сургакчылары болурдан аңгыда ланчыы болгаш хол бооларлыг болур. А эрги дүжүметтер чедип келирге, ол кончуг өөрүшкү-биле хүлээп ап турар.

Араттың революстуг намының кожуун хораазы тургустунган. Ол болза кожуун иштинде кезек-намнар дээр нам үүрлерин каттыштырган. Кожуунун нам даргазы Өвүр чуртуг Шойдан деп кижиге турган. Ол хораа кожуун чанынга эвес, госторг деп садыг чанынга турган. Ол-ла суг суглап, оттулар ыяш чыып, чем кылыр хөдөл Бышкак-Кара-биле ажылдап тургаш, база-ла ажыл амыр эвес, дыш чок болуп турган мен. Ынчап турумда бир-ле хүн улуг дүшште кожуун төвүнге чүк-чүктен хөй-ле аъттыг кижилер чыгып келгенер. Олар кожуун бажынының эжиинин дужунда тей ышкаш дөң кырынга чыгып, таакпылап, хөөрежип турлар. Ол болза Хем-Белдиринге болур Улустуң үшкү Улуг хуралының төлээлери деп чүвени билип алдывыс. Олар суму-суму аайы-биле ончалажып: Ондарлар, Монгуштар, Саттар, Сарыглар дээш-ле тус-тус үзе олуруп турлар. Оон бир көөрүмге, хөй улустуң кыдыында Ондар кижиге бар бе деп бир кижиге кый деп олур.

Мен Ондар кижиге мен дээш чанынга чеде бээримге, олуролур дизе-ле, төрелим болур Ондар Хапаякпай дээр кижинин оглу Амырбит болду. «Ондарлардан үш төлээ чоруур ужурлуг, ам бир кижиге келбээн-дир. Сен маңаа чүге ынчап турар сен, төлээ санынга чорувут» деп мындыг. Чөпшээрештим.

Ол ынчап турувуста, кожуун тергилекчизи Кижээ чангы узун көк торгу тонун бөөлдээш кедип алган, бажың эжиинде халаңгай эзирик үнүп келген тур. Төлээлерге байыр чедирип чүве чугаалааш: «Чаа, дээрги төлээлер, силер улустуң дээди эргезин туткан Улуг хуралга бүгү херектерни доктаадыр болгай силер. Анчаарга, эри-шүүлде, кымчы-шаалай чергелиг эрги хоойлуларны хевээр турар кылдыр доктаадыр ду-

гайында эки-ле саналдап көөр силер, чүге дээрге, эри-шүүлде чокка оорлардан чүнү сөгледип алыр боор» деп чагып турду.

Мээң эжим Ондар Амырбит тура халааш, Кижээ чаңгының караан чушкуур чедип: «Сен кулугур бистиң Ондарларның эъдин-ханын соруп чип чораан сен. Ачамны кайы хире кымчылап чораан ийик сен. Ыйттавын ыңай кире бер!» деп мындыг. Ооң дидимин кайгадым.

Хем-Белдиринге келгеш, Улуг хуралга олуржуп эрттирдим. Моол бижик сургуулунуң башкызы Сагаан-Хелинниң хөдели бооп, моол бижик, сан эртемин өөренип эгелээн мен. Боду Тес чурттуг ашак чүве.

Ынчаарда тускай школа чок. Амгы «Шын» солуннуң редакциязының ажылдап турар бажыңы биле Ленин кудумчунуң аразында биче Хүрөң-Бажың дээр, амгы үеде уруглар садиги болуп турар бажыңның хем талазында шилдиг өрээлинге өөренип эгелээн бис. 40 ажыг өөреникчилер, шунту 10—10 болуп алган ыштыг кара бөөдей өглерге чурттап, өөренип турган бис.

Өөренип турувуста башкывыс-биле мээң чурттап турар өөвүске ак ой тоннуг, довурзак бөрттүг, хертеш кадыг идиктиг кижиги үргүлчү кирип кээп турар чүве. Тес чурттуг Иргит Шагдыржап деп кижиге болган. Ол Чазактын шүүгү яамызының (юстиция министерствозунун) секретары болгаш Кызылда чаа тургустунган салуучуттун хувискаалдыг эвилелиниң бирги Үүрүнүң даргазы турган кижиге. Ооң чугаазы арай моолчургу, мээң-биле чугаалажыксаары аажок. Мээң аңгы-төөгүм-даа айтыра бээр. «Мында Хем-Белдиринде Хемчиктен кээп албан хаап турар сайыттардан кымны таныыр силер?» деп-даа айтырар. А мен: «Мында таныырым кижиге чок, чүгле шеригде Ондар Эртинежик деп менден бир хар улуг, 25 харлыг акым бар, мен 24 харлыг мен» деп каан мен. Оон-даа өске айтырыгларын бодумнуң шаам-биле харыылап турган мен. Өвүрде Тамба мээрең деп кижиниң хоюн 3—4 чыл дургузунда кадарып, хөделдеп тургаш, ол мээреңден моол бижикти дөзүүлей билер апарганымны, он үш, он дөрт харлымдан эгелеп, Хандагайты Өвүрүнге чурттап чорааш, моол кадарчы оолдар, кыстар-биле кожа-хелбээ хой кадарып, моол сөске шору апарганымны чугаалап бээримге, ам-на мээң-биле моолдап, тывалап хөөрежип турар апарган.

1925 чылдың октябрь айның сөөлгү чартыында бистиң өөреникчилерден чамдык кижилерни салуучут кежигүннеринге элзидип кирир деп чугаа үнүп келген. Ынчаарда Кызылга аревэниң бирги үүрүн нам Төп Комитединден тургускан турган чүве-дир.

Бир-ле хүн бистиң өөренип турар клазывыска мурнунда-ла таныжып алганым Иргит Шагдыржап, Галамиев, Хомуш-

ку Чалаа болгаш Буян-Өлзей (Бузыкаев) олар кирип келгеннер. Галамиев тургаш, комсомолдун болгаш аревэниң сорулгаларының дугайында каш сөс чугаалады. Ону Бузыкаев очулдуруп берген. Ол боду хакас кижии. Тывалаары аажок, ынчангаш ону Кызылдың чону Буян-Өлзей деп тыважыды адай берген.

Дараазында Шагдыржап аревэ үүрүнүн тургустунганын чугаалааш, аревэге кежигүн болуксаар күзелдиг аныяктар, эр, херээжен-даа дивейн бир дөмей, эки туразы-биле кирер дугайында билдириешкин бижиир чүве деп тайылбырлады. Галамиевче көргөш: «Бо комсомол райбюрозундан келген эш-дир» — деп кагды.

Шагдыржап билдириешкин бижиир хевирин моолдап төлевилеп берген. Мен, Онгай-оол, Сундуй, Сат Тания, Сат Нора суглар шупту-ла кады сүмележип тургаш, билдириешкиннер бижип алгылааш, даартазында эртен Шагдыржапка апарып бердивис.

— Аан кежээ, 5 шак хиреде Хүрөң-Бажынга аревэ үүрүнүн хуралына келир силер. Оолдар, силер кежегелериңерни кескилеп каапкаш, ужу-бажыңарны, моюндурууңарны, хоңуңарны эки чуп алыр силер — деп, чагып кагды.

Кежээ Шагдыржап бистиинге чедип келгөш: «Кежегелер чүге хевээрил? Дораан бот-боттарыңар кесчип, эки чунуп алгаш келиңер» — диди.

Бистер-даа суг кыдыына чедер бердивис. Кежегелеривисти Сат Тания хачы-биле кескилеп каапты. Сугга чунуп алдыыс.

Он ажыг аныяк даргалар чыгып келгеннер. Оларның аразында комсомол райбюрозунун төлээзи Галамиев база бар. Хуралды эш Шагдыржап ажыткаш: «Бо салуучут үүрү эңир чылын тургустунган чүве, даргазына Оюн Шагдыр-Сүрүннү сонгуп алган бис, ол эш бо күзүн Москваже өөренип чоруткан. Оң орнунга мени төлээледип, каан чүве — дээш чугаазын үргүлчүледи. — Ынчаарга эңир чылын Хемчиктин Сумунак чагырыкчы деп бүтпес идегет контрреволюстуг бөлүк эвилелдеп, үймээн үндүргөн ужурундан, көдээ кожууннарга аревэ үүрлери тургузарын моондактап каапкан. Бо чылын, чоокта чаа, чамдык кожууннар төптеринде элээн салуучут үүрлерин тургузуп турар-дыр. Бо чылын аревэниң Улуг хуралын чыылдырарының белеткелин кылыр талазы-биле тыва араттарның революстчу намының Төп хораазы комис тургускан. Ында мен база кирген мен...»

Оң соонда Шагдыржап Тываның аныяктарының революстчу эвилелиниң сорулгаларын каш сөс-биле моолдап бижип алган саазынындан очулдуруп чугаалап берди.

Хуралдың даргаларына Шагдыржап, Галамиев болгаш Чалаа оларны соңгудулар. Чугаалажыр айтырыглары бир

чүүл: салуучут үүрүнгө чаа кезигүннер бактаадып хүлээп алыры.

Шагдыржап туруп келди:

— Мында Ондар Седип-оол деп аныяк оол бар, ооң-биле мен элээн чугаалажып, таныштым. Ол черле шору кижин болду, ону кирип ап болур деп бодаар мен.

— Ол чүү кижил?— деп, бир кижин айтырды.

«Мен мен ийин» дээш, тура халып келдим. Бут кырынга турумда-ла, Шагдыржап бистиң билдиришкннеривисти шуптузун номчуп бадырыпты. Хурал даргалары аңгы-төөгүмнү тодараткаш, бисте ам кандыг чазак тургустунганыл, нам, аревэ деп чүл дээр чижектиг айтырыглар салганнар. Мен-даа дөңгүп харыылап кагдым. Хол көдүрүп, бадылап кагдылар. Дер-бузум хөлчөк, сүртээн-девидээним аажок олуруп алдым. Элээн болганда, сеткил-сагыжым амырай берген чүвө дег ам-на шөлээн апарган мен.

Мээн-биле кады билдиришкнн кириген эштеримни база-ла ынчаар хүлээп алдылар.

Өөренип тургаш, хөй-ниитиниң ажылын база-ла кылып тургулаан бис. Мен сургуул даргазы, хана солуннуң редактору турдум. Интернационалчы кижизидилге ажылын организаастаарынга база киржип турдувус. Чижээлээрге, амгы үеде бирги ортумак школаның турар чериниң чанынга ыяш школага орус школа турган. Суббота, воскресеньеде чыгып алгаш, аңаа баар, орус, тыва сургуулдар танцылаар, ырлажыр, күске биле моортай болуп ойнаар болгаш орустап чугаалажыр, кады кино көөр болгаш оон-даа өске чүүлдерни организаастап турган бис.

Ол дээрге орус сөс өөрениринге-даа дөгүмнүг, кижин боду-даа дыка-ла чүвө билип ап, хей-аъды улам-на көдүрлүп келир турган.

Удатпаанда кыш ортузу чеде бергенде, бүгү Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң Улуг хуралы болур деп чар тарап эгелээн. Бир-ле хүн хоорайның бирги аревэ үүрүнүн хуралын чарлаан. Бистиң аревэчилер чыгып алгаш, комсомолдуң райбюрозунун хуралдаар бажыңыга чеде бердивис.

Хурал-даа эгелээн, аңаа чугаалашкан айтырыглары: 1) Аревэниң Улуг хуралыга киржир делегаттар соңгууру. Ол хуралга беш делегет соңгааш, оларны аразынга мен база кире бердим; 2) Улуг хуралдың чыгып хуралдаар черин белеткээри. Ону бистиң школаның аревэчилеринге дааскан.

Ооң даартазындан эгелээш, Сат Тая, Кыргыз Дуваа-Хөө, Оюн Күжен-оол суглар Ленин кудумчузунда, ам «Союзпечать» эргелели турар бажыңның иштинде аразын үзүктеп, төгериктей оюп кескеш, бичии клуб хевирлиг кылып каан ийи

улуг өрээлди каастай бердивис. Аңаа Иргит Шагдыржап, Хомушку Чалаа, Галамиев суглар база чедип келген. Бистер баштай-ла Ленин башкының тургузу чуруп каан улуг чуруун президиум столунуң артынга быжыглап алдывыс. Моолдап, орустап бижип каан лозуңнарлыг кызыл пөстери клуб ханаларыга арай өрүлдүр азып кагдывыс. Бистиң ажылывысты эш Шагдыржап шинчилеп көргөш, чүүлдүг, эки-дир деп мактап кагды. Эш Галамиев база-ла чүвө чугаалады. Кызыл пөстерде бижиттинген сөстөрдө: «Тыва аревэниң бирги Улуг хуралы делгерезин!», «Улуг башкы Ленинниң өөредии кезээде дириг, ооң айыткан революсчу өөредии делгерезин!», «Үш дугаар коммунистиг Интернационал делгерезин!» дээн лозуңнар бар. Ол-ла хүн кожууннардан аревэниң бирги Улуг хуралының төлээлери четкилеп келгилээн.

Соок дээрге, чыккылама турган. Төлээлерниң чамдызып бистиң школага, өскелери шериг паараңыга база яамыларга ынчаар тарай-тарай тургускулаан.

Ооң даартазында Улуг хуралдың төлээлери бистиң белеткеп каанывыс бажыңга чыгып кээп олургулапканнар. Делгаттар 96, сургуулдар шериглер болгаш комсомолчулар биле катый чүс ажыг хире болуп турган, олурар чер-даа чедишпес, чамдызы артында бут кырында тургулаар-даа.

Улуг хуралды Тываның Араттың революстуг намының даргаларының бирээзи саазында моолдап бижип алган сөзүн очулдуруп чугаалааш ажыткан, ооң ажылчын президиумун сонгаан. Хүндүлүг президиумну база-ла сонгаан. Ында ССРЭ элчини, РКП(б) райбюрозунун даргазы дээш-ле өске-даа улуг-улуг удуртукчулар киргилээн.

Бирги айтырыг: Тываның аревэ үүрлерин тургусканы болгаш аревэниң сорулгаларының дугайында илеткел.

КИМ-ниң төлээзи аныяк чаражы кончуг кижии байыр чедирип чүвө чугаалаан. Ооң адын Кутокков дээр чораан. Ийиде, Аревэниң уставын болгаш программанын бадылаан. Үште, КИМ-ге кежигүн болуп кирер дугайында билдиришкениниң төлевилелин бадылааш, чаа сонгудар аревэ Төп Комитединге ону КИМ-ге чорударын дааскан. Дөртте, Аревэниң чаа Төп Комитедин болгаш ревизия комиссиязын эш Иргит Шагдыржапты баштады, чеди кижии сонгаан. Оларның аразыңга херээженнерден Сат Таня кирген. Ол үеде херээжен уругларны хурал-суглаага кириштирери, сургуулсуулга өөредери кончуг берге турган. Чүгө дээрге бүдүүлүк ада-иелери шуут ынатпас. Чылдагааны болза, көдээде феодал-теократ дүжүмет, ламалар Хем-Белдинге херээжен уругларны өөредир дээш аппаратка, шериглерге кадай кылып бээр деп буруу суртаал кылып турганнар. Ынчангаш херээженнер ортузунга эки революсчу ажыл чорударын чугула деп көргөн.

Аревэ Төп Комитединиң даргазынга Иргит Шагдыржап, анаа даргаларынга Ховалыг Дажы-Билбии, Сат Сагды-Базыр, кежигүннеринге Ондар Даваа, Сат Тая болгаш өскелер-даа болгулаан. Улуг хуралга комсомолчулар биле аревэчилер туктар солушкан. Школячылар чыскаалып кээп, рапорттар берген болгаш байырлалды-биле эрткен.

ХӨВӨҢМЕЙ ОЙ Д А Н О О Л

Кызыл-Маадыр

(Тоожудан үзүндү)

I.

Комсомолчу Оюмаа суурже дүүн кирип келген. Хонган. Кежээ совхозтуң бүгү комсомолчуларының отчет-соңгулдалыг хуралы болган. Ол орай доозулган. Хурал эки белеткелдиг болгаш шыңгы-даа болуп эрткен. Илеткел соонда, саналдар изиг-изиг болган. Чөрүлдээлиг болгаш өйү келген айтырыглар төктүп-ле турган. Хойжу бригадалар төптеринге кызыл-булуңнарны тургузар, чунар-бажыңнарны тудар, кыштаглар-же электри удазыннарны шөйүп киирер, аныяк кижилерни хой ажылынче дидим киирер дээш оон-даа өске айтырыглар көдүртүнген. Ол айтырыгларны дарый-дүрген шиитпирлээринге, бир-ле дугаарында комсомолчулар болгаш аныяктар эң идепкейлиг киржир ужурлуг деп чүвени санал бергеннер бүзүрелдиг чугаалап турганнар.

Үе-чергези ужур-утказы улуг, өйү келген эң чугула айтырыгларны чугаалажып турда, Оюмаа анаа-ла кайын хажызынга кайгап олуруп каар ийик. Ооң бүдүжү, аажы-чаны-даа ындыг эвес. Эрес болгаш шиитпирлиг кыстарның бирээзи. Комсомолчулар орту киир саналдап чорда, ол хол көдүрүп келген.

Комсомол комитединиң секретары Шериг-оол:

— Чаа — дээри билек, адыг-хайыракан дег улуг чаагай мага-боттук, кожактыг ийи ала бызаа дег аңгагар карактарлыг Маадыр-оол олурган сандайындан чыйырадыр бо туруп орган.

— Чүү-даа болза ырак-узак даглар аразында кыштагдан келген хойжу кижии Оюмаага баштай сөстен бериптээлинер аа?— деп, Шериг-оол эп-чөп-биле чугаалаан.— Ооң соонда сөс алыры-биле силер харын белеткенип олуруңар, эш Маадыр-оол.

— Чаа — деп, ол шөйдүндүр чугаалааш, төнмес-батпас улуг чаагайы-биле катап-ла олуруп чыткан.

Олурганнар каттыржы берген, ынчалза-даа секретарь Шериг-оолдун «оожум» деп өрү көдүргөн холу оларны дораанна кочсадып, оожуктуруп каан.

Канчаары ол ийик, Оюмааның чугажак хүрөң арны хенертен кыза хона берген, от көс дег изиңейнип турган. Ынчалза-даа ол индирже дидим кылаштапкан. Анаада көргөн болза, Оюмаа кедергей хөнү, чиңге сынныг, чиирбей дег ээлгир чиик кыс-ла болгай, ам ол чоон болгаш аар ышкаш көзүлген. Ону эдертир көрүп орган өөрү чүвениң ужурун билип органнар. Ылаңгыя кыстар суг болза, «хөөкүй эживистиң айы-хүнү үнгөн кижиле-дир» деп сагыш човап-даа, өөрүп-даа боданып органнар.

— Катаптавайн, каш-ла сөстен чугаалап көрейин — деп, Оюмаа чугаалап эгелээрге, ооң үнү даг черниң кылаң кара дамырак суу ышкаш, тааланчыг кыңгырт кынган.— Бистиң бир дугаар хойжу бригаданың хойжуларының ортузунда агитатор кижиле мен. Комсомолчу даалгам ындыг. Ону багай эвес күүседип келдим. Кончуг четпес болгаш хомуданчыг чүве чүл дээрге, бистиң хойжуларывыска солун-сеткүүл үргүлчү он шаа хире хонук озалдап кээр-дир. Улуг кускап чыгымы ынча хөй солунну кым кажан, чежен номчуп доозуптарыл? Ол назы-хары дөгүп бар чыдар улуг суг хойжуларга черле бергедир. Бир сагыш аарып чугаалаар дээн чүвем ол. Оон ыңай, бо суурда чиңгейнип маңнажып турар аныяктар чүге хой ажылынче үнмес чүвөл? Колхозувустуң хойжуларының хөй кезиниң ам назы-хары дөгүп эгеледи. Оларны кым солуурул? Бистиң суг бригадада болза чүгле ийи аныяк хойжу бар бис. Ийи дугаар чугаалаар дээн чүвем ол. Оон ыңай, бо комсомолчу прожекторлар кежигүннери мал чемиңиң ажыглалының дугайында чүге хыналда рейдилерни кылбайн турарыл? Чарба, холуксаалыг чемерни, сиген-ширбишти улустуң хуу малы-даа шыданмыже чип турар. Чугаалаар дээн чүвем бола — дээш, ол индирден дүжүп бадыпкан.

— Шын-дыр харын...

— Комитеттиң ажылын диргизер херек...

— Амыдыралдан чыдып каап болбас — деп чугаалар залдан дыңналгылаан. Ооң соонда олурганнарның динмиттиг адыш часкаашкыннары дажыг хемниң шаалаажы дег дыңналы берген. Оюмаа олудунче далажыр дээш, ону-даа орта эскербейн барган.

Оюмаа ам суурдан элээн ырап келгеш, саяктаар кула аъдының дынын ээй тыртып, өскөн-төрөөн сууру Шык-Бажынче топтап көргүлээн. Суурнуң хүрөң-кызыл чудуктардан туткулаан бажыңнарының соңгалары часкы хүннүң сарыг херелдеринден чайыңнанып, чырып тургулаан. Бажыңнарның

хоолайларындан үлдүргөй куу-куу ыштар өрү алзы шөйлүп үнүп турар. Суурнуң чыл санында-ла улгадып бар чыдары илдең. Ол бир өөрүнчүг.

Суурнуң ындынче дөлемнештир көрүптерге, ынаар Хемчик ол чарыының даглары бедик-бедик, кадыр-кадыр көзүлгүлээн. «Те, чунма турлаа оран ол-дур ийин» деп база бир элдеп боданган.

Час эрте дүшкен. Дээр делгем болгаш бедик апарган. Хүн улам-на бедип, ооң караа улам-на изип орган. Эрип чыдар хар шуут шыылаар. Сарыг-суглар көвүктелип, ой-чиктен мурнун былаажып чаржып бадып чыдар. Долгандыр көөрге, хөглүг-ле апарган. Оюмааның кыры-биле ийи аңгыр чавыс ужуп эрткен. Мурнунда чорааны соонда эжин манап ап чоруур. Аңгырлар хөглүг этпишаан, ынаар-ла алаакче ужуп кире бергеннер. Ала харда аңгыр үнүн дыңнаарга, бир тааланчыг. Ынчангаш Оюмаа чазык-чаагай хүлүмзүрүй каапкан.

Хойжу кыс аъдының бажын аалының уунче ээй тырткаш, ам-на шуудап чаныпкан. Саяк кула база эезиниң сагыжын өттүр билген чүве дег, бажын савай аарак, саяктап ыңай болган. Часкы дондак база кончуг, ынчангаш Оюмаа аъдының аксын чыыра тыртып каап чораан.

Кижн бодалы дег дүрген чүве кайда боор. Оюмаа ам сагыжы-биле Кара-Суг бажында кыштаанда чеде берген чоруп орган. А Кара-Сугга четкиже чедир ам-даа хүн чартыы хире үе эртер. Дүү-ле ол хүн үнер чүкте көгерип, кара-ногаан кылдыр көстүп турар мөөрүк-мөөрүк тайга-сыннардан улажып баткан улуг кара кожагар баарында ооң аалы турар.

Оюмааның амыдырал-чуртталга туткан ынак эжи Манчын-оол ам Эзирлиг-Чарыктың калбак кара мээзинде хоюн кадарып чоруур. Хойжу кыс ынак эжинге сонуургадып чугаалап бээр дээн хамык-ла чүвезин шүүштүр боданып ап чораан.

Оюмаа биле Манчын-оол ийи өгленип ап, хойжулап ажилдаа-ла, чаа-ла бир кышты дөнгүп ашкан. Оларның хүлээп алган тогду хойлары бо чылын шупту оолдапкан. Хураганнар онча-менди, сарыг өдекти садырадыр дешкилежип турар апарган. Чүс төрүүр хойга онааштыр тозан беш хураган. Аныяк хойжуларга ол эки көргүзүг, ынчангаш олар холу дыңзыг, улам кызымак ажилдап турганнар.

Бо кыш берге-ле болган. Оюмаа биле Манчын-оол көрбээнин-не көрген. Сиген-ширбиижи чедишпээн. Олар күс эгезинде бир кодан хой хүлээп алганнар. Колхоз даргазы Шаңгырбанның аксы-даа амыр, ажил-иш-даа белен чүве болган.

— Кара-Сугга кыштаар силер, дунмалар. Кончуг бажыңдан туттура шаап бээр мен. Сиген-ширбииш кай баарыл, өдээнер долдур дүжүржүпкей мен аан. Артыңардан карак-

тап, хайгаарап орар бис — дээн соонда, азаашкыннар-даа чаагай, төнчү чок болган.

А херек кырында амыдырал ындыг амыр эвес болган. Шангырбан дарганың-на айтышкыны ыйнаан, баштайгы үеде бир машина тудуг ыяжы кээп дүшкен. Ооң соонда сураг барган. Балды туткан чаңгыс-даа кижиге келбээн. Ийи-үш машина, трактор чүгү сиген, саваң кээп дүшкен. Ооң-биле кызып-кылайып, дөңгүп-даңгып кыш ашканнар. «Бо чайын сиген-ширбийшти ыяк кылдыр белеткеп албас болзувусса хоржок-дур» деп, Оюмаа биле Манчын-оол аразында чугаалашканнар.

Бежен чылдарның эгезинде үениң шаа-даа ол. Қолхозтун хире-шаа, ооң удуртукчуларының ажылдап билир аргашинээ-даа ындыг турган.

Бо эртен Оюмаа колхоз даргазы Шангырбанның өрээлинге кирген. Дарганың ындазында омак-хөглүү кончуг болган. Ол баштактаны каап олургулаан:

— Колхозувус-даа арт кырынче көдүрлүп орар болгай аан, дом. Машина-техникавыс-даа арбыдап ор. Ам бир каш хонгащ, ана диңмиреп-ле үнер бис. Тарылгаже киреринге тракторларывыс-даа белен. Ийи билекти сывыртынып, ийи эдекти астып каапкаш, хову-шөлге дун-хүн дивейн турупкай бис аан. Чыргакының чону шыдаар болгай, хи-хи-хи! Күзүн барып «ытка чүдүрүме» тарааны аажап алгай бис аан.

Оюмаа көөрге, дарганың кастыктарының дүктери улам-на көгерип бар чыдар болган. Қарактары арай-ла ыжыксымаар, та уйгузун хандыр удуп шыдаваан чүве, көрген эвес кым билир ону.

— Чаа, дом, келген херээң допчулай чугаалай кааптар сен бе? — деп, дарга столунуң кырынга холдарының шенектерин салып, салааларын ууштай туткулаан.

— Қыштагга бистиң чурттаар бажыңывысты кажан тудуп эгелээр ирги, Шангырбан Шагжиевич?

— Ында чүү боор дом, чылыг үе дүшкен-дир. Тудугжу акыларын дүрт-ле кылыр деп бил.

— Мал чеми четпес боорга, берге-ле чүве-дир, дарга. Бо чылын сиген-ширбийш белеткелин шыңгырадып көрүнерем. Бис бодувус-даа шыдаар шаавыс-биле хөделир бис.

— Хы!.. Чоннуң күжү дег чүве кайда боор, дом. Көргей-ле силер, кымыскай өө дойлуп үнген дег, хайныгып үнгеш, алаак-шынааларны үглөп, азыг-булуң-даа артырбаай бис аан. Манчын-оол биле иелээн эр хей болдуңар. Ол болбазыкпе, силерге идегээн-даа бис.

— Көжер машинаны чазын бээр силер ыйнаан, дарга?

— Ол дугайын айтырган херээ чок, дом. Манап олуруңар, өйү кээрге, машина боду маңнап чеде бээр.

— Чазын каяа хонар бис, дарга?

— Күскелиг-Хонашка хонуп-ла алгай силер, дом.

Оюмаа үнүп чоруптарга, дарга чүве-даа быттаваан, анаала эдертир көрүп олуруп калган. «Ажылга кызымак кижилер ындыг-ла болгай, ооң аныяк-даа болза, негелделиин көрүңерем» деп бодангылаан.

Оюмаа Кара-Суг аргазының иштинге чортуп орда, хүн бедип, дүш чоокшулап келген. Дээр кааң аяс болгаш шил дег кылагар көк. Арга иштиниң куштары ында-мында эдип тургулаан. Долгандыр турар амылыг бойдус час-биле кады дирлип, аян кирип эгелээн. Кышкы улуг хар-ожукка угдунмас кылдыр бастыргылаан орук ийиниң бөкпек шеттери ам хөнү чаагай кылдыр хөндүрлүп келгилээн, ыяштарның куду алзы халайып бады баргылаан будуктары өрү көдүрлүп, чийк-чийк ышкаш апаргылаан.

Оюмаа аалынче-ле далажып орган. Аалда ооң кылыр ажылы-ла хөй. Ол чокта хамык чаш хураганнары та канчап турар. Хой кажаазының адаан база коптарып аштаар. Хойжу кижиге чаңгыс хүн хамаан чок, чаңгыс шак-даа халас эрттирери харааданчыг. Ажыл-ишчи, кызымак чүткүлдүг-ле кижиге хөйүнү малын ажаап, ооң чаш төлүн онча-менди ажаап шыдаар.

Ол хенертен күскээр кыжын болган бир таварылганы сакты хонуп келген. Бир-ле хүн ол тогду хойларын Кара-Кожарның чалым-туруглуг, куржааңгы-куржааңгы хаяларлыг мээзинге кадарып чораан. Дүш соондан ыңай дээр-даа бүргеп, чүдереп, хадып эгелээн. Хат улам-на күштелип орган, Хоюн өдекче чоокшуладыр дээш, ооң бажын дедир дозуп, чоорту-ла мээстен үндүр сүрүп эгелээн. Ол бир дыңнаарга, кедээзинде өшкү алгырган ышкаш болган. Хаттың дааш-шимээнинден орта база дыңналбас. Кичээнгейлиг катап дыңнаалай бээрге, кедээзинде туруг кырында ылап-ла өшкү мунгаранчыг кылдыр алгырган. Ону бир-бир дыңнаарга, «мени черле кагбайн көрүңер!..» деп чанннып дилеп, алгырып турганзыг ышкаш болган.

Оюмаа мээсти элээн өрү үнүп, чалым туруг баарынга сөөскеннер баштарындан туттунуп чорааш, кызып чедип келгеш, туругну өрү алзы көргөн. Хой баштаар докпак калчансарыг өшкү чалым ортузунда туруглай берген, дедир бадар арга чок кударанчыг, дүвүрөнчиг алгырып турган. Уруг бирде туруглаан өшкүже, бирде адаанда чораан хойларынче көрүп, бир кезек боданган. Туругдан бичини борбак даш чуглуп баткаш-ла, адаанда чыткылаан бир даштын, ийи даштын бажынга шаккыладыр дүжүп чоруй-ла, хамык хая-дашты адаанда хорумче динледир эдертип кирире бээр болган.

«Адыр-адыр, далашкан сээк сүтке дүжер чүве дивежикпе» деп уруг боданмышаан, дедир кизирткейнип баткаш, хойларын туруг баарындан ырадыр баалык кырынче үндүр сү-

рүпкеш, катап-ла туруглаан өшкүзүнчө үнүпкен. Хөөкүйнү канчап черге каарыл? Ол тонун, идиктерин ужулгап, өшкүнүң туруглаан куржаангызынче бодамчалыг туттунуп үнүпкен. Өштүүн чүү дээр, хадып турар! Салдынар болзунза, куду караш-ла дээр сен, ынчан кижиге бүдүн сөөк кайыын артар. Теннер уругнуң кызыл-даван будунуң тавангайынче ажыңнадыр кадалып турган. Хараган, сөөскенден туттунган холдары база ажыңайнып келир. Оюмаа кыза-ла берген. Кударанчыг кылдыр алгырып турган өшкүзүңгө хаядаштан халбактанып, туттунуп чорааш чеде берген. Куду көргөш, бажы дескинген, ооң чүрээ диртиледир соп турган. Хат ону алгаш октаптар чыгыы. Коргунчуун канчаар ону. Ол бичии дыштанып, оожургап алгаш, дая, хараганнар бажындан так туттунмушаан, өшкүзүн оожум дедир кылаштадып, бадырып эгелээн.

Кайы хире үе эрткенин ол билбээн. Чүү-даа болза туругнуң ортаа үезинче кудулап бадып келген ышкаш болган. Куду көөргө, ам харын адаанда хорумнар чоок көстүр ышкаш. Чеже-даа хат-шуурганныг болза, ооң арны-бажындан дер төктүп турган. Ындыг кадыр туругнуң куржаангызынга киж иччаар сезинмес, кортпас арга чок.

Оюмаа база катап-ла өшкүзүн куду тыртып, оожум бадыпкан. Ол канчангаш-ла бир будун быжыг тевер деп чорда, ол будунуң адаанда калбак хаязы божаш кынган. Сактырга, боду база чиигеш дээн ышкаш болган. Ол: «Авай!» — деп алгыра каапкаш, үстүндө турган даядан туттунгаш чыдыпкан. Бир дыңнаарга, адаанда хая-даш шуут кизирээр болган. Сактырга, бүдүн туруг дөзү-биле төктүп бады барган ышкаш апарган. Ол караан шийипкен. Калчан-сарыг өшкү база дүвүрөп алгырып үнген. Хат-шуурган мырыңай дам барган.

Оюмаа кызып туттунуп, бодун оожургадып алган. Дөмей-ле ооң чүрээ диртиледир соп, сөөгү сириңейнип турган. Бичии болгаш будунуң бирээзин куду алзы теп көргүлээн. Илдигер чүве чок, тоңмайлаң хос. «Ам дүжер арга чок-дур!» деп уруг дүвүрөп боданган.

Өшкү-даа туруглаан, Оюмаа-даа туруглаан! Хат-шуурган-ның соогун канчаар ону. Уруг шыырныгып, дидиреп эгелээн. «Хойларым канчанган ирги?» деп уруг бир боданган.

Хат-шуурган болур деп баарга, Манчын-оол өөнгө сагыш амыр анаа орар эвес. Дүрген-не Оюмааны уткуп чоруптар чаңчылдыг турган. Бо удаада ол база ынчанган. Ол даг көшкези бадып турда, хоюнга чедип келген. Оюмаа чок боорга, оолдуң кортканын канчаар ону. Алгырар дээрге, үнү безин үнмээн, боостаазында борбак кара чүве дуй чыдыпкан ышкаш апарган. Хат коргунчуу-биле улуп, ону чуруккулаш-

тыр аай-дедир октаар чыгы турсан. Ол хенертен өшкү эткен дыннап каан.

— Оюмаа!— деп, ам-на шыдаар шаа-биле алгырган.

Хат ол чүктен хадып турган болгаш, оолдуң кыйгызын уруг дораан-на дыннап каан. Ооң сагыжы чырыш кынган. Артында хат-шуурган безин оожургай берген ышкаш апарган.

— А-а-а!— деп, уруг кускуннаан.

Ур-даа болбаан. Манчын-оол туруг баарында туруп алган өрү алзы көрүп, алгырган турган:

— Эки туттунуп ал! Черле салдынма! Мен сени дүжүрүп аар мен!..

— Ча-а-а!— деп уругнуң аас-кежиктиг алгызы дынналган. Хат аразындан ооң арыг үнү чалым туругга чаңгыланган.

Хат-шуурган коргунчуу-биле улувушаан, ону бир-бир бодап көөрге, чалым-туругну тө силгиптеринге белен ышкаш апаргылаар.

Чок! Ынакшаан чалыы чүректер чалым-туругдан-даа, калчаараан шугул хаттан-даа күштүг!..

Хенертен Оюмааның саяк кула аьды кулактарын кызып, сүвүрээртип, хаайын каргырады берген. Ур-даа болбаан, элик биле хулбүс куураңайнып, кондалайлары агараңайнып, орукту кежир халчып эрткеннер. Кула аьт дээриглед, хоюп пат болган. Ол оон улаштыр чоруп орда, хенертен чалдыр-чолдур дээн дааш үнген соонда, улуг-ла кара-куш орук ийинде дыттар аразындан ужуп үнерге, кула аьт хойгаш, былдай дүшкен. Оюмаа боду-даа билбээн, сиг кынган соонда, чык-чак-ла дээн: черде чыткан. Уруг дүрген-не тура халып чыткан. Бир талакы буду бастынмас, сөөрттүнчек болган. Ол аьдын көөрге, дуу-ла ол дыттар адааның карандызында дедир көрүп алгаш турган, ооң муңгаш-дыны артында бир талакы холунда кирип, ораажы берген. Уруг аңаа-даа чедер харык чок. Чүрээ-даа бырлаар, ооргазы, көп-белдири-даа чымылаар болган. Ол чаңгыс черге шай хайындырым хире үе иштинде орган. Уруг мунгарай берген. Аалга чедир ам-даа алды километр хире. Шимчээр харыы чок апар чыткан. «Черниң черинге мынчап ат болурум ол ирги бе?» деп, уруг бир дүвүренчиг боданган. Ынчалза-даа угаан черле оскунуп болбас деп, кадыгланып бодангылаан.

Оюмаа аьдынче кылаштаар дээш каш-даа дап берген. Бел кежи шуут угдунмас. Ол сактырга, артында кижы ыт-таан ышкаш болган. Хая көрнүп кээрге, тудугжу Маадыр-оол бо турган.

Уруг ыяткаш, хейде-ле:

— Аьдым хоярга, чайлып калдым, акый — дээш, база-ла турар дээш дап берген, бел кежинден улуг даш көжээ-биле базырып каан ышкаш болган.

Маадыр-оол Оюмааның арнынче топтап көөрге, ол артында калчан-сарыг ышкаш көзүлген. Эриннери када берген, карактарының оттары шаг-шинек чок.

«Хөөкүйнүң эьди электен аарып эгелээн-дир» деп бодал ооң мээзинге чык дээн. Ол ыңай болгаш уругнун кула аьдын барып тудуп алган. Оюмаа эзер кырынга туттунуп олурар-даа ужур чок.

— Өрү ыт ээрер, аал ырак эвес-тир аа, акым?— деп, уруг човууртап олуро, чаңгыс катап чугаалаан.

— Кызыл ирейниң, Партизан ирейниң аалы мыя ында болгай, дуңмам.

Маадыр-оолдун мөге-шыыраа аайлыг эвес. Камныы-биле ону ийи холунга бичии уруггулаштыр кужактапкаш, аалче далажыпкан. Оюмааның човуурлаарынга, ол холдарының шылап турарын-даа уттупкан. Ооң хаваандан дери шаагайнып төктүп чораан. Оюмааның оорга-мойшунуң аарыыры дам бар чыткан.

Маадыр-оол ийи-үш удаа улай дыштанып ап чорааш, Оюмааны Кызыл ирейниң өөнге куспактап эккелген. Ооң чоғум ады Чойган-оол деп кижи. Ол аныяанда кызыл орустарга каттыжып, партизаннап, актарга удур демисежип пат болган кижидир. Ынчангаш ону улус Кызыл-даа дээр, Партизан деп адаар апарган. Боду аңаа шуут чаңчыгып калган.

— Оюмаа аьтка октаткан — деп, Маадыр-оол чугаалаарга, Кызыл ирей уругнун чодазы сына берген деп бодаан. Харалаан, ашактың кадайы база дүүн-не суур кирген, ам-даа эеп келбээн.

Ол уругнун хол-будун тудуп, суйбап көргөш:

— Сынган чүве чок-тур, ынчаарга-ла ужурлуг-дур — дээш, өшкү сегел салын хумагалыг суйбай туткулаан. Ол кичээнгейлиг көрүп орарга, уруг көп-белдирик тудуп, суйбап, човуурлаар болган. «Хөөкүйнү, божуур деп барган. Эьди аарып турар кызым-дыр» деп бодал ооң бажынга чык дээн. Оон дүвү-далаш үне халааш, улуг-ла чоон дыртыг ыяжы кирип эккеп, дөрге быжыглай баглай каапкан. Ооң соонда одун чүшкүрүп, шай тиге каапкан.

— Че, ам ол-дур, шай мурнаар бе, уруум Оюмаа мурнаар бе?— деп, бир хөктүг чугааланган. Маадыр-оол ашакче көргөш, туң дег улуг ак диштерин көзүлдүр хүлүмзүрүп каан.

Удатпаан. Оюмааның човууртаары-даа кежээлээн. Чүү-даа чүве өйлүг, шактыг-ла болгай, Оюмаа ам-на дыртыг баарында олурупкан.

— Ыңа-а, ыңаа!— дээн чаш кижиниң өткүт үнү өг иштин дола берген. ~~Кызыл ирей бир-бир боданырга, бүдүн өртемчей~~

улам чырык, улам өөрүшкүлүг ышкаш апарган. Өг ишти артында чырык чаагай көзүлгөн.

— Олчаң оол-дур, кызым! Ол болбазыкпе, кырган-ачазы мен ышкаш кызыл партизан чүве болур ыйнаан. Ие-чуртун дайзыннардан камгалаар эр чүве-дир он. Бооп-тур харын. Тоол шагда ышкаш эрниң эрези Кызыл-Маадыр деп амыр эвес эр болгай аан!— деп, амырап өөрөөн ашак алгап-йөрөөп орган.— Мооң хинин кескен кырган адазы Маадыр-оол-дур. Ооң адын база алзын...

...Оюмаа өлчейлиг-буянын ирейниң чугаазын өөрүшкү-биле дыңнап, дөрде орун кырында чыргап чыткан. Хураган кежинде чылыглай ораап каан чаш оол таалайын дазыладыр сордунуп каап чыткан.

II.

Кыржың соок чывар ажыңнадыр шаап, арын-башты хаарып турар кышкы эртен. Бедик дагың белинде кызыгаар заставазының дайынчылары эртенги шакта үш каът кылдыр чыскаалыпкан. Бедик даглар, тайгалар баштарында шуурган болуп турган. Ынчангаш дээр боралгактыг. Соок шуут ажыңнаар.

— Томаанныг! Оң талаже деңнежиңер!— деп команда дыңналган.

Ол чолдак тырың боттуг, кирбей салдыг прапорщик Матвейниң өткүт, чидиг үнү. Чыскаалда дайынчылар ылым-чылым. Оларның мурнунга застава начальниги улуг лейтенант Смирнов делгем эгиннери, калбак хөрээ мурнай берген, согуң дег дорт сыны көрүштүг, чараш апарган шаккыладыр басып келген.

— Экии, кызыгааржылар!..

Каң дег быжыккан дайынчыларның чаңгыс аай хары үннери чүгле чиртилээр болган. Дужунда бажың крышазының кырынга орган көге-бугалар хоюп, дээрже диг кылдыр ужуп үнгөн.

— Ыдыктыг Төрөөн чуртувустуң күрүне кызыгаарын хайгаарап камгалаарынче, ээлчеглиг хайгыылче үнеринче Кызыл-Маадырны дужаадым!

Карактарының кирбиктери сырый кара, кадыр хавактарлыг, оларның адаандан улуг хүргүл карактарының оттуг шолбаны кыптыгып турар, мөң кара эр хөрөөнде автомадын астыпкан, чыскаал мурнунче бурунгаар шиитпирлиг ийи баскаш:

— Белен мен!— дээн.

— ... Иванов!

— ... Белен мен!..

Урал ындындан келген Иванов биле Тывадан барган Кызыл-Маадыр он чыл бурунгаар кызыгаар үрекчилеринге удур маадырлыг демисешкеш, амы-тынындан чарылган Совет Эвилелинин Маадыры Алексеевтин тураскаалының баарына баарына, ёзулалын бергеш, кызыгаар хайгыылынче үнүп-кеннер.

Чоорту-ла хат күштелип, аштаңгы коккаарактар чииртим улуп турган ышкаш апарган. Каътташкак-каътташкак кадыр даглар баштары көзүлбес. Бораан-туман бүргей берген. Сагышка дүвүренчиг-даа. Бурунгаар көөрге, дөрт базымдан ынай чүве көзүлбес. Дүвүлээн хар арын-башты ажынадыр шыва шаап турар.

Дайынчылар кызыгаар дургаар серемчилелдиг чоруп органнар. Кызыл-Маадыр он хире базым мурнунда кылаштап орган. Амдызында кым-даа кызыгаарны үрөвээн. Ыпчалза-даа серемчилелди кошкадып болбас. Дуу талада—өске күрүне. Ында дайыннар джинге чедир чепсегленип, кызыгаарны үрөп киреринге дүн-хүн чок белеткенип турар. Бир эвес олар ындыг чөңгэни таварыштырза, өлүмнүг согугну удур таварыштырар апаар.

Кызыгаар кадыр кашпалдың ишти-биле, ооң чалым турурларының аразы, кыры-биле чоруткан. Кызыл-Маадыр кезек-кезек дыннаалап каап, серемчилелдиг бурунгаарлап орган.

Ол хенертен тура дүшкен. Кызыгаарны бир-ле дириг амытан үрөп кирген. Эжинге Иванов база чеде хонуп келген.

Харда исти Кызыл-Маадыр холу-биле идип, шинчилеп көргөн.

— Чүү-дүр ол?— деп, Иванов сымыранып айтырган.

— Дырбактыг-дыр!..

— Будунуң изин чажыртынып алган дайзын эвес ыйнаан?

— Чок!.. Ылап дырбактыг-дыр. Бо харда изи артында үстүг чүве ышкаш карарты эрип калган көрбес сен бе?

— Ол кажан эрткен деп?

— Дем чаа эрткен-дир.

— Ылап бе?

— Ылап-ылап...

Кызыл-Маадыр база-ла мурнап алгаш, кызыгаар дургаар чоруп берген. Олар бир кадыр дагның баарына келгеннер. Хат улам-на күштелип оар. Янзы-бүрү үнү-биле сыыладыр улуп, чер-дээрге коогайнып-ла турар.

— Дуу ол көрөм!— деп, Кызыл-Маадыр эжин шенектеп, иде каапкаш, тура халаан.

Оларның адаанда хая баарында кара теvis ис чыткан. Аңаа шыырак сегиржип алыышкын болган. Дайынчылар серемчилелдиг-биле ону хынап көрө бергеннер. Чүвениң

ужуру чоорту билдинип келген. Демги кызыгаар үрөп кирген дырбактыг хая кырынга турган чуңманы артындан кедеп келгеш, саадын үзе теп, өлүрүп алгаш, ынаар хая аразынче сөөртүп кире берген болган.

Ханга пөкпес дайзын ам ырак эвес. Дуу ол мөзүр кара-кара хаялар аразында бузуп чыдар. Кызыл-Маадыр биле Иванов хаяларны ийи талазындан бүзээлеп келген. Иванов ындыкы бөзүр хаядан харап үнүп орда, бир-ле чүвениң хөрээ киргиткейнип, хөөлээн ышкаш болган. Ону Кызыл-Маадыр база дыңнап каан. Ол дүрген-не эжинче маңнапкан.

Иванов дилегзинип бурунгаар көрүп чорда, ооң артындан дырбактыг хереп кээп, олче согунналдыр шурай берген. Кызыл-Маадыр ону мурнапкан, автомат ону чык кылган. Кызыгааржы чазар эвес. Ивановка ол бир базым хире четпейн барган, кончуг улуг дырбактыг черге шөйлү бергеш, дырбаңайнып өлүп чыткан:

— Араатап-дыр моң!— деп, Иванов улуг тынып чугаалаан.

— Бо хире дайзын кижиге-даа эң айыылдыг — дээш, Кызыл-Маадыр эжиниң эктин часкап хүлүмзүрөөн.

— Часпас-ла-дыр сен але, кончуг дайзын мени ат кылыр часты!

Караңгы дүн дүшкен. Кызыгааржылар соок, хат-шуурган-даа дивейн, кызыгаар дургаар хайгыылын, уламчылап чоруп кааннар. Хат-шуурган күштелип, соок дам бар чыткан. Долгандыр аът кулаа көзүлбес мунгаш караңгы.

Кызыл-Маадыр ынак Тывазындан үнүп, Совет Армияның хүрээленинге албан эрттирип келгенден бээр чыл ашкан. Төрөөн чуртун дайзыннардан камгалаары, совет улустуң тайбың күш-ажылын дайын халавындан бүзүрелдиг камгалаары дег аас-кежиги Кызыл-Маадырга кажан-даа турбас. Даарта үнер херелдиг кааң аяс хүнче чаштар каткы-хөглүг көрүп оттуп кээрлер. Ам бо караңгы дүне оларның чыргалдыг дыжын, амыр-шөлөөн уйгузун Кызыл-Маадыр ышкаш кызыгааржылар бүзүрелдиг камгалап, кадагалап турар.

Кызыл-Маадырның шериг албаны болур-чогууру-биле эртип турган.

База катап караңгы дүне дүшкен. Долгандыр ыржым-шыпшын. Чүгле дүнеки кылагар көк дээрде сылдыстар караа чивеннежир, соок болгаш олар артында чидиг-чидиг, улуг-улуг ышкаш көзүлгүлөөн.

— Застава! Дүвүрээзин!..— деп команда үнген.

Каш-ла минута эрткен. Кызыгааржылар дайынчы машиналарынга олурупкаш, арлы бергеннер.

Ам бүгү-ле чүвени секунда, минута шиитпирлээр. Кызыгаарны бир-ле билдинмес кижиге дүне када үрөп кирген. Ам ону дүрген тывар, тудар.

Ону кызыгаар чоогунуң чүк-чүгүнден дилеп эгелээн. Кызыл-Маадыр Адыр-Ижээни дээр эзим иштинге билдинмес кижиниң өзинге таваржы берген. Ол дээрже кызыл ракетаны адып, өөрүнге медээни берипкен.

Дайзын бир-ле озаң азы шырыш аразында чаштынып чыдыпкан хевирлиг. Ол кара пөштерлиг мөөрүк баары-биле эртип чыткан. Далдыр-долдур дээн соонда, ооң мурнунда шивилер аразындан кызыл үгү хоюп ужа берген. Үгү кымдан хойганыл?

Кызыл-Маадыр улам серемчилелдиг апарган. Ол караңгы эзим иштин эргилдир көрбүшаан, бүдүү дилегзинип көргөн.

Мурнунда ырак эвесте ыяш аразында агбан будук-даа чырс кылдыр сынган. Ол кедеп чорааш, караңгы шивилерниң адаа талазындан келген. Бир ушкан ыяш чаны-биле эртип чыдырда, ооң артындан олче бир-ле кижини хөмө шурай берген. Ооң бир холу дораан-на боостаазындан кээп кадалдыр сегирип алган.

Өлүмнүг сегиржип алыышкын эгелээн. Кызыл-Маадыр бир холу-биле дайзынның каң бижек туткан чоон билээнден сегирип алгаш, салбаан. Ол бир дап бергеш, дайзынны бажын ажыр октап дүжүргөн. Ооң кылаш дээн бижээн чүве көзүлбес караңгы-даа болза ушта шаапкан.

Дайзын күштүг, шыырак болган. База катап сегиржип алганнар. Шырыш будук аразынга андара-дүндере октажып, бирде бирээзи кырынга кээп, та кайы хире үе иштинде тутчуп келгеннер.

Кызыл-Маадыр канчангаш-ла дайзынның адаанга барган. Оон тыныжы дакпыжап келген. Дээрде сылдыстар караа бүлүртүң-балыртың көзүлгүлээн. Ооң карактарынга ынак кызы Эремаазы каттырымзап көстүп келген. «Кызыл-Маадыр кымга бастырып алгаш чыдарың ол!» деп кышкырыпкан ышкаш болган. Кызыл-Маадыр эң сөөлгү күжүн чыгдынып алгаш, дайзынның дүктүг салааларлыг сарбагар сөөк холун боскундан ушта шелипкеш, ону хөрээнден дүктүг хап дег ап октапкан. Ам ол ооң кырынче арзылаң дег шурай берген. Ол дайзынны доңгайтыр баскаш, оң талакы холун ооргазынга чыжырадыр долгай тудупкан. Аарышкылыынга шыдавайн, дайзын кышкырыпкан!..

Ол аразында долгандыр хол фонарьлары чырый берген. Кызыл-Маадырның дайынчы өөрүнүң аңаа чеде хонуп келгеннери ол.

— Тур, холуң көдүр!— деп, лейтенантының дужаалы дыңналган. Дайзын хөкпенейнип туруп келгеп, бажы черже халайып, харык-шинек чогу-биле холун көдүрүп, сиринейнип турган.

Кызыгаар үрекчизи ынчаар туттурган.

III.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң алдарлыг хойжулары Манчын-оол биле Оюмаа ол чазын кыштагдан мал-маганын диледир сүрүп көжүп баткаш, Күскелиг-Хонаш чазаанга кээп хонуп алганнар. Эрте дүшкен час эки-даа болган. Мурнунда чылдар ышкаш чер-дээрни көзүлбес кылдыр доврак-доозуну доюлдур халыг-даа турбаан. Чылый бээрге-ле чаъс чаап эгелээн. Каш-даа удаа ынчанган. Сөөлүндө чаарда мырыңай демир-хуундан кудуп турган ышкаш болган.

— Бооп-тур харын. Оът-сиген үнзүн, тараа-быдаа-даа чаагай болур болгай— деп, Манчын-оол амырап хөөрөп орган.

Шай хайындырып, ооң чемин киир саарып, сүттеп олурган Оюмаа ашаанче көрүп оргаш, чугаалаан:

— Мындаа чоп Кызыл-Маадырның чагаазы келчик. Дораан чана бээр мен дээн чоржук, ам чоп чиде бергени ол чүве ирги?

— Ырак черде кижиниң орукта чоруп орар шаа ол.

— Ындыг-дыр аа?

— Ынчанмайн.

— Ам келгеш, чүнү кылып ажилдаар оол ирги але?

— Кылыр дизе, ажыл-ла хөй.

— Ол ам чүнү-даа кылып болур кижини харын.

— База хойжуладып алгай бис аан.

— Кенивис Эремаа ынаар бе ынчаш? Ол харылзаа чериниң шыырак телефони кижи ышкажыл.

— Октаан даш дүшкен черинге чыдар, берген келин барган черинге орар. Куда дүжүрүп, кенивисти ап алзы-высса-ла, оон ыңайзын бодувус билир бис.

Ада-ие ынчаар чугаалашканының соонда, үш-ле хонган. Бир-ле хүн дүшпөтө Манчын-оол балды сыптап, Оюмаа хеп чуп турда, Кызыл-Маадыр черден үнүп, дээрден дүжүп келген чүве-биле дөмей бо чедип келген. Ана даг эзири дег эр-дир ийин!

— Чедип келдин бе, оол?—дээш, Манчын-оол оглун будундан бажынга чедир шинчилеп көрбүшаан, хүлүмзүрүп орган.

Оюмаа оглунуң чаагындан ошкай каапкаш, хууң-савазын кыңгырадып, аъш-чем кылыр деп ажаанзырап-ла үнген.

Кызыл-Маадыр аалынга келгеш, амытанны кайгадып, артык хөй чүве-даа хөөрөп турбаан. Келген хүнүндө-ле ачазы-биле кады тергелиг Суглуг-Өзен үнүп, хой кажаазы кылыр узун шеттер кескен.

Шеттерни кезип, тергеге чүдүрүп алгаш, таакпылап дыштанып ора, адазы оглундан айтырган:

— Кандыг ажыл кылыр бодап тур сен моң, оол?

Ол харыы бээринче далашпаан. Өзен иштинде чайтыладыр эдип орар бора хектиң үнүн таалап дыңнап ора:

— Трактористээр мен. Чонга хүндүлүг ажыл — дээн.

— Хойжулазыңза канчап баар чүвөл, оол?

— Канчап баар деп. Ол дугайын даргалар шиитпирлээр чүвө ыйнаан?

— Совхоз директорунга хойжулаарын дилеп, өргүүделден киир.

— Боданып көрөйн аа, ачай?

— Кижид боданыр чүвө ол бе, дарганның оглу дарган болур деп чугаа бар болгай.

Даартазында Кызыл-Маадыр совхоз төвү кирген. Эремааны көрүксээри хөлчөк болган. Ол ада-иезиниң аалынче далашкаш, кел чыда ынак кызынга дужуп четтикпейн барган.

Үрде душпаан, хөөрөшпээн ийи аныяк кижид ам-на душчу берген. Олар холдарындан четтинчипкеш, суур баарында дыдыраш-дыдыраш бора талдарлыг кара сугнуң эриинде кылаштажып чорааннар. Оларның удур-дедир көргөн карактары хоюг-хоюг. Эремааның сула саваны дег сарыг бажының дүктери часкы хүннүң херелдеринден улам чараш кылаңайнып көзүлгөн. Оон хоюг ак арны, кыдырык кара карактары, чугажак эриннери дег чараш чүвө чок. Кара суг кыдыының борбак-борбак талдары оларга мөгейип турганзыг, хөлбөңейнип, чайганып тургулааннар.

— Келген дораан-на меңээ чоп ужурашпадың, эжикей?

— Аалче далажы бергеш ынчалдым.

— Хоомай кижидир сен — дээш, уруг оолдан четтинип алган чораан холун салыпкан.— Сагыжың өскерилген кижид эвес сен бе?

— Ынча диве, сарыым. Сени сактып пат-ла чордум...

— А хупура! Сагынган кижид ындыг боор бе.

— Ам сенден черле чарылбас мен — дээш, оол уругнуң эмишкеек дег салааларлыг холун эргеледиң тудуп алган.

— Уруглар мени шоодуп турду.

— Чүү деп?

— Кызыл-Маадыр сени каапкан-дыр, оон башка сеңээ келген дораан-на ужурашкай дижил турду.

— А сен чүү дидиң, Эремаажымың?

— Кызыл-Маадыр чаңгыс сөстүг-дүр ийин дидим.

— Ылап-даа чугаалаан-дыр сен — дээш, оол уругну кус-пактапкаш, оон эриннеринден улай-улай ошкагылаан.

Кызыл-Маадыр аалыңга ийи-даа хонмаан. Ажылдаар кижид мен дээш совхоз төвүнче арлып кирген. Конторага келирге, совхоз директору узун-чаагай, чугааккыр, улуг карактарлыг Комбуй-оол ажылдаар өрээлинде партком секретары сыгырзымаар карактарлыг, делгем эгиннерлиг, мөге-шыырак

боттуг, оожум аажы-чаңныг Канчыыр-биле иелээ олурганнар. Олар иелээн башкылап чорааннар. Суурнуң ортумак школазынга өөредилге эргелекчилеп, директорлап, үр чыл иштинде кады ажылдап келгеннер. Ам бөгүн олар совхозтун удуртур-баштаар даргалары апаргылаан. Оларга чоннун идегели ол хире улуг болган.

Даргаларның кырыңче хенертен кире халып келгеш, оол сүрээдей хона берген. Башкыларын көрүп кааш, школазындаа сакты хонуп келген. Ол уроктан озалдаан өөреникчи ыш-каш, эжик кастыынга доктаай дүжүп чыткан.

— Башкыларым, экии!— деп, ол ыыткы мендилээн.

— Күжүр эрни! Чеде хонуп келген ышкакжыл сен? Бээр бистин чанывысче эртип олур — деп чоруй, совхоз директору Комбуй-оол тура халып кээп, оол-биле хол тутчуп мендилешкен.

— Үе-шагның эртип турары аттыг-ла дүрген чүве-дир але? Сени сактырымга, дүүн чаа шеригже чоруп турган ышкакжыл сен?— деп, партком секретары Канчыыр оолдун сунган холун тудуп алгаш салбайн, бар-ла шаа-биле хөөрөп, силгээн турган.

→ Чер-чуртумдан чоруткандан бээр ийи кыш, ийи час эрти — дээш, шериг албанындан халажып келген дайынчы хостуг-шөлээп каттырган.

— Көрбес сен бе, ажыл-агыйга бастыргаш, бис ийи-ле үе-шаг эрткенин эскербейн олар-дыр бис — дээш, директор чүден хөглүг каттырган.— Ха-ха-ха!

— Ам шуут халашканың ол ышкакжыл?— дээш, директор оолдун арнынче чазык-чаагай топтап көргөн.

— Эр хей сен, сээң турган заставаңдан өөрүшкүлүг мактал, дыңнадыг бижиктерни ийи-даа удаа алган бис — деп, партком секретары өөрүп чугаалаан.

— Шыдаар эр-дир ийин, комсомолчу кижин ол-ла болгай!..

— Ам ажылдаар дээш келдим. Анаа чаңгыс хүн-даа бадырары берге чүве-дир — дээш, ол совхоз директорунче көргөн.

— Оода бир неделя хире дыштанып алзыңза?

— Четтирдим, ажырбас, дарга.

— Чүнү кылыр бодап келдиң ынчаш, дунмам?— деп, партком секретары сонуургаан.

— Трактористеп, трактор-хову бригадазынга ажылдап көрүмзе кандыг ирги, даргаларым?

— Ылап ажыл ол-дур харын — деп, совхоз директору өөрээн.

— Комсомолчу-аныяктарның механизастаан трактор-хову бригадазын организаастаар деп турар бис. Ол чаагай херекке

бодуннун үлүг-хуунну кириштирерин ол-ла-дыр. Шын бо-дап алгаш келген-дир сен, дунмам — деп партком секретары-ның карактары улам өөрүшкүлүг апарган, оларның отчу-гаштары кыптыгып чугаалаан.

— Ооң бригадиринге томуйлаар киживис бо-дур моң, дар-га. Кызыл-Маадыр шыдавас эвес, эки-дир оо!— деп, дирек-тор алгырыл үнген.

— Дораан-на бригадирлээрге кайын боор, дарга?

— Хоочун башкыларың баштары шыыладыр ажылдап ту-рар. Сээң бүдүжүннү билир-ле болгай бис. Ол-ла! Шак ын-чаар бодап ал.

— Шын харын. Идегелге бүзүрелдиг болур херек — дээш, партком секретары олурган сандайындан туруп кээп, өрээл иштин бир эргилдир кылаштааш, Кызыл-Маадырнын чанын-га кээп, ооң эгиннеринден часкай туткулаан.— Аныяктар силерге бүзүреливис улуг. Чыргакының унунга бөгүнгү чаа амыдыралды силер тудар, бүгү-ле чаа херектерни силер хайныктырып үндүрер силер. Амгы салгал дег төлептиг сал-гал кайда боор!..

— Шын-на чугааладынар, дарга!— деп, совхоз директору таалай берген чугаалап орган.

Комсомолчу-аныяктарның чаа организастан комплексиг механизастаттырган бригаданының аныяк бригадири дирек-торнуң кабинетинге болган специалистерниң эртенги хура-лынга билдингир болгаш кыска айтырыгны шиитпирлиг салган:

— Ажылды эрги бугаларны алгыды казып, оларның суг-ларың суггарылгага ажыллаарындан эгелээр бис.

Часык тарылга ажылдары ам чаа-ла адакталып турар. Хову-шөлдө кылыр ажылдар ам-даа хөй. Ооң ындыг дидим айтырыгны тургузуп кээрин кым-даа манаваан. Улустуң ба-жынга аар моң дүжүпкөн ышкаш болган. Амдыызында оон чугула хову ажылдары чок деп бе? Олурганнар ылым-чылым. Чүгле совхоз директору олурган сандайын шыгырадыр шимчеп, хөрээн, эгиннерин шимчеткен. Ол Кызыл-Маадыр-ның хүнге, сырынга додуккан хүрең арнынче, хөө дег сырый кара хавааның кирбиктеринче, конзагар узун болгаш улуг думчуунче, чүгүртүлөннээш эвес оожум көрүштүг каракта-рынче, делбигир кулактарынче ону бир дугаар көрүп турар чүве дег үзе кайгап орган.

Партком секретары Канчыр хензиг када-ла оолдуң сал-ган айтырыының алыс ханы утказын хандыр бодай каапкан. «Шанчыг белиниң, Өртен-Овааның, Кара-Сугнуң ховуларын-га суг чеде бээр болза, тараа-быдаа, оът-сиген амырады-ла! Шаанда ол ховуларга буга суу канчап чедип турган деп? Ол бугаларны араттар кызыл холу-биле каскан болгай. Ам

бисте буга казар машина, трактор-даа бар. Чүүлдүг айтырыг салып турар кижидир...»

Чолдак сынныг, сииреш, кадаң боттуг, дырбыл эрин салдыг, шаңгыр карактарлыг, бир дугаар трактор-хову бригаданың бригадири Чашпанак ашак тыйылааш үнү-биле чугаалап үнген:

— Эки-ле чүве чугаалап турар оол-дур. Ынчалза-даа ам буга-сумун казып ойнап турар харыывыс кайда боор. Хову ажылдары ам-даа доозулбаан-дыр. Ол ажылче күзүн кара дондак дүшкелекте киргей бис аан. Четтикпейн бар чыдар чүве бар эвес...

— Ынча дээрге кайын боор. Бөгүн дораан кылып эгелээр ажыл-дыр — деп, аныяк агроном Қожай-оол бригадирнин чугаазын үзе кирген.

— Аңаа ажылдадыр артык машина-техниканы кайыын тывар бис — деп, бригадир Чашпанак химиренген.

— Буга казарынга аныяктарның күжүн ажыглаар бис. Комсомол комитеди ындыг шийтпирни хүлээп алырынга белен — деп, Кызыл-Маадыр бүзүрелдиг чугаалаан.

— Мен бодап көөрүмге, аныяк бригадир эки херекти эгелээр деп турар кижидир — деп, партком секретары Канчыр түңнөп каан.

— Ындыг-дыр, ол айтырыгны ам-даа эки боданып көрээлиңер — деп, директор Комбуй чугаалааш, хуралын төндүргөн.

Қандыг-даа ажылды эки эгелеп аары берге. Кызыл-Маадыр Доора-Даг белиниң бугазын кастырар аныяктарны мобилизастап бөлөр дээш, могаар-шылаарын уттупкан халып турган. Комсомол комитединиң секретары Кара-кыс үжен ажыг комсомолчу оолдар болгаш кыстардан тускай буга казар звенону организастап тургускан.

Бир-ле хүн эртен эрте контора баарынга үш чүк машиназы халчып кээп, чыскаалдыр турупкан. Оларның кузовтарының ийинде «Комсомолчулар, сугаттыг черлерни долузу-биле ажыглаалыңар!», «Аныяктар, бүгү күштү буга казарынче мөөннээлиңер!», «Сугаттыг черлерден бедик дүжүттү өстүрээлиңер!» деп кызыл пөстөрдө лозуңнарны бижээш, быжыглап каан.

Комсомолчу аныяктар дораан-на чыгып келгеннер. Олар үш машинаны долдур олурупканнар. Кара-кыс боду баян тыртып, дыннаксанчыг чараш ырларны ойнап турган. Машиналар шимчеп чоруптарга, аныяктар чиртиледир бадыргылапкан:

Улуг үүле бүдүрүп,
Үе-биле чарышкан
Комсомолчу аныяктар
Холу быжыг, соруу күштүг.

Аревэниң даалгазы

(Чечен чугаа)

Бал-Доржу эжикке чоокшулап келгеш, доктаай берген. Қазыра дег улуг кара ыт олче сезиктиг көрүп чыткан. Херектиг келген кижии боор ийин оң дээнзиг, ыт селбер кудуруун доң харга педиледир хап, кортпа-кортпа, ызырбас мен деп медээлээн ышкаш, чалгаазып тургаш, өг дөрүнче кылаштай берген.

Оол ыттың соонче көре-көре, кадыг идииниң харын шыык-биле токкуладыр кактап каапкаш, өгже кире халаан.

— Күжүр эрни аар, чедип келген ышкажыңчыл? Бооптур, бооптур харын. Дөрже эртип олур, дом, чылын — деп, сумуда аревэ үүрүнүн даргазы Очур-оол чалаан.

— Ажырбас, дарга — дээш, оол чүэк ужунга, сырыглыг ак ширтек кырынга сөгөдей олура дүшкен. Дарга эткир шөйбек хүрек арынныг, сүүр сегелдиг, улуг думчуктуг, шала сыгыраш-даа бол, чүгүртүлөңнээш кара карактыг, долу, тырын, эт-ханныг, делгем эгинниг, узун хөнү сынныг аныяк эр болган.

— Эки-ле тур силер ыйнаан? Чүнү канчап тур сен, чээ? Чалгааравайн тур сен бе? Қыштаг-хорааңар чылыглап алдынар-ла ыйнаан? Мал-маган, ыт-куш эки-дир бе? Сиген-шир-бийжиңер, одаар от-көзүңер дүжүрүп белеткеп-ле алдынар ыйнаан? Аван, ачан, дунмаларың кадык, менди-ле тур бе? — суг-суг деп хары угда салдырган энмежок айтырыгны допчузу-биле канчаар харыылаарын боданып, кезек ыт чок ора, Бал-Доржу хөрээн алгыткаш, — Эки тур бис, дарга. Мал-маган-даа хүр, одар-белчиир-даа хүр, эки-дир. Сигенни чүдүрүп эккеп-ле тур бис. Одаар ыяш-сыраны база-ла дүжүрүп тур бис — дээш арнын суйбанган.

— Силерниң шарыларыңар шыырак шарылар-ла болгай. Ана кыңгыңайнып турар сыралар-ла чүдүрүп тур силер ыйнаан, але?

— Ийе, ындыг ийин, дарга.

— Сени ажилга чардыгып, чай-шөлээн чок апарбас эр ирги бе дээш айтырдым. Ажырбас хире-дир аа? Қышкы аалдың ажылы-ла хөй боор чүве болдур ийин але?

— Ындыг харын, дарга. Ынчалза-даа бачымнанчыг эвес бис ийин.

— Ынчаарга эки-дир. Туралыгда бижик бөлгүмүнүн баш-

кызынга сени томуйлаан улус бис. Ону дыннадыр дээн кижн мен. АРЭ кежигүнү эвес-даа бол, бистиң идепкейлиг аныяктарывыстың бирээзи кижн болгай сен. Ынчангаш сенээ аревэчи даалга бээревис ол-дур. Кожком-биле база сүмелешкен улус бис. Харың каш апаарды ам?

— Шагаа-биле кады он дөрттээр мен ийин.

— Хо, аныяктар өзүп турда, ана часкы көк-ле чүве-дир аа! Мырынай чоокта чаа-ла шалдаң халып турган чаш оол чүве ийин бо — деп, дарга бодунга чугаалаанган.— Кончуг эки-дир. Чаа чыл таварыштыр АРЭ кежигүнүңге кирер ыш-кажыңчыл, эрни аар! Аныяктарның революстуг эвилелиниң кежигүнү болза, улуг башкы Ленинниң номналын кижн бүрүзүнүң эът-ханыңга сиир тайылбырлап, чырыткылыг чаа амыдыралды чуртка нептередип тургусчур чалбыштыг революстучу кижн болур болгай. Баштай АРЭ-ниң хүрээленинге канналып алгаш, ооң соонда Араттың революстуг намының кежигүнүңге кирер болгай. АРЭ дээрге-ле намның соон салгап оран, ооң бүгү айтышкынын, шиитпирлерин хажык чокка күүседип турар, ооң хеймер дунмазы деп чүвени бил-ир сен. Аревэ кежигүнү болза, намның айыткан сорулгазын кылып күүседир, бижик билбес болгаш биче бил-ир чорукту узуткажыр, чонга ажыктыг ажылды эрес шудургу көргүзөр, чоннуң мээ-медерелинде ам-даа артпышаан турар, демирде чыпшыңган кызыл дат дег феодализмниң хоралыг артышкынын арыглап аштаар дээш демиселге дадыгып өзер ужур-луг чүве болгай але, дом. Бо бүгү улуг ажыл-херекке бодунуң шынчызын көргүскен аревэчи нам кежигүнүңге төлөптиг кижн ол болур. Сагылга-чурум талазы-биле сенээ артык тайылбырнын херээ-даа чок боор. Ындыг бе?

Бал-Доржу ындыг дээнзиг, бажын согаш кылынган.

— ...Чыткан хой тургуспас, чүстүг сиген сый баспас дээриниң бирээзи эр-ле болгай сен. Ынчалза-даа боданганы ботка херек деп чүвени кажан-даа утпас херек, дом. Сен ам бөгүнден эгелеп бөлгүм башкызы кижн эвес сен бе. Кедизи барып ол чаагай херекке бүгү чуртталгаң холбажы бээр-даа чадап чок. Кижилерни өөретпишаан, боду база өөренир херек. Чаа төреге төрүттүнген болганда, ол чаа үениң херээнге чуртталгазын бараалгадаыры—аныяк кижиниң чуртталгазынын сорулгазы ол болур. Мээң чагыым бо ийин, дунмам. Саналың чүл чээ?

— Ындыг-дыр, дарга. Силерниң чагыыңарны билдим. Ону бүгү назынымның дүрүмү болдуарын хүлээнип ор мен. АРЭ-ниң даалгазын ак сеткилим-биле күүседир мен.

— Кончуг эки-дир. Сээн бөлгүмүңде бижикти биче бил-ирлер болдур эвеспе. Кожкомдан бижик саавыырлар сенээ чеде бээр. Мен база дузалажып турар мен. Ийет. Туралыгда

АРЭ-ний эге органының даргазы — Чамың сээң кол даяныр кижин ол эвеспе.

— Ындыг-дыр, дарга — дээш, Бал-Доржу үнүпкен.

Бөлгүмге өөренир ужурлуг он тос оол, кыс аныяктарның даңзызын эге орган даргазы Чамындан алгаш, кичээл болур хүннү Бал-Доржу чарлап каан.

Бижик бөлгүмү Туралыгның Ша-Дужунда кыштагда аалга чыылган. Баштайгы диктантыны оларның чүгле үжү бижип билир, артканнары домак бижип шыдавас болган. Кичээл С. Тановтуң «Улуг улус көөр үжүк» деп үжүглели-биле эртип турган.

Бөлгүм чеди хонукта үш катап чыгып, аңаа аревэчилер болгаш аныяктардан аңгыда, бижикке сундулуг улуг улустар база кээп турган. Өөредилгеге улуг-даа, аныяк-даа кижилерниң идепкейлии-даа кончуг. Ийги кичээлден эгелеп бөлгүмнүң киржикчилери ам үжен кижичеткен.

* * *

Ша-Дужунда аалга бөлгүм-база-ла чыгып келген. Ол хүн кичээл орнунга АРЭ-ний эге органының хуралы болур деп аревэ үүрүнүң даргазы Чамың ындыг болган. Он ийи баштыг сес хана өгнү улус долгандыр олурупкан, аревэчилер, аныяктар болгаш нам кежигүннери-даа бар.

— Эштер, маңаа болган болза, Аныяктарның революстуг эвилелиниң кежигүнүнге кирип алырын дилээн сес энгиин аныяктарның билдиришкинин таныжып көөр-дүр бис. Хуралдың чугаалажыр айтыры бо — деп, Чамың чарлап үндүргөн.

Бирээде эш Салчак Тоюннүң билдиришкини-дир.

— Номчуптуңарам — деп, дөрде улус аразындан бир-ле дөспөс чүве дег үн дыңналган.

— Билдиришкин. Бо билдиришкин-биле ужурун үндүрүп дилээрим болза, мен — Салчак Чанзан дээр чингине яды араттың оглу мен. Ада-ием ызыгуурунда лама, хам, дүжүмет, ноян чораан кижилер чок, үзелим — революстучу, аревэниң херээнге бердинген, шынчы мен. Революстучу нам-чазаамның херээ дээш туруштуг демиселчи болурумну хүлээндим. Ынчангаш мени аревэниң кежигүнүнге кирип алырын диледим. Билдиришкин ээзи — Салчак Тоюн дээн-дир-ле. Эш Тоюн, туруп келинер.

Делгем эгинниг, узун, шыырак, тырың мага-боттуг, дөр-белчин хүрең арынның эр туруп келгеш, улусту одуртур дидими-биле көргүлээн.

— Бо кижини шупту таныыр-дыр силер бе, эштер?

- Таныыр, таныыр — деп кезек үн оон, моон дыңналган.
- Кымда айтырыг барыл?
- Менде — дээн соонда, узун, арган эр туруп келгеш, ыткыр үн-биле,— эш Тоюн, силер бо черге келиринер мурнунда каяа чурттап чораан силер? Чүге бээр көжүп келген силер?— деп айтырган.
- Чөөн-Хемчик кожууннун девискээринге чораан бис. Авам, ачам суг дөргүл-төрелиниң аайы-биле көжүп келгени бо.
- Ам харың кажыл?
- Он дөрт-ле.
- ССРЭ — деп чүү дээн сөзүл?
- Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели.
- Менде ам айтырыг чок ийин — дээш, демги эр олура дүшкен.
- Адырам, дом, ол эвилел чеже республиктерден тургустунган чүве ирги?— деп кааш, чап-чаа ак негейлиг эр хаваанда дерин чоттунган.
- Он алды республиктен.
- Шын-дыр оо!— дээш, олуруп алган.
- Аревэге чүге кириксей берген ирги?— деп, суук кара баштыг, кызыл чаактыг, чуга кызыл эриннерлиг, сыгыр карактыг, шөйбек арынныг, чинге кара кыс туруп кээп айтырган.
- Политбилиим бедидип албышаан, мурнакчы аныяктарның одуруунга чоруксааш...
- Аревэчи эвес кижиниң политбилии бедивес чүве бе?
- Оозу кижиден хамааржыр ыйнаан. Кызар болза, чүге бедивес деп.
- Уруг ам хүлүмзүрөп чоруй, ыт чок олуруп алган.
- Эштер!— дээш, Чамың далаштырган — эш Тоюннун байдалы билдине бербээн бе? Аңгызы ядыы, боду идепкейлиг, эңгиин аныяк кижини болгай. Кымда, кандыг санал барыл, чээ?
- Кежигүнге хүлээп алыр дээр мен — деп, демги-ле чаа негейлиг эр чугаалаан.
- Өске санал бар бе?— дээш, Чамың улусту одуртур көргүлээн.
- Чок, ийин. Чок-чок — дээн үннер дыңналган.
- Эш Тоюнну АРЭ кежигүнүнге хүлээп алыр дээр эштер мээң-биле кады хол көдүрер-дир. Чүгле кежигүннер хол көдүрер эвеспе — деп сагындыргаш, Чамың холун көдүргөн. Өг долу улустун хөй кезиниң холу көдүрүлгөн. Өскелери шимчеш дивейн орган, кежигүн эвес улус боор оң.
- Албас дээр кижини кымыл?— дээш, Чамың база хол көдүргөн.

Чамындан аңгыда, кымнын-даа холу көдүрүлбээн.

— Ужурун билбээн кижиге бар бе?

— Чок, чок — деп, улус шимээргээн.

Дараазында билдиришкин кийрген алды аныктарнын билдиришкинин тус-туста номчуп таныштыргаш, чаңгыстап тургузуп туруп, чула айтырып хынааш, алдаардызын АРЭ-ге хүлээп алыр деп шийтпирлээн.

— Адак сөөлгү билдиришкин болза, бөлгүм башкызы эш Бал-Доржунуу-дур, эштер — дээш, Чамың хаваанче халайып бады келген бажының кара-сарыг дүгүн аткаар саглаш кылдыр савай каапкаш, дерлиг чалгыяк арнын оң холунуң арты-биле чоттунган.

— Номчуй кааптыңар — деп, нам кежигүнү, көк торгу додарлыг, ак сесиирге кежи тоннуг үжен шаа харлыг хире узун шилгедек эр ыттаан.

— Билдиришкин. Мени АРЭ кежигүнүңге кийрип алырын бо билдиришкин-биле дилеп тур мен. Ачам аныяанда хүрээге өөренип, хуурактап чораан кижиге, ону чон билир. Авамның ызыгууру яды арат. Кырган-ачам Хомду дайынынга чүс шериг баштап чораан. Эге школаның дөрт дугаар клазын дооскан, пионер кижиге мен. Аревэге кирип алгаш, ооң даалгазын хажык чокка күүседир мен. Революстуг нам, чазаамның чорудуп турар сорулгазын, доктаал-шиитпирин хажык чокка күүседир дээш идепкейлиг демисежип чоруур болгаш демиселчи болурунга кезээде белен мен. Улуг башкы Ленинниң херээңге бердинген шынчы демиселчи болурунга белен мен. Үзел бодалым — намчы болгаш революсчу. Билдиришкин ээзи — Соян Бал-Доржу дээн-дир-ле, эштер — дээш, Чамың арнын база-ла суйбанган.

— Менде айтырыг бар ийин — дээш, демги-ле суук кара баштыг, кызыл чаактыг кыс туруп келген:

— ССРЭ-ге эрткен чылын чаа чүү-чүү деп республиктер каттышкан ирги?

Көк торгу-биле додарлаан сесиирге хураган кежи тонун ногаан дордум кур-биле куржанып алган, узун шилгедек мага-боттуг шөйбелдир куу арынның, узуун думчуктуг оол дидим эвес туруп келгеш, тода болгаш ыткыр үн-биле харыылаан:

— Совет Эвилелиниң ден эргелиг республиги бооп эки тура-биле каттышкан күрүнелер болза, Бессарабия, Латвия, Литва, адырам. Оон ыңайгызын уткан-дыр мен.

— АРЭ-ге чоп кириксей берген ирги? — деп, уруг улай айтыргаш, база-ла хүлүмзүрей каап чоруй, олуруп алган.

— Аныктарның революстуг эвилелиниң кежигүнү болуру — мээң күзелим. Чогуур назыным чеде бээрге, ам нам кежигүнүңге кирер мен. Нам кежигүнүңүң бедик адынга

төлөптүг кижн кылдыр амдыгааштан эгелеп бодумну белеткеп турар мен.

— Политик деп чүл?— деп, хир кага берген көк додарлыг тоннуг, узун кара эр айтырган.

— Политик дээрге-ле, нам чазактын хүн-бүрүде чон аразынга угаадып чорудуп турар ажылы деп бодаар мен.

— А уран чогаал, база аас чогаалы деп чүү ирги?— деп, чаа кежигүнге кирген Тоюң айтырган.

— Уран чогаал дээрге болза, адырам...— дээш, бичини боданып чоруй,— ыры, шүлүк, танцы, шии, уран чогаал, чижээ, Самбукайнын амыдыралынын дугайы дээн чижектиг — деп чоруй ырлап бадырып каан:

Уран-на чогаал чүүлү болза,
Улус чонга аян tudар...

Оон кижин шак барган. Улус каттыржып, адыш часкай берген.

— Аас чогаалы дээрге — дээш, оол бажын суйбааш — ырлар, тывызыклар-ла ыйнаан — дээш, ыттавайн барган. Оон соонда делегей байдалынын дугайында элээн каш үүрмек айтырыглар салдырган. Бал-Доржу-даа шыдавыже харыылап-ла турган.

— Ана тулбас эр-дир!— дээн бир үн дынналган.

— Че, эштер, бо эштиң ниити билии чүгээр деп чүвени шылгап алдывыс. Ам кымда кандыг санал барыл?

— Менден болур ирги бе?— деп дем айтырыг салып турган суук кара баштыг, кызыл чаактыг уруг туруп келген.

— Болур-болур. Саналың бер харын, Хажыт — деп, Чамың чөпшээрэн.

— Мен болза эш Бал-Доржуну АРЭ кежигүнүнге хүлээп алыр деп саналдыг мен. Чүге дээрге, Бал-Доржу ам безин АРЭ-нин даалгазын күүседип, бижик бөлгүмүн үзүк чок, эки башкылап турар. Сумуда АРЭ үүрүнүң уран чүүл, концерт ажылынга база идепкейлиг киржип турар — дээш, уруг база-ла хүлүмзүрбүшаан, олуруп алган.

— Ам кымда, кандыг санал барыл, эштер?— деп, Чамың туруп келген.

— Өске санал чок ийин, мен-не Хажыттын саналынга каттыжар мен — деп, эргилей берген негей тоннуг, чымчак идиктиг, чолдак сынныг, мадагар эр түңней соп каан.

— Эш Бал-Доржуну АРЭ кежигүнүнге хүлээп алыр дээр мындыг ышкажыл, але?— деп, Чамың улусту одуртур көргүлээн.

— Алыр-алыр!— дижип, оон-моон үннер чөпшээрешкен.

Чамың хаваанче халайып бады келген бажынын дүгүн салаазы-биле аткаар дырай суйбагылааш, шыңгы чугаалаан:

— АРЭ-ге кежигүн хүлээп алырын эрэнгейлөп көрүп болбас, эштер. Эш Бал-Доржунуң билии чүгээр, боду идеп-кейлиг-даа болза, аңгы талазы-биле таарышпас кижиге бо. Моон адазы хелиң чораан кижиге болгай. Лама, хамнарның ажы-төлүнгө бис АРЭ-ниң кызыл биледин идегеп тыпсып берип шыдавас бис, эштер...— деп мындыг болган.

Өгдө улус аразында хүлүрөшкөн.

— Шимээн, шимээн. Че чүл, эштер? Санал ийи аңгы болганда, ам бадылаар апаар-дыр. Эш Бал-Доржуну АРЭ-ге хүлээп алыр дээр кижилер хол көдүрер-дир — дээш, дарга холун өрү сунгаш, улусту одурту көргөш санаан:— Бирээ, ийи, үш дөрт... Дөрт-ле кижиге алыр дээр ышкажыл? Че, ам албас дээр улус көдүрзүн — дээш, холун көдүргөн: бирээ, ийи... Он үш кижиге. Кежигүннерниң хөй нуруузу албас дээш холун көдүргөн чүвө болганда, эш Бал-Доржуну АРЭ кежигүнүнгө албас деп шиитпирлээн мындыг-ла-дыр, эштер.

Бал-Доржу донгайып алган ыт чок орган. Ооң арны ыядып човаанындан кыза берген. Бүгү улус олче көрүп келген чүвө дег сагындырган. Бал-Доржуга эжик үш базым хире чоок турза-даа, ооң ыраа үжөн базым хире дег болу берген.

Туралыгны куду хаккан кышкы чыварны хөрээн долдур улуг тынарга-даа, хөрөк дакпыш хевээр бооп турган.

— Кончуг-ла сойлук-тур ол. Чамың, эжим — деп, Тоюң Бал-Доржунуң колдуундан чедип ап чыда чугаалаан.

Ийи оолдуң соондан келгеш, Хажыт дыңнаткан:

— Бөлгүмнүң уруглары өске башкы келир дижил турлар. Аңгызы таарышпас кижиге канчап башкыладыр чүвөл дижил-дир. Ол кандаай чоор?!

— Улус тараалакта барып чугаала, Хажыт, Бал-Доржу дөмей-ле АРЭ-ниң даалгазын ёзугаар силерни башкылаар. Ол дээрге кожкомнуң шиитпири-дир. Халы че!— дээш, Тоюң уругну далаштырган.

— Кежигүнгө албаан дээш, элекке хомудавайн көр, шүвө — дээш, Хажыт дедир маннап ыңай болган.

— Хомуданчыг-дыр — дээш, Бал-Доржу улуг тынган.

— Ол чорукту хомудап кожкомче билдиришкин киирер бис. Бүгү аревэчилерниң мурнундан бижири бис, дыка муңгарава, эжим — деп Тоюң шиитпирлиг чугаалаан.

— Чованчыг-дыр, эжим, чованчыг, ам канчап улус арны көөр кижиге мен, ынчаш?!— дигилээш, Бал-Доржу дүргөн-дүргөн базылкан.

Ол өөнгө дүн ортузу чедип турда базып келген. Данны атсы удуп чадап каан.

«Ачамны хүрээге хуурактап чораан кижиге дээш мени кежигүнгө албайн-на барды... Ол черле шын эвес-ле болган боор. Ачам күрүнеге, революуска удур чүвө кылган эвес. Ачам

аңгының дайзыны болуп, феодалдарның самыынынга киржи чораан эвес. Аңгы дайзыны дээш, мал-маганын-даа хавыртып чорбаан-дыр. Чүү дээш мен АРЭ-ге төлөп чок кижн боор мен? Азы хей-ле АРЭ-ге кирер дей берген кижн боор мен бе? Хөөкүй ачамның адын өжүрерим ол-дур, чованчыын, канчаар-чоор кижн боор мен? Хайлыг-ла чүве-дирем!..

Адырам, Очур-оол дарга мени чоп кежигүнге кирип ал деп сүмелээнил ынчаш? Очур-оол даргага баар-дыр. Ол ачамны-даа таныыр, мени-даа эки билир-ле болгай. Ол бодал оолдуң сеткилин оожургадыпкан.

Бал-Доржу бөлгүмүнге кээрге, чүгле ийи уруг, бир оол — үш кижн келген болган. Ооң сеткили улам карарып калган. Бөлгүм даргазы Севилдин ындында-ла кызыл чаагы дамна көс дег апаргаш мынча дээн:

— Аревэге кирип албаан кижиге, хүрээ ламазы кижинин оглунга башкылатпас бис. Өске башкы тып бээрге, ам бөлгүмче баар бис дээр улустар бар чорду. Ынчангаш келбээнери ол-дур.

— Силер чүгле ону дыннадып каар дээш келдинер бе, азы өөренир дээш келдинер бе?— деп, Бал-Доржу үнү сиринейнип айтырган.

— Бис бе, кайын ындыг боор ийик, өөренир дээш-ле келдивис — деп, Севил сорукутуг харыылаан.

Ол хүн кичээл арай хөг чок эртип турган. Ындыг болза-даа, келген өөреникчилернин идепкейи башкыны ундаратпаан. Дараазында кичээлге ол-ла үш кижинин кырынга ам он кижн немежип келген. Кичээл черле үзүлбейн турган. АРЭ үүрүнүн даргазы Очур-оол бөлгүмнүн киржикчилерин чыггаш, сургаал кылган соонда, бөлгүмден озалдаар кижн ам чок апарган.

Апрельдин 1-де түннел кичээл болган. Анаа кожкомдан чоруткан диктантыны бижидип, сан бодалгазын эрттирген. Бөлгүм киржикчилеринин бижимел ажылдарын Бал-Доржу биле Чамың бөлүп алган. Чамың ол ажылдарны ак пөс аадаңыга барындактап ап орда, үүр даргазы Очур-оол бо кирип келген. Очур-оол дарга бүгү улус-биле мендилешкеш, Бал-Доржунун холун тудуп чоруй чугаалаан:

— Кожком бюрозунга бисти келдирген. Даарта сыгыр-дан бажындан хап олуар эвес бис бе?

— Аревэчи эвес мен, чүге келдирери ол ирги?— деп, Бал-Доржу бүдүү кайгап чугааланган.

— Ында кижн коргар чүү боор? Харын бөлгүмнүн түннели кайы хире болган ирги?— деп, дарга удур айтырган.

— Түннел, дарга, арай үнгелек ийин бо. Шүгдүмээн ажылдар-ла-дыр бо — дээш, Чамың ааданында ораап алган хыналда ажылдарын Очур-оолга бөкпээ-биле салып берген.

— Сонуургап көрүнер даан, дарга.

— А, бо дээрге, баштайгы, бөлгүм эгелээрде бижээн ажылдары-дыр — дээш, Бал-Доржу бир ааданда бөлүк саазынарны даргаже сунган.

— Бооп-тур, бөлгүм киржикчилериниң бижээн ажылдарын чыып кел деп, кожком меңээ дааскан чүве — дээш, Очур-оол оларны хөм сумказынче суга шаап алган.

— Че, кайы хире өөренип алдыңар, эштер?— деп Очур-оол бөлгүмнүң киржикчилеринден айтырган.

— Шору-ла — деп, Хажыт база-ла хүлүмзүрей тырткан.

— Номчуп, бижип турда, ана саалаар чүве-ле ыйнаан але?

— Дизе-дивезе илдик чокка шокарлап номчуп, бижип турар апарган улус бис, дарга — деп, Севил хөөрөм чок чугаалаан.

— Санның дөрт аргазын-даа билип алдывыс, «Аревэ шынып» дазырадыр кыйгырып-ла тур бис але, дарга — деп, өшкү кежи хөрөктээштиг, чымчак идиктиг оол черге дегбес хөөрөөн турган.

Апрельдин чээрби сесте Улаан-Булуңга сумунуң аревэчилериниң хуралы болур дээн чар шагда-ла тарай берген. Аныяктар дээрбектей олурупкаш, аржыыл хап ойнаан турган. Ол аразында Бал-Доржу бо чедип келген.

— Ойт!— деп белиннээн чүве дег, Халаараң деп семис кара оол Бал-Доржуже салаазын содуйтур айтып алган:

— Бо Бал-Доржу кезигүн эвес, чоп мында ээртиленейнип турары ол, оолдар?— деп алгыра берген.

— Аа, ызыгууру таарышпас дээш аревэге албаан бөлгүм башкызы оол бар чүве дээн, ол оол бо чүве-дир аа? Кандыг кончуг чараш чаагай үрөн боор — деп, бир-ле уруг эжинге сымыраны аарак чугаалаан олурган.

— Эки-и!— деп, Севил Бал-Доржуга чедип кээп, ооң холун тудуп мендилешкен.

— Эки бе?— деп, ооң соон-дарый Хажыт кылаштап келген.

— Бо кыстарның ол ызыгууртанны чоп сонуургаары ол дээр силер, оолдар!— деп, Халаараң быктын даянып, чаяңнадыр баскылаан, кыжырттырган, суккуругулаан турган.

— Сеңээ чүү хамаан чүвел?! Кандыг-даа дээринге ол черже кире бербес, билдин бе, сен харын моон ырап чор!— деп, Севил аңаа чеде бергеш шыңгы чугаалаан.

— Кезигүнге кирер мен деп база катап хей-ле кордап чор ыйнаан хөөкүй. Өске ангының кижизин аревэже шургутпас болгай бис аан, уруг — деп кааш, Халаараң холун чүктенипкеш, дүште-даа чок ыңай кылаштаан.

— Мени кожком бюрозунга келдирткеш, аревэ кезигүңгө хүлээп алган, уруглар, сезинменер — дээш, Бал-Доржу

хойнундан көк торгу-биле хумагалап ораагаш хойлап алган биледин уштуп көргүскен.

— Аревэчи болганың дээш өөрүп, байыр чедирдивис — дижип Хажыт баштаан оолдар, кыстар Бал-Доржуну үглөп келген, ооң холун чаа силгээн турган. Оолдар, уруглар билетти ажып көрүп, бир холдан өскезинче дамчыдып турган. Халаараң ыятканындан карак ажыт чашты берген.

— Ындыг болур ужурлуг деп мен бодаан-даа мен — деп, Севилдин караа чайнаан. Хурал эгелээн. Аревэчи даалганы канчаар күүседип турарының дугайында ол хуралга Бал-Доржу аас-кежиктии-биле болгаш чоргааралды-биле чүве чугаалаан.

●
ВИКТОР САГААН-ООЛ

Кара-Хөлдүң оглу

Эки турачы фронтучу
Алексей Сайын-оолович Адыгбайга

I.

Яды арат самдар өөнгө төрүттүнгөш,
Чажыттарың оолдар-биле ойнап өскөш,
Кандыг-ла-бир онзаланчак чүвөң-даа чок,
Каткы-хөглүг омак чаңныг оол чордуң.

Хаяаланган Тыва бижик үнүп кээрге,
Хамык өөрүң эвилелдээш, өөренген сен...
Өөреничел салымныыңны чонуң кайгаан —
Өглер кезип, башкылап-даа чоруп турдуң...

Хып дээн чалыы, дөскелчок-даа оол-ла турдуң.
Кыстар сени кыяңдыржып сүрүп турду.
Аревэниң хуралыңга чадаг четтин...
Анаа сени кежигүңгө хүлээп алды...

Улуг, биче бүгүдеге мактаттырдын,
Удаваанда өөрүң сеңээ даандырды:
АРЭ үүрүнүң даргазыңга сонгуттурдуң,
Аныяктар баштыңчызы болу бердин...

Аадаңың астыпкаштын, аъттангаштын,
Арбаннарга сургакчылап халдып турдуң.
Чазак, намның суртаалчызы болу берген
Чаагай херек кыпсыкчызы чарлыг турдуң.

II.

Ишке, дышка кады өскөн өөрүң-биле
Ревшериг албанынче аъттанган сен...
Аван, ачаң идегелин, чагыын дыңнааш,
Алаш хемни куду алзы челзипкен сен...

Шериг хепти мага-ботка дыгый кеткеш,
Чепсектерни дангыраглап хүлээп алгаш,
Кажан-даа бол херек дизе, ыяк белен
Кадыг, быжыг, күдер солдат болу бердин...

Делегейде эң-не эргим, буянныг дээш
Дээди улуг Совет чуртче дайзын халдаан.
Тайбың өйге маажыккан чүрээң хөлзээн,
Дайзыннарга өжээн, кылың хайнып үнген...

Ынчан сенээ күзел чүгле чаңгыс болган:
«Ыдык чаага киришпейн баар ужур чок мен!
Өлүрүкчү фашистерни кыржып каайн» — деп
Өргүүделге холуң үжүүн салгаш киирдин...

Хүлээлгеге дидим, шынчың илдең боорга,
Күзелиңни хандырып каан, чөпшээреп каан.
Улуг-Хемниң паром аксы теректерге
Уруг эжиң аржыыл чайып үдеп арткан.

Саян сынын ажарыңда быскан харлыг,
Шарлан, хадың бүрүлери сарыг-алдын...
Төрээн черже улуг тынып хая көргөш,
Деспес чүрээң ындын ырын ырлапкан сен:

«Фашистерни чылча шапкаш,
Маадыр оглуң чанып кээр мен.
Байлак Тывам, амдызыңда,
Байырлажыыл, менди-чаагай!»

III.

«Ада көрбээн салым-чолду оглу көөр» деп
Арат чоннуң мерген сөзүн сакты-сакты
Эң-не баштай тулчуушкунче киреринде,
Эзериңге мынчаар бодап орган боор сен:

«Өлүм диргээн дайын дээрге дайын болгай,
Өлбейн дириг тиилеп үнзе, чолум-на ыйнаан.
Өскөн Төрээн Ада-чурт дээш ылап тулчур
Өжээтенге — фашистерге өршээл бербес!»

Украина байлак болгаш алдарлыг-даа,
Улуг кобзарь Шевченконун Төрээн чурту.
Хосталга дээш ырлап чораан оон черин
Хостажырдан артык алдар каяа турар!

Сурмичи дээш атакага дүмбей дүне
Чулчургайың соолаңнады октар сыылаан...
Өлүм сенден чангыс илиг чайлап турда,
— Өжээн кончуг, бурунгаар!— деп кыйгырган сен...

Деражно тулчуушкуну кидин турда,
Дендем малгаш, чиндиңнээшке союп чордун...
«Дириг дүжүп бербес мен!» деп дангыраанны
Динмиттелген частышкында катаптаан сен...

Ровно хоорайны хостап тургаш,
Урук дурту хире черге фашист-биле
Каш-даа катап хөмө көржүп таварышкаш,
Хаваан часпайн тарбыдадып эртип чордуң...

IV.

Магачындан өжээниңни негеп алгаш,
Маадырлыг тиилелгелиг чанып келдин...
Гвардейжи хевиң безин ужулбайн,
Кылыр иштиң хайымынче кирипкен сен...

«Медаль, орден шаңналдарың чайынналган,
Бергелерни дайыңга дег ажып эртип,
Хостуг, тайбың чаартылганың чылдарында
Колхозунну үндезилеп тургузуштуң...

Күзелдерни чүткүл-биле сыдымнап ап,
Хүндүткелди шынчы, төлеп чаалап алган
Алаш бажы Кара-Хөлдүң эрес оглу
Аревэчи, комсомолчу, коммунист сен!

Ынчалзажок ужуп баткан бомбалар,
Ырак, чоокта чырып ушкан ракеталар,
Туманналган, хуюксуг ыш, кызыл чалбыыш —
Тулчуп чораан үең черле уттундурбас.

Кырдырган чон, ыйбаланган хоорай, суурлар,
Кылаң шилдиг караң орта ам-даа көстүп,
Эрес дидим фронтучу өңнүктерин
Эгүүр шагда-уттундурбас душчуп чоруур.

НУУЛАР СҮТТҮГ-ООЛ

Делегатка

(ВЛКСМ-нин XVIII
съездизиниң делегады,
«Искра» совхозтун хой-
жузу Раиса Ооржакка

Ада-төөгүн уктаар болза,
Алдар-аттыг малчын чорду.
Адаң изин чандыр баспайн,
Аныяандан хойжу болдуң.

Чүрээн, сүзүүң демнештиргеш,
Чүү-даа бергээ торулбайн,
Төккөн дериң үре-түнү
Төдү чонга кежик болган.

Кылыр ишке кызымаандан
Кыштын соогу ойлап дезер,
Чалын-оттуг чайның изии
Чагдап чадааш, шаан төдер.

Хүндүткелди, бүзүрелди
Күжениглиг ижиң берген,
Комсомолдуң Шуулганынга
Хойжуларны төлээлээн сен.

Кижилерге кежик чаяар
Кремльдиң сылдыстары
Келир чаагай чуртталганны
Херелдендир чырыдып тур.

НИКОЛАЙ ООРЖАН

Комсомол

— Эргим эш, силерни
комсомолдан үдөп турар-
дыр бис...

— Чүгө?! Мен ам-даа
комсомолчу мен! (Секре-
тарьга хары)

Төрүттүнгөн хүнүм ышкаш хайыралдыг
Кежигүңгө кирген үем уттур мен бе?!

Төөгүлүг оруктарын уламчылаар
Кезек чылым эрте берди, Комсомолум.

Хүрөң карттыг биледимге Ильичиниң
Хүлүмзүрөөн чырык арнын көрүп чорааш,
Хүлээлгемни ыдыктыг деп даңгыраглааш,
Күжүм, билим берип келдим, Комсомолум.

Соруу күштүг кыстар, оолдар өөрүм-биле,
Чонум дээштиң могаг чокка туржуп чораан,
Отка-көске душкү-даа дег, орлан шаамны
Орнапкы дег үнө бар бе, Комсомолум.

Коргуш билбес Корчагиннер одуруунга
Коммунизм тургусчур дег кежик кайдал?!
Чажыргаш чоор, чарлып чоруур хүнүм бо-дур,—
Чалыы чүрээм, мөңгө чазым — Комсомолум.

Хүннер безин билдиртпейн баар ижиң бодааш,
«Хүрээлеңден үнгөн мен» деп, диттикпес мен,—
Келир өйже чиге базып, кыраан тудум,
Кезээде-ла аныяк мен, Комсомолум.

Тоожулар, чечен чугаалар

СТЕПАН САРЫГ-ООЛ

«Алдан-дургун»

(Романдан эгелер)

АЛДАННАРНЫҢ ЧУРТУ

Хемчик деп сөстү анаа-ла адай кааптарга, кижн сагыжынга шоолуг-ла делгем-чаагай чурумал көзүлбейн эрте хона бээр. Хем болурда артында-ла эргеледип-даа адаан чүве ышкаш бичии хемчигеш — Хемчик дээр аан.

Ой-ой, оой! «Танды тос кожуун» девискээринде сурагжаан эрте бурундан Бег-Хем, Каа-Хем ийи хем каттышкаш Улуг-Хем, харын мырай Эне-Сай деп алдаржаан. Ооң дараазынга кирип сурагжаан алдарлыг хем Хемчик бо чүвен иргин.

Хемчикке эннежир өске ындыг узун, байлак, чараш хемнер ховар.

Тываны даглыг хемнерниң чурту дээри черле таварылга эвес. Танды, Саянның тос чүгүнден чуглуп баткылаан, адап-санап четлес чүс-түмен кандыг-кандыг көрүштүг хемнер чок дээрл. Олар шупту-ла тус-тузунда онзагай аажы-чанныг. А Хемчик оларның кайызынга-даа дөмейлешпес деп болур. Кым кайы хемниң эриинге төрүттүнген, аңаа өскен болдур, аңаа ол ынак, «ава хемим» деп алгап-йөрээп, дагып-байырлап чорааны төөгүден бээр-ле илден. Бети дээрге: арбан, сумузу, кожууну, албанның, амыдыралдың улуг, биче орукчирии: ажар арты, кежер кежи; арык, буга-сумузунуң дөзү; сиген-тараазының орну, одар-белчири джжжж. Маңаа дөө-ле Эрзин-Тести, Элегести, Сой-Бүрени адап болгай-ла. Шак ындыг түмен хемни кым-даа куду көрбес. Ада-өгбезиниң чурту, турлаа, чевээ — өскен хемин кым мактап ырлавазыл?

Ам сураглыг Хемчивистиң чүгүртү-даа бол чуруун эдерти көрүптээли:

Даа, Бээзи ийи кожууннуң шаг-шагдан чурттап келген 10—17 одак-суму: аймак-хелбээ, төрөл-сады чонунуң чуртудур. Ол Хемчиктиң үнген бажы Танды Тывазы-биле Алтайның аразы: дөө-ле Кош-Агаш, Мугурту, Савына сыннары — Хемчик бажы ол. Ол-ла Сонгу Саян, Хан-Дээр, Башкы Танды сыннарының баштарының уткуй көрүшкен баштарындан чуглуп баткылаан аттыг, ат чок энме-санчок алгырып-

мөөрөөн ужарларлыг хемнер чаржып кирген — Хемчик ол. Ол-ла чыылза-чыылза Улуг-Хемче улдап кирген.

Соңгу Хан-Дээр — Саян сыннарының мөнгө менгилерден баткан, мырай-ла дөө Кара-Хөл, Даштыг-Хөлдерден эге ап баткан Ак, Манчүрек, Көшпес, Баян-Кол, Үстүү-Ишкин, Алды-Ишкин, Шагбан-Терек, Шанчы-Бажы, Алды-Уру, Үстүү-Ишкин, Шом-Шум, Теректиг дээш баар, аттыг, ат чок хемчигештер чежел?

Узун Хемчиктиң соңгу чүгүнден кирген хемнерже уткуй көргөн Таңды сынындан кирген чүгле кол-кол хемнерни адай кааптаалы: Шуй, Барлык, Аянгатылар, Чыргагы, Шеми, Чадаана, Хөндергей...

Даштындан көөрге Саян биле Таңды ийи сын удур-дедир арнын көржүп чеже-даа хүлүмзүржүп олурза, баштары кажан-даа дегжип, ошкажып көрбөөн:

Ийи дагның бажы чоок-даа болза дээшпес,
Ийи кижиниң бажы ырак-даа болза дегжир —

дижири ол-ла ыйнаан. А херек кырында ол ийи сындан уткуй баткан түмөн хемнер Хемчикке кээп холужуп-куспактажып, агым кадып, күш немежип батканын кым көрбөзил. Ол-ол хемнерниң оолдар, кыстары ынакшыжып, ажыл кожуп чурттай бээри олзуг-даа ышкаш.

Ам Таңды, Саянның кудалышкылар дег кезээде көржүп олурар бедиктерин чаңгыс талазындан-даа көрээли:

Хан-Дээр, Бай-Тайга, Кызыл-Тайга, Кошкар-Баштыг, Көк-Қожагар, алды баштыг Кара-Даглар, Үңгүр-Баалык, Кош-Сайыр, Бурганныг-Ой, Улуг-Сайыр, Дүүшкүнчүг-Сайыр, Курттуг-Хөрөк, Болуктуг-Өдек, Ак-Даг, Алды, Үстүү Тулаан-Каралар, Шекпээр, Ары-Арга, Қазылган дээш улам-на кудулаарга Сүт-Хөлдүң, Кызыл-Тайга, Хөр-Тайга, Бора-Тайга дээш шуут кашпал дөвүнү кире бээр.

Хемчиктиң унун, эриктерин эдертип чоруур болза, улустуң тывызыында «баалык ажарга-ла, сарыг өдек» деп саргыякты ынча деп тывызыктаары, олзуг-даа харын. Қаяа-даа баар сен: аал-ла аал, чазаг, күзег, кыштаг, чайлаг, чурт-ла чурт; одар-белчиир, каш чүзүн мал-ла мал. Ооң ээзи кижиле кижиле! Че, чизе-данзылыг эвес, аң-мең-даа аймаан санап четпес!

Хемчик уну узун, делгем болурга, ооң барыын талазында чурттап турар бир кожуун (Даа кожуун) Барыын-Хемчик бажы үндүр он суму; чөөн талазы Улуг-Хемниң кашпал киир он чеди сумуну—Чөөн-Хемчик кожууну деп шагдан бээр адап келген.

Хемчик унунуң ол-бо талакы сыннарының тоолзуг каазын, байлаан санап, чуруп четпес.

Чүглe унун дургаар чүзүн-баазын оът-ыяш: тал, терек аймаа колдаан шыргай арыглар, ортулуктар-биле хээленип шыптынган ында чүү-даа аң-мен, куш, балык аймаа эгээртинмес оран-на болгай. Көскү шыргайы-биле чүглe хем эринде чыжыргана, чодураа, долаана, инек-караа, кызылкат, көк-кат, киш-кулаа, казылган дээш угдунмас эвиреп төктүп турар. А хемниң бодунуң каракка көстүп чыдар оожум ээт-ээремнерин хараптарга, чүглe кадыргы, бел мыйыт өөр-өөрү-биле шуужуп ойнап, чемнеп турда — суг хайынганың!

Ону көрүп каан чазый, шургумал «аалчы» бүгү Тываны бүдүнгө сырыпсаазы кээп, бодунуң хаан күрүзүнгө миннир-билинмес тейлеп, айыткап чедери ол-ла болгай.

Бойдус дээрге бойдус-ла болгай. Шагның дөрт эргилдезинде ында кандыг аажы-чаң, баажы, аак-хээк, килең чогул! Хемчиктин арты хана-шивээзи: үстүндө адаанывыс сыннар хире-хире килеңнеп, бүгү октаргайга сычышпастан аңжыра кара булуттарны дүргектелдир диргеп келген соонда, өршээл чок хат-шуурган силгип, хоора шаап, сивирип-ле эгелээр. Чүглe довурак-доозун, кургаг ирик, хөрзүндө оът-сиген эвес, арга-ыяш, элезин-кум, үүрмек сай-дашты чажырткайндыр чашканнап, соп-ла эгелээр.

Бойдустуң ол килеңин бир-бир бодаарга, ол-ла чарашчаагай Хемчик унун дорамчылап, бужартадып, саспа баскан хай-бакты, думаа-ханаа, аш-чутту хары-каржы ёзу-хоойлуну, эрээ-шаажыны кам-хайыра чокка сокпушаан, мырай-ла чидир ойладыксааның:

«Кым кымны мынчап каш шагда өөдезин өрү көргүспейн, чаа-чалбакка чыгап, ханын төп, оран-чуртун, эдин-малын үптөп-тонап, албаты чонун тоо-быдарады ойладып, үзе-чара чагырып, аразында чаалаштырып, кодан-балгадын өрттедип, үрегдеп турар чүвөл.

Ооң экер-эрес оолдар, кыстарының кежин диригге союп, кыры-чодазын сыйып, караан дежил турар чүвөл?

Бо-ла ховуларда эмге-санчок базырык-хөөрлерде кымнарны хөмгөн? Бо хамык даш көжээлер кымнарыл ол?» деп айтырып-даа, ол-ла көжээ тураскаалдарны арыглай чүлгүй шаап-даа турганзың.

Боларның үре-садылары — салгакчылары чүгө чүден коргуп мөгөңейнип чоруур чүвөл? Оттуп сергенер! Эжелекчи дайзыннарның чашпаачы дүжүметтеринге өжөшпенер! Чагыртпаңар! Тура халыжыңар! Арыда адааныңар кайыл? Өвүрдө өжээнинер кайыл!» деп алгырган-даа ышкаш силгип келир.

Ынчалза-даа «кудай багы арыр, кижин багы арывас» деп мерген сөс бар. «Кижин багы» дээрге бүгү чон эвес, кижилерниң аразында чамдык шаар, саттыныкчы, мегечи, нүгүлчү,

кээргел чок, сагыжы кара кижилер чоруур, оларны сөглээн...

Шак ындыг Хемчик ышкаш чурттуң кижилери база ындыг аажы-чаңныг болбайнан. Эки кижини улус мактап чугаалажырда безин: «Төрээн чериниң оьдунда бе, суунда бе? Төрээн иезиниң сүдүнде бе?» дижир ийикпе, «даглыг хем эринге өскөн кижилер алгыржып чугаалажыр» дижири безин анаа чугаа эвес. Хемчик оглу домак бажы достурбас, аът бажы кактырбас; сумузунга сула чаңнаар, арбанынга арттыр чаңнаар. Алданнарның чурту бо-ла болгай.

ДАЖЫМА БИЛЕ САМБАЖЫК

— Ча, мал-сүруг менди-ле-дир бе, аңар!— деп, Самбажык бо чоокта көрүшпээни, биче ховалыгларның хүндүзү аттыг хоочун өңнүү Дажыманы кээп дүжүп чыдырда көрүп кааш, уткуй маңнап кээп, өөрүшкү-биле мөгөш кыннып мендилээн.

— Мендээ, силерниң мал-сүруг менди!— деп, Дажыма эжиниң арын-шырайын топтап көрбүшаан, ол-ла Чыргакы аксының өртээлин база эргий көрүп менди харыылааш:— Ча, эрткен-дүшкен элчи-шапкынчыдан тайбың-на тур силер бе? Чоп бо хүн өртээлиңерде доозун чок, арнынарда дер чок, солгун-даа ышкажыл мон, өннүк? Артында-ла бажында бөргүн, чеңинде уштууң чок баглаашче маңнап канчаарың ол? Чоокта оорганга от салдырбаан кижиге сен бе? Эх, сени, сени-и!..

— Мүн-не бо ийи-үш хонукта шынап-ла шеглии сүргей, шынап-ла ырактан-на танып кааш, хамык-ла ужур-ёзу бо-даар чүве кайда дээр силер! Улаг аъттарны-даа шыкче оьткарып, улаачы оолдарны-даа чоокталарын өглеринче бичии сулададыпкан, арай сезиктиг базып тур-ла мен. Мынчан изиг дүжүп, ымыраа-сээк үнүп кээрге, демги мээң-биле чугаалажыр «өрүгүлөр» элээн шеглей бээр. Оон башка Чыргакының дажы шыңгыраар, чыраа-саяктың дуюу сидирээр: кымчы хыылаар, хаак хайылаар чүве-ле болгай, дунмакым. Кедерезе, шымбай өрү чергениң одага, чинзе келзе, мынаар хемнер ооргалары сериин чайлаглар таварып, көдээлеп-хөлестеп, доскаар, бүлгээр кургадып эрткилээр чүвелер. Ынчаарга бистер мында: Өршээ, хайыракан! Чөгле, ынаар-ла бистен аьдының аксы чайлап, бажы көвей, баары кылын черлерже — байларны шүүдетсин — дижир бис.

— Че, ынчаарга шымбай-дыр. Кайы өгде изиг шай барыл? Аңаа барып хөөрежи кааптаалы.

— Ой, ийет-ийет! Мени-даа, дегийт-ле өгже чалавас. Бо-ла кол дүжүметтер саадап эртер өргээвисте шай-суксун, аьш-чем үстүр эвес, моорлаңар — дээш, Дажыманың холундан чедер чыгы, шенээнден сөлеп кири берген.

Ийи эр өгже кылаштажыптарга, Дажымазы чиңзелиг бөрттүг, торгу тоннуг, хөлчөк хөнү сынныг, узун-даа, кыр-лаң думчуктуг, шырайы харын-даа кыстарзыг, кончуг чараш, хып дээн аныяк эр болган. А Самбажык шала чолдаксымаар, аптара дег делгем хөрөктиг, черле бүткүр боду тырың, мөге, хоор-сарыг кежегелиг, хүнге, чымыштыг ажылга шуут-ла шириленип додуккан, эзир хаайы дег, бурунгаар эгли хонуп келген думчуктуг: ынчангаш ону улус шолалап, Ээр-Хаай-даа дижир. А карактары эрес, угаангыр, чазык, отчугаштар каш янзы хып чоруур.

Өске борун-сарын, бора-бүдүн өглерден озалааш шыкта диккен ол өргээниң хана дораларының адаккыларын өрү ажып, даап каггылаан, салгын өттүр хап турар. Ажып каан эжиинден дөө-ле Чыргакы бажы кара-көк сыннар салгын бырлаңнаажынга чиргилчиннежип, чингиреңейнип көстүп чыткылаар.

Самбажык, бир талазында суму чангызы-даа, ийи талазында эрес-кайгал өнүү, Дажымааның мурнуңга арзылаңнар сиилбиглиг шокар ширээге бир тавак быштак, бир тавак элээн сериидей берген ужаны салгаш, шаажаңга изиг шай куткан.

— Па, мени чоп кончуг хүндүлей бээдиң, Самба! Өөлет, калганың элчизи эвес мен, өске-башка кижин эвес мен? Кара-Монгуштуң адын сагындың бе? Кайгал, эрес адың, арнын, сагындың бе?— деп, көк чиңзелиг хилиң бөргүн ынаар уштуп кааш, Дажыма сүт дег ак диштериниң удургуларын бүрүн ажылдыр хүлүмзүрбүшаан, көк торгу тонунуң ийи ченни шенек чүзүн эртир сывыртыңгаш, чоон кара кежегезин хере суйбап-суйбап, эгин ажыр шывадапкаш, ооргазындан мөңгүн долдалыг бижээн уштуп кээп, адыжынга чүлгүй аарак оожум шалааш, тавакта эът кырынга салып алгаш, изиг шайын аартагылаан.

— Монгуштарның ады-даа шын-на. Бодумнун арным-даа бо-ла. Шак-ла «бо хырны мурнаан, ады соңнаан, тоткан тарбаган даан ээрген» дээнзиг, чоннун кежиин сыырып чорааш-ла, олче даады шаагып, шартыңайнып ээрип чоруур чалдыргай дүжүметтерге бараан боор дээш, бажым-даа шылады, балдырым-даа ырбайды: көрүп чорааш хөөн калган. Белен-селен чүве-даа тоовас кижин болгай мен. Ам мырай шугул аарыг, даг дижим чара дайнаа дег, удургу дижим ууй дайнаа дег апаадым. Сени көргөш, сеткил сергеп, кым болганының ижип-чип эртери чоннун төнмөс-батпас халас кежин-биле сени хүндүлөп чөмгөрбейн, кымны хүндүлээр мен, дунмам. Чоп харын чайлыг үеде чырыткылаш кылдыр көстүп кээрин ол. Эр чүрээм кованнай-дыр. Меңээ көөрдө, үжүк-бижиктиг,

караан ажык, чонунга чөп бараан бооп, албанның оруунда чоруур-ла болгай сен. Далашпайн шайлап, эъттеп, эки-бактан дыңнаан, көргениң чүл, хөөрөп берем. Моон үнейн дээримге, бо арбан, сумунуң дүжүметтери мени халаштырып болбас-даа. Ээ көрүп, эки чаңнап эртер чүве болза, база канчангай эртик. Көңгүс-ле кевин херекчок черге кем-ялага онаар. Хоойлу билбес дүжүмет хол чедер, кодан билбес ыт өг долганып ээрер: чаактан шаагай-даа чайлавас, балдырдан манзы-даа чайлавас. Шаг-төре дүшкүүрөөн, шаажы-хоойлу садараан... Буугуп, муңчулуп-даа чор мен, дунмам — деп, Самбажык мырай-ла чоокта 1870 чылдың эгезинде Хемчиктин Кызыл-Мажалык, Адыр-Мажалык чаны Чыдыг-Кара-Сугга хүрээ тургузуп турар үеде аңаа өртөөл таннап тургаш, чаңгыс таварылгада безин чоон тал-биле чүс кагарга моорап, туруп чадап каарга, улус сугже сөөртүп каап турганын сактып чугаалап олурган.

Черле ол үеде башкы амбын кожуун дээр Тес-Хемден эгелээш, ары хем шынаазы чоорту албанчы оруу дээр хамык өртөөл улашса-улашса, Чадаана таварты Шеми, Чыргакы кезээде өртөөл: бо-ла аттыг-сураглыг чургаан эргилдези, албан, үндүрүг хавыры, хүрээ-хииттин тудуг шүүдели, эргил-мөргүл, чыза-чывазының херээ; санчы чин кыдаттын, орус сагаан хаанның садыг-наймаа; сан-бүүзе дайлым-девини, дөө-ле Орхон, Бээжинден тутчуп келир кедергей хөлдүг бир өртөөл бо-ла болгай. Ону шынап-ла Дажыма боду Самбажыктан артык көрүп, билип турар болганда, халаптыг какпада кирген, арзылаң дег хостуг чурттаксаар, Хемчик оглу, эрес-кайгал эжи Самбажыктын ол сөстери эжинин чүрээнге киндирткандыр дээп турбайн.

— Ча, дыка мени хорададып, кадайларывыс дег, уян сөстөр тө кагба. «Эргээ өөрөнмейн, бергээ өөрөн» дижир ийик бис? Бээр олур, кады чемненили. Мээң хөрээмде оон-даа изиг хөрлээ хып турарын кымга тө каап бээр мен ынчаш?

Гандызындан туман үнгөш,
Хадый-ла бээр, чаай-ла бээр,
Таңмазындан элчи келгөш,
Кага-ла бээр, сога-ла бээр...—

дигилээш, ырлап, хөөмейлеп хөрөк ажытканы дээрэ эвеспе. Бо таланың аныяк өскени дүне ойтулааштап, ырлажып турар-дыр бе? Бистин ол чарык Сүт-Хөлдүн хем шынаазында уругларның ырлажыры дам барган ийин мон! Дыңнап оарга:

Шары кежи үзүлбээнде,
Самбай акым салыр эвес.
Хүлбүс мойнаа үзүлбээнде,
Күжүр Хүрте салыр эвес...—

дигилээр. Даады кайгалдар ады үнгүлээр апарып-тыр. Ат чүве. Чүү-ле болур болдо-о! Ол бир ёзуда шын. Олар шаг-уени эскерип, сагыш-сеткили каттыжып турары ол.

Бо-даа талада черле бо Хемчик уну дургаар ыр-шоор дендээн, шуут төрө-ёзу сурап ырлажыр:

Савынанын сынында
Шары-буга суларады,
Чанчын, чургаан шүүделинге
Каш-ла кожуун ядарады.

Артында-ла шала улуг-улуг, каржы дүжүметтер аалының чанынга кээп чирт кылдыр салгылапкаш сидирт ынай болгулаар-дыр ийин — деп, Самбажык эжинге немеп, шайны ширээ баарында доңгуудан кудуп салып алгаш, бүдүн хой чарнын ап, бижек-даа тутпайн, бир холунуң улуг-эргээ-биле чарын эьдин чуга бажындан когжай иткилээн соонда арты талакы эьдин бүдүнге соя тыртып алган. Оон ол эьтти ийиле дайнам кылдыр ажыргылапкаш, хувада шайын аартагылаан. База бир талазын олгулаштыр чип, шайын дөгере аартагылапкаш, час баштыг, хаш соруулдуг даңзазынга таакпы диге берген.

Ол-ла шимчээшкиннерни Дажыма карак ужу-биле бүдүү эскерип: «Шак мындыг эзир оглу бо өртээлге буукпас аргачок. Харын-даа ужур эдерип билир, чазыылдыг-дыр ийин. Бир эвес, чөрүүлөп, булганы бээр болза, мону шыдажыр күш-даа турбас эр-ле болгай — деп магадап бодап олурган.

— Ча, өңнүк, Самба, пат-ла четтирдим. Белен-селен мынчаар эки чемненмес, боскумче чем ашпас апаргылаар. Хемнер, сыннар баштары шөлээн одаглар сактыр, ижин-карачок эки-эки эштер-биле аңаа сула чаңнап, хөөрежип оруксаам келир. Кедерезе, эки аьттарым, боо-саадаам дүжээр, улаараар апаадым, күжүрүм. Мээң оомну кадайым Дырышпайым безин эскерип: «Бо канчап барган кижиге сен, оожум эвес аан. Дүне удуп чыда безин мээң куспаамдан ушта халый бер часкылаар, улаараар, дембээрээр апарган сен. Одуг чыда безин даады-ла ханы-ханы улуг тынар. Азы менээ хөңнүн чок апаадың бе? Чок-чок, ындыг эвес сен! Менээ ынаан дам барган, билир мен. Сээң сагыжыңны мен билип чоруур мен эжим. Аңаа хам, лама-даа дуза болбас. Чүглө бодун чүү-даа дынмас бо-ла эрес-кайгалың-биле быжыг туттун.

«Таптап-таптап базар болза,
Калбак даштан чүге таяр.
Дайнап-дайнап чиир болза,
Кадыг эьттен чүге харар!»—

дигилээр...

— Ах, күжүр кысты! Дырыш черле угаанныг кыс, билир мен. Ыяк билип чыткан чүү ийик!— деп, Самбажык бодунуң дөңмээнче дарс кылдыр часкааш, даңазын шойтунайндыр соргулапкаш, таакпы диге берген.

— Сен менээ билген, көргенинден чугаалап бер дидин. А шынында көстүп-ле турган чүвени — сээң билирин, оон ишти ийлеп, дашты дадарып чоруурун мен бодумну билирим дег, сени билир мен, эш! Самбажыкты кижиге сургаар бе? Ытты кижиге суггарар бе?

— Эй-эй, Дажы! Мени Хемчикче халытпа. Суг тырттыныптар мен. Хемчикке эштир-даа болза, далайга бо шаг дег калчаа далайга эштири берге, дунма. Шынап-ла: «Хам, лама-даа дузалавас» деп кадайың ыяк-ла сөгледи. Ол-дур ийин харын.

— Ийе. Бижик-үжүк билир дээр-дир сен, ында база чүвеле бар. Балдырда каккан сорбу дег, саазында шыйган бийир изи балалбайн, үе-үениң изин сөглөп чыткылаар-дыр. Бо-ла чанчын-чургааннарынның чаңгыс эрткен өртээлинге-даа секке чыылган сээк дег бурунайндыр дойлапкан шүүделин сөглөп чыдар. Кайы-бир чаңгыс чылын эжен-бегге «өргүпкен», азы алгырты-ла былаап-хунаап аппараттары дүк албан-үндүрүгнүң сан-чурагайы, үнү чок-даа болза, саазын дыл саагайындыр херечилеп чыдар. Ол дыл-биле бистиң кайгалдар мен дег ажыт-чажыт соодажып шыдавазы таан харааданчы! Бир эвес ийи-бир хүн өөрөдиптер чүвө болза, дүн-хүн-даа дивейн силерни өөрөтсимзе! Бижиин өөрөтүп-даа алырга, моол дылын база өөрөтүп апаар, берге — хары дылдыр ийин бо.

— Охаай! Ол-ол харын...

— Ам дынап олур: мындыг чүүлдерни утпайн эш-өөрүңгө, кайгал дунмаларыңга-даа сөглөп чор. Аксы бош, үен-даян кижилерге таратпаңар. Чоннуң кырынга дүшкөн аар човулаң мындыг:

— Бирээде, оон бээр ам чеди-сес чыл чеде бээди. Кедергей каржы-дошкун Хомушку Базырны Бээзи Кожууннун бажынга ноян кылдыр олурткан: «Өөлөт дарга», «Дошкун Даа» ышкажывыскай. Чон-даа бүргөп, бораннап-киленнеп эгеледи. Оон-моон хөлзөп үнгөннерни хөй-ле чашпаа бак, ужурзурак, хойлузурак дүжүмөттөр эът, аът күжү-биле бастылар. Аңаа мурнунда ызыгуур салган чагырыкчы дүжүмөттөрлүг чораан монгуштар болгаш харын түлүштөр-даа тергийн хөөн чок. Оларны түлүштөр деткип, Хемчиктен дөрт одак суму бир баг турган. Аңаа хорадааш, ол-ла күзүн садыглап-садыглап чуртунче ээл чанып чыткан садыгжылар болгаш дүжүмөттөрни тудуп эттээш, эт-малын хунаап алганнар. Оларны ийи чыл сүрүп тургаш басты, билир-даа сен. Оң дайлымы-биле чоннуң кырынга аар яла дүшкөн. Ол-ла

орус, кыдат болгаш иштиниң бай, дүжүметтериниң алыскан, чирткен өре-шүүдели дээш бүгү чонну хоозурады хавыра бээди.

Ийиде, ол-ла бакка бак улажып: 1880 чылда кончуг чут дүшкеш, мырыңай хоозураан. Аш дүжерге черле өжешкен чон оон-моон бөлүгөлежи, байларже, ноян дүжүметтерже, садыгжыларже шуут халдап, булаап эгеледи. Бир тодаргай чижек: чаңгы Дамчайның амбын Өлчей-Очурга бижээни мындыг:

«Ам силерниң дужааганыңар дүжүмет шериг бистер Шагаан-Арыгның черинге чедип келиривиске, Хемчиктиң Бээзи, Даа ийи кожууннуң хөй кижин бөлүгөлежи: боо, бижек мези аннып кээп, бистиң боо-чепсек, аът-хөл, эзер-чүген хер-херекселивисти шуптузун хоо-дазы булаап алды. Ол чадаглаан журунда дургун Ширнеңни тудар хамаанчок, харын-даа боттарывыс тынныг үндүвүс...»

— Ах, кулугурларны, таптыын. Ол боор. Шал-шул дыңнаан мен. Чүү хире олчалыг болган ирги? Кымнар-кымнар киришкен?

— Адыр. Амбынның шерин безин 40 ажыг турда, илдеңдир. Мунар аъттан аңгы артык: четкен, туткан кош аъды, аңаа чүдүргөн күш-хүнезин, паш-сава-даа турду-ла ыйнаан. Аңаа киришкеннерде: Айыжы, Шыырап, Донгулак, Шойдан, Хөрлүг-оол, Чолдак-оол, Хайдып, Допчун, Калбаадай, Доптан, Борбак-оол, Даш-оол, Чап-Хөө, Бора-Хөө, Шара-Хөө, Шагбан, Намыкай, Көкпей, Хандыңмай дээш ниитизи-биле үжен шаа ат кирген чорду.

— А богда! Тодаргай-дыр. Бистиң эш-өөрүвүс дээрден өске чүү дээр.

— Адыр. Аргалыг болза ол аттар билдинмези кай. Оларның ады албан бижиинде киргени оларга, ол кожуун, одак сумуга дыка багай. Оода чамдыктарының шола-меге аттары кирген болза де.

— Ындыг харын. Оларның адын кым кириген дээр сен?

— Бир-ле болза оларның аразынга багай кижин чорааш, соонда барып бүдүү чызаан-таңма черинге херечилеп кириген. Чок-ла болза, туттургаш хап эриидээрге, шыдашпайн өчүпкөн болгай аан.

— Оон ыңай, үште: 1875—1880 чылдарда бистиң чуртка болган кончуг халаптыг «бурган думаа» («быжар-думаа») нептерээш, эзимге кыпкан өрт дег, хөй-хөй арбан, сумуларны хөмүрерти чип, чамдык аалдар кодан-коданы-биле ээн калгылаан. Ооң когу ам-даа үзүлбээн, бир-ле черден көстүп кээп, хам, лама-даа семирди: олар боттары даш, демир эвес, асты, барылга сүрүп, арганың тооруктуг пөжүн дамчаан кээргеннер дег аалдар кезип, аарыгны улам тарадып, бот-

тары-даа өлүп турду. Хамыктын бак чүве болза, бо-ла өлгөн-нернин мал-маганының чизе-данзызы албан-үндүрүгдө санатпышаан, арбан-сумунун кырында өрө-төлөвир бооп арткан. Бо болза үстүндө халаптардан артык мугулай. Диригни дир-риг хевээр, өлүгнү өлүг хевээр кандыг-даа кээргел, келдерел чокка чулуп чиир, үптөп-дээрбедээр чорук бооп турары бодур. Адак сөөлүндө, беште, бо-ла бай шинээлиг ызыгууртан дүжүмет мангыстар коргар, далдараар чүве чок орлан-кайгал эрлерге аъдын мундургаш, аргамчызын дергилеткеш, ырак-узак, хили кызыгаар черлерден мал оорладып, байып турарлар. Сен бодун билир сен. А соонда өкпө-дарыштан, адаан-өжээнден бодунун ол ажыглап алган «өөрүн» камгалаар, болчур туржук, харын херечи бооп, хээли чип, тамыже киир идип турар бодур. Тоткаш тос тенээн, кижги арын-нүүрүн оскунган бо калчаа, самыын Сеңгинчикти көрөм!

— Аа богда! Черлик араатанда-даа мындыг дерзии, хоралыг араатан чок!— дээш, Самбажык тура халааш үнүп, дүкпүртүнгүлээш, оонактай чарып каан ыяш эккеп:— Мен шай изидиптейн. Хүн ам-даа изиг хөлени-дир — деп эжинден салдынар хөөн чогуи илереткен.

— Кыдаттын манчы хаанның Улаастайда олурткан төлээзи Танды Тывазының хили кызыгаарын эргип көөрү-биле чоруткан харык чок куду дужаалдыг дүжүмеди келгеш кандыг шүүдел үндүргеш баарыл! Қайгап ханмас сен, эжиким. Демги кыстарның ырлажып турарын бодун чугааладың. «Савынаның сыннарынга» деп аан.

— Ийе-ийе. Ёзулуг төрө херээниң ыры диведим бе.

— Ол-ол. Сап (савына) деп чүл ол? Тыва чуртун долгандыр: өске чурттар-биле аразында кызыгаарын чарашыйып — байза деп адагаш кадап демдектеп чоруй баар. Бир салган демдээ-ле дөрбелчинней чазап каан улуг чагы кадааш, дөзүн ыяк хорумнап быжыглааш, чижээ чиң кыдаттын — манчы хаанның кызыгаар демдээ бо деп ол чагыга моол бижик-биле оя сиилбип, бижип каар.

Ол сап-байза демдектер аразы шоолуг-ла ырак эвес, ийи-үш өртээл хире-ле болуп чоруй барган. А бистиң бо артыгы талавыста сыннар дөө-ле Өвүр одурту (Кош-Ыяш дээр, ону хажыдыр адап Көжээ-Ыяш джи бергенивис аан) ону дамчып кээп, бо-ла Хан-Дээр сынын кырлаткаш, ынаар-ла мырай Эргек, Дыргак сыннары таварып чоруй барган. 2—3 кызыгаарлар мында улашкан. Ол-ла орук-чирик чок, хорум-даштыг сыннарда хили кызыгаар: хачы-хараал, сап-байза аайы-биле «Мугурту сыны, Савына сыны» деп адай бергени ол. Ону долгандыр эргип эртерин «чургаан эрири» дээр. Ол улуургак, ёзуургак иргин кыдат — чалдыргай дү-

жүмөттүн, оларны үдөп далбаннашкан тыва дүжүмөт өлөш-киннерниң чангыс дүжүп эртер өртээлинге белеткээр шүү-делдери: 322 аът, 64 улаачы, 43 адан теве, 19—20 өг, 3—4 эки майгын болгаш оларны уткуп, үдээн хамык эдеринчиге четчир эът-чөмгө кирер ирт, серге (бода-даа) малды соп быжырган турар. А ындыг өртөөл бо чурту долгандыр чеже деп бодай-дыр сен? Чангыс ол дүржөк кол дүжүмөтти ап чоруурда олбук-каңзылыг: торгу-биле долгандыр ханалаан хөрээ көстүп олуар төөжөң — чуузага олурткаш, дөрт аът-тыг кончуг мөгө-шыырак эрлер дөрт азындан туткаш аразынга көдүрүп алып. А ол чоруурда болгаамчалыг оожум чортуп чоруур чүвөң кайдал?

— Хап олурунар, таригилер! Мындаагылар човагзып, шылай бээр. Албан саадай бээр! Ол-бо чаяннадып, ийлendir-бөнер!— деп, ол-бо талада дүжүмөттөр көскөп, хөрөктөп, кымчы баглары сыынайнып сүрүп, чашпаазын көөргөдип, бажында чиңзелиг бөрттерин оскунар чазып дылдырткайнып шалкылажып оргулаар. Демги чуузада көдүрткөн, боскунга тулдур чем сыырып алган чыдыг тулуп «чургаан» дүжүмөт ёзулуг, «манчы хаан» боду апарган, тос тениириниң бирээзин тенип чайганып олуар. Ону туткан дөрт эр оода орук-биле чоруттунмас, ооң ийи талазында, аът бүдүрүп ужарындан, сестип, ооң ужун ужага от одаарын бодап, суг-дер төктү берген кылайтып олуар. Чүгээр чүвө — база бир дөрт эр оларны халап алырынга белен кожа чарыштырып олуар.

— А богда, дуңмакым! Даш хорум кырынга дазайтыр тө оқтапса але!— деп, Самбажык алгыра каапкан.

— Сеңээ тутсупкан дижик, канчаар сен, чээ? Чүгле өске үш эжиң-биле силер дөрттүң балдырыңарга от одап, чамдык чашпаа дүжүмөттөр холунуң кижиирин хандыраар эвес, база аанакайын, арбан, одак-суму чоннуң адынга бак яла, шүү-дел үндүрер ыйнаан.

— Ынчангаш база ужур эдерип, ол эштер дег дер төгүл-гүже кончуг өл чинни көдүрүп «чалаар-ла» апаар-дыр ийин — деп, Самбажык мөгө холдарының адыштары-биле мойнун, чушкуузун нугугулааш, кежегезин аткаар шөө тырт-пышаан суйбагылаан.

— Ол-ол. Өвүр одурту даш хорумнуг, дагдан баткан чуук дажаң хемнерлиг, өрге, тарбаган үнгүрлүг хачы орук-тары безин кандыг ийик, херин-даа. А бистин бо Хан-Дээр сынын кырладыр ээн, менги доштуг, малгаш-баларлыг, кырынче чүгле куш ужар хая, хорумнуг, сомазы безин чок орук-биле саптар эдерип, ол кош-комну, аът-хөлдү, чиир аъш-чемни чедирерин бодап көр. Ол бужар «өл чиниңни» чуузага көдүрүп халдып көрөм. «Каш-ла кожуун ядарады» деп чүвөң ол-ла болгай, акым. Бетин кыды чууза көдүргөн

дөрт аъттың чорук-шоорун безин хажык чок бир деңге бастыраы кайы хире-дир. Оода ол кончуг тоянчың боду аътка мунуп чоруур чүве болза деден.

— Бистиң бо чашпаа ноят-дүжүметтеривистиң кортуку ыгланнааш, мелегейин көрүп, кара туразында аажылап шак ынчаар дорамчылап турары ол-ла болгай. Чон ону көргөш, хөңнү калып, хөртүү төнүп турары бо. Бодунуң чурт-девискээри оон-даа делгем, чагырган чону оон-даа хөй, атыг-сураглыг бай, шыырак турбуже бүгүдээни чагырган амбын ноян-даа, дөө өөлөтке чагырткан Даа, Бээзи нояннары-выс-даа шын эвес черге кем-ялага онаашкан ара-албатызын-дан оода чаңгыс катап кымны камнап, камгалап (агартып) алганыл? Ындыг төөгүнү кым дыңнаан. Чок, тек чүвени! «Хууразын, чайыразын кудук алзын, чайык алзын!»— деп чүвөң ол-ла болгай, дунмакым. Таанда кончуг чөгенчиг-дир. Чонунуң мурнундан, ооң сүзүк-идегелин, ооң хомудал-киленин айтып, чидиг сөстүг, чиге шыпчы өргүүдел-хомудалды хаанга чула бижип турза! Аъды-хөлү, күш-хүнезини чок эвес, дөө Орхон, Бээжин кирип, хаанның, богданың бодунга-даа барып бараалгаза! «Хаан албатызы кара баштыг кижимен» деп олурган херээ чүл?

— О-о, ындыг хайырааты баштыңчыны амдызында тыва авазы төрүвээн-дир ийин. База бир үеде Амыр-Санаа дээн чижектиг эрлер турган дижир. Ол болза бүгү чонга тоолзуг маадыр болган эр-дир. Ооң баскан, барган чери безин атыг, сураглыг, истиг. Самбажык, сен шак ындыг болган болзунза көрөм!

— Э-э, кандыг дээр сен, дунмам! Сагыш бар-ла. Ынчал-зажок тывалар: «Сагыш ышкаш чүве кайдал, Саглы ышкаш хову кайдал» дижир болгай. Ону бодаарга-ла, кончуг доскут угаар улус-тур бис ийин. Аксы хааглыг, холу-буду бектиг: хоойлу, шаажы алдында бис. Эрес-дидим, чүреккир-ле эрниц сагыжы ырак. Сагылда чүү шоолуг хову бар боор. Ынай Доктугу сыннарын ашкаш, моол чуртунче кире бээрге, кандыг-кандыг ховулар чок ийик — деп, Самбажык хараа-дап, сеткил көдүрлүп, коваш кыннып, час баштыг, хаш соруулдуг даңказын ожукка каккаш улашкан.

— Че, моол чурту-даа канчаар. Бистиң бо кайгалдарнын шак ол шаг-төреге хөңнү халып, чажы чанып турар чыл-дагааннарын ам билип олур сен бе?

— Бо-ла бүгү ноят-дүжүметтерниц одак, кожуун баштап, албан-херек кылып турарын бодап-бодап кээрге, таандаа кайгамчык! Мен бо суму хүндүзү дужаал — ак чиңзе кадап каан соонда ам канчаар, ужурдан эртер эвес, арбандөрбөн кезип, албан-үндүрүг хавырып, үстүкү черлерден чарлык-дужаал, бижик-билиин номчуп, кожуун-чызаан — таңма черлеринге албан чедирип турар апарган соонда, дыка-ла

хөй янзы чүвени көрүп биле бээдим. Оон кижиге илип алып эки чүве черле чок: дүжүметтерниң даштында кылаңнааш чайырын өттүр, оларның чес-холазын, ирик-дүдүк бак хоразын көрүп чор мен. Ол-ла.

— Че, көр! Ол-ол харын. Ынчангаш ону билгеш, чугаалап бер деп сенден дилеп, чанньып орар чүвем ол — деп, Самбажык дөстүнмейн алгыра каапкан.

— Ийе. Мен бодаарымга, бодап-даа эвес, көрүп чоруурумга, мырай-ла дөө хаан черинден эгелеп баткаш, ооң адаанда богда, амбын, даа, бээзи, хүн ноян, чагырыкчы, харын бо-ла чейзең, мээрең, чаңгы, хүндү чедир дүжүметтерге эң-не чашпаа, кортук, киргин үезинде өлешкин ыт дег чышпылаңнааш, хопчу, чагырган чонунга кандыг-даа кам-хайыра чок, көскеп-дорамчылап, хап-соп, эрээдеп тургаш, булаап өргүүрүн кызар, ынчап чорааш эрге-дужаал, чинзе-черге чедип алыксаар, а билир чүве чок, мугулай-тенек кижилерни тып шилип олуртур чүве-дир. Кижиге багы кайда чор? Тың эккел диге, элээн-не үр болган дүжүметче айыт: часпас-даа сен. Чүвени хандыр эскерип чоруур угаамзырлыг, топтуг томаанныг, шынчы, кээргечел, эптиг-эвилең кижиге аңаа кире берзе, дораан-на олар ону кокайлар аразынга азып кире берген коданчы ыт дег үзерлеп, херип кааптар ийикпе, чүгээр-ле дээрге, ол ыт четтирбейн дезип үне бээр. «Боду-ла хүндү дужаалдыг олургаш, канчап аштып олурары ол моон» деп бо дава...

— Чок-чок, чо-ок! Адаң катканың бажы кулугур! Сен мени ынчаар каразыр болзуңза, шынап-ла бо — ам чаа чугаалап олурганың кокайларның аразынче киргениң ол! Бичи мана, мен сеңээ каш сөс чугаалаптайн, дунмам. Бис ийи болзувусса, чаңгыс хемниң суун ижил, чаңгыс шөлдүн хевээн чип өзүп келдивис. Бис-даа дээр чүү боор. Сээң-даа эр апарган дунмаларың Сегбе, Дондук үш алышкы силер. Мээң-даа эр апарган дунмаларым Дажыңай, Сембил, Садыяа дөрт алышкы шупту монгуш, ховалыг дээр чүве чок кады өзүп, кады доюлдуруп чору-ла бис. Сен бодун-даа эскерип чор боор сен. Сээң хүндү болганыңга чүгле биче ховалыглар өөрүп, чоргаарланып, мактай берген эвес, харын өске сумуларның чону адааргап: «Бис ындыг чаңгы-хүндү-лүг болзувусса» джикип турар. Эр хей сен! Мен кончуг аныяамдан эгелеп суму чаңгызы бай Түмен-Байырга чалчалап, та чеже, канчаар эрээдедип, дорамчылатпадым дээр. Билир-ле болгай сен. А оон арай боорда хосталып, былдап үне бээримге, аңаа өш бодап, ол-ла мени бо өртээл таңнаар, маңаа чалчалап-паштанчылаар албанче халажыг чокка чыгагдап киирген, мынчап буугуп чоруурум бо. Шынын чугаалаарга, аьдын мундургаш, аргамчызын дергилеткеш айбы-

лаарга, бо кавыдан эвес, ис тывылбас, чар четпес, «бисти тудуп чагырган кулугурлар» дээш, Сорукту-хаан аймактан барып өжээн бодап, үзе сүрүп кээп амдажаан-даа мен. Ол эkkээрге, үлеш-хувааш, үлүг-даа бодавас, харын өске өң-тала байлар, дүжүметтери-биле үлежип, садыглажыр турду. Сен бөгүн менээ ижин-кара чок чугаалап олурарыңга, танышканың кырындан танып, идегээниң кырындан идегеп, магадап, хөйүнү билип, өөрүп, таалап олурар мен, дунмам.

— Ча, мээң шенээн айтырыымга шаалдалап, аңаа ишти-хөңнүн тө каап-ла алдын. Билдим. Шак мынчаар үүлгетсе-даа кады үүлгедип, өжээн негээрде-даа кады негеп чоруулунар дээрим ол-дур ийин. Харьылаарда-даа кады харыылап, арга-сүмелиг, дем-билелиг чоруурга эки деп олурарым ол. Сен бижиң-үжүк билбес-даа болзунза, анаа кара угаан-биле чүвени эки билир сен. Сээң чугаа, сүмөң хөлчөк дыннаксаар мен. Бо бистиң өң-тала, эш-өөрүвүс-даа сени дыка хүндүлээр. Эрес, дидим сен.

— Мен ам чаа дүжүметтер дугайын чугааладым. Аңаа тодаргай чижек Түмен-Байырны киридин. Чангыс Бээзи кожууннуң 17 сумузу: Түлүш, Адыг-Түлүш, Сарыг-Донгак, Кара-Донгак, Чооду-Донгак, ийи Куулар, Хертек, Сарыглар, Күжүгет, Кара-Сал, Кыргыз, Салчак, Саая, Тумат, Долаан, Ондар дижики. Кайызында ат-сураа кижизиг, агарты дынналыр чангы, хүндү барыл? Мен-не дыннаваан мен.

— Че. Ондарларның Сеңгин чаңгы-дыр. Сээң харын баж-баарың-даа кижі дижир ийик. Кандыг ийик чээ? Чугаалап көрөм — дээш, Дажыма шай пактап, таакпылавышаан, шенээн сыртангаш, дыннаарын манап чыдып алган.

— А-а хупура! Бо Хем-Хемчикте каргыштыг ады-сураа үнген, ёзулуг кижиден төрүттүнмээн, кара шулбус дайзын, араатан ол-ла болгай, чамдык кадайлар безин мынча деп карганыр чүве: «Чүге-ле ара-салып, дес-дүжүп кааптаан, кара черге хөмдүрбээн, калбак дашты сыртанмаан, бажы чуулган, маанайы киискээн, аза аалдаан, эрлик эдектээн, ханныг-каралыг, хайлыг-буктуг, каргыш-чакта четкен кулугур. Алызы барып черле ёзулуг шынчы эр кижиниң өлүмү-биле-даа өлбөс, ол, бир-ле өштүгнүң холундан өлүр эвеспе, көөр-даа бис».

Хойнунда чытса-даа эрзек,
Коданында турза-даа хоптак —

дижир үлегер анаа шуут-ла онашкан.

Черле ынчаш ооң адазы Ажык-Карак хелиң — Чымба бо оглунуң мурнунда ондарларның чаңгызы чорааш ол дужаалын ызыгуур салгадып оглунга берген. Ооң беш оглу шупту дужаалдыг, билир сен: Сеңгин чаңгы, Максыр чалаң, ону

хуулгаан»— даа дижир, Сүрүң чагырыкчы, Кижээ чангы, Кенден кеский — шупту бак бөрүлөр! Ооң кадайы-биле мээң кадайым элеге төрөл шын. Чараш боорга, арат кижинин уруун мүн-не ёзулап, кудалап алган чүве-дир. Орта кижиде болза, харын бажалышкы-даа болур турган бис. «Баарында бажазыңга ынак, малыңда тевезинге ынак» дижир.

Кадайлыг хиреде ооң садар-самыынын бүгү Хемчик чону билир. Чараш, аныяк херээжок кижиде көргөндө, чоокку дарга-бошка улузун чорудуп, арга-меге-биле «даарандырар», «мал сааштырар», «дүк-таагы кылыштырар» деп, кадайынын адын-даа тудуп «дилеп», «чалап» азы кара нүгүл-биле кыйгыртырып эккедирер. Өглүг-баштыг, ажы-төлдүг-даа дивес. кадайын: «Чайлап бер!» деп өске өглерже, аалдарже чорудупкаш, коргудуп, чалчаларыңга туттуруп-даа күштээр...

Ооң ол ыңдыг херекке эмеглештирип турар чалчалары менээ чажыт чок чугаалаарлар:

— Ча, сен эп-чөп-биле болбас болзунча хоржок. Даштын мөге-шыырак эр улус менээ хере тудуп бээр. Оларга туттуруп алгаш, олар көрүп турда «херек» бүдүрөргө, сенээ бергеле болгай. А мен чөпшээрэвээн кижини өжөгөрөөн каш-даа хонукта салбас мен. А чөп-биле болза бо дораан-даа чоруур сен. Кым чүнү-даа билбес!» деп шуут негеп эгелээр. Мырай эрзек аарыг...

Бир-ле кончуг дидим херээжок кижиде аңаа мынчаар тава-рышкаш:

— Силер ат-алдарлыг, мал-маганныг кижиде силер. Ада-иенер-даа бар-дыр. Адаңар-даа сагыл-санмаарлыг, бурган-чүдөөнниг лама-дыр. Мен алган ашактыг, ажы-төлдүг кижиде мен. Мырай-ла аныяамдан ашаам-биле өскерлиш чок чурттаар дээн амын-даңгыраам-даа бар. Ону үрөп, мындыг бужар херек үүлгедип шыдавас мен. Болгаанып, боданып көрүңөр чангы! Күштээр мен деп коргудуп олур силер. А ооң соонда — мээң эдимге дегген соонда чүү болурун биллип алыңар: моон үңгөш, бистиң ийи кожуунунуң нояннарыңга бодум аът маңы-биле барып билдиргөш, оон ыңай олар амбын ноянга бижек өргүп, аңаа мээң холум хаязын бастыргаш дыңнадырын дилеп негээр мен. Оон ыңай ашаамга-баргаш: «Мен Сенгин чангыга күштедип бужартаттым, шак ыңдыг-ыңдыг кижилер тутчуп берди. А мен ам сенээ кадай бооп олуруп, уругларыңга ие-даа бооп шыдавас мен... Адар бооңну ылап чегче октап алгаш өжөөнүң ап, хайлыг Сенгин-чикти барып адың каавыт, өжөөнүң алганың ол болзун!» дээр мен. Дириг чорааш, кижээ ыңчаар базындырып черле болбас. Чангыс сээң-даа эвес, бүгү ада-угуң хелбээзи-биле бо Хемчик унунга — чон мурнунга «магалыг, чаагай» адыңар үнөр! Ам билдиңер бе, Ондарның Сенгин чангы! Билген болзуңарза, ёзулуг ужур билир дүжүметтер-дир силер. Бистиң

бо чугаавысты кым-даа дыңнаvas. Мен актыг, арыг чанайн аңар. Моон сонгаар-даа, эзирик, элээр-даа менче шоглавайн, хүндүлөп чоруңар. Черле ынчаш мындыг чоруур болзуңарза, анаа өлбөс, бир-ле кижн холундан баар боор силер, болгаанып көрүңер!

— Сокса! Чүү мындыг дүржөк эшпил бо! Моон дораан үнүп чор! Хемчикте сенден өске эшти чок бе! Сени чоор мен!— деп, шыжылап, тудуу дылы-биле чулгап сөглөп, көскөнүп олуруп калган. Анаа ынчач бир ырмазын сыккан дээр.

— Ах, күжүр эрес-дидим кысты, мен база шак-ла ынчаар дыңнаан мен. Чана бергеш, ашаанга чугаалаарга: «Эр-хей чүвени! Бооп-тур. Мен сени кел диртирге, бодадым-даа. Сени оон-биле орта чарылбас деп билдим-даа. Ам үр-чар кылып улуска чугаалава. Анаа өжээргээш, биске бир-ле чүвө чыгаар чадавас, бүдүү эскерип чоруулу. Канчаар эвөс. Мен-даа чүнү-даа дыңнаваан кижн бооп билбээченнеп чорууйн, сарыым» деп каан дижир.

— Бодап-даа көрөм. Билир-ле болгай сен. Ол Арыг-Үзүү чайлаанга аалының чаны-биле кижн эртерге дораан-на кыйгырып келдиргеш, чула эрээдээш салыр. Чеже кижн кактырбаан дээр сен.

Ол кижн ханы төп, оон алгы, човуурун дыңнаарын улуг таалал кылдыр бодаар чолук боор. Кайы бир кижнини көнгүс кем чок черге буруудадып: «Тудуңар! Баглап эккелиңер. Хаактан кезип эккелиңер! Өчүк чокка бежен каккаш кирип кел. Оон соонда чугаалажыйн!»— дээр. Бир тудуп алган кижнин хан төкпээже салбас-даа. Ол хап-хап кирип кээрге:

— Че, ол боор! Таптыг-дыр бе? Чүгө тураң улугул, сээң!— деп, хыы ханып, алгырып олулар. А хоойлуда чаңгы кижн кандыг херек, яла үзө шиидип болурул? Чеже кагар эргезин айтып каан турар-ла болгай. А мында ону кызыгаарлап, ай дээр чүвө чок. Шуут бажы-биле кылаштаар болган дайзын боор. Мен бодум маңаа чеже кактырбаан дээр!

ХЕМЧИКТЕ ИСТЕР

«Алдан-дургунну» аң-араатаннар ышкаш аглап-сүрүп, арга-дашка, хем-сугга ханын төп, баштарын кезер шаажы-лалче аппарып турарының мурнуу чарыы чүвө ийин ол.

Бо-ла Хемчиктин ак-монгуштар чаңгызы Балымай дээр байы бир хүн-не бодуңуң бай авазының өөңгө хойтпак тиктирип, арагалап олургап, бодуңуң шары, инээн малдап өстүрүп берип чоруур эштенчизи яды Хөөгенчикти эккеп баалааш олурупкан Оон мурнунга бир өң шагай, дөрт-беш савааш дег өл талды кестирип эккелдиргеш, салып каан.

— Мээң бир шарымны чүгө өске кижээ ачылгага берип,

ооргазын ыжыдып кагдын, туразында ыт! Менден чөпшээрел чок чүге ачылаттың? Ээзи сен бе, сөглө?

— Мээң оом буруу-ла болган. Силерже чорудар дээримге, аалыңар одарымдан элээн ырак болду. «Бичии дус чүдүре тыртып эккелейн. Чамдызын алыр силер, инээңер-даа чылгаай-ла» деп чаннырга дөстүнмейн бере кааптым. Бо чайлаг черге кужурзураан инек аалга ызырынмас маннажыр, багай довурак-даа чылгай бээр оон аарыыр боорга, ону бодааш бердим, хайыраатым.

— Охалай. Бо шарыларның ээзи кымыл? Оларны ачылгага бээр эрген бар бе дидир мен, чолук!

— Ээзи силер-ле болгай силер. Мен оларны одарладып семиртир, өстүрер боордан башка, чаңгыс дуогу, бышкаан-даа ээлээр эргем чок ийин.

— Чээ, ол-дур. Биле тура өжөгээр менден карак ажыттап ынчаар аажылаан сен. Арбан бошказы, тур! Үндүргеш шагаайтап тур! «Ол мөдүм салыр мен!»— дивээже черле соксава! Хак!

Кончуг чашпаа, мөге кара арбан бошказы шагаайны алгаш:

— Че, үн!— дээш, Хөөгенчикти үндүрүп, эжикти ажа каггаш, чаңгызы көрүп олура кылдыр өгже көрүндүр олурткаш, бир буду-биле ийи холдун хүлүүндөн эзенгилей тепкеш, бир холу-биле Хөөгенчиктиң кежегезинден ыяк туткаш, кончуг ийи-үш каът кылдыр ырзайты көктөп каан кадыг шири шагаай-биле чаактарынче элип-селип улдай-ла берген. Хөөкүй малчын ааңайнып алгырардан өске чүве-даа чугаалаар харык чок. Ийи чаакче чээрби беш; чээрби беш бежен улдап-каш, бошказы шаг төне берген холдарын дүрбүттүнүп:

— Бежен чедир айдызаптымый, анар!— деп, өгде чаңгызынче аксында эт ызырып алган каарган дег мөгеш кылынган.

— Че, таптыг-дыр бе, кара чолук! Мегелеп ааңайнып олур. Манаа чеже херегил? Мен айтып бергей мен аан.

— А-а богда! Оода ийи кулаамче сокпайн көрүнер. Чүнү-даа дыңнаар аайжок коогайнып-ла тур. Өршээп көрүңер!— деп, Хөөгенчик хүлүглүг ийи холун көдүрүп алгырган.

— Чүге орта олуруп, чаактарың дөгеп бербейн, бажың борбаңнады чаяр сен. Ынчангаш чандыр кактырар-дыр сен!— деп, даады-ла Балымай чаңгыны эдерип, улус эриидеп, ооң сартыын чип амдажаан бошка кээргел чок, харын хы ханып, ийи ченин берзенип турган.

— Охалай, эки берзенип ал. Дыка дывылаар болза дөгдө эрлерден кый деп туттуруп ал. Хак-хак!

— Чаа — деп, база бир мөгейгеш, чашпаа бошка кара күш-биле бежен улдаптарга ийи чаактың кайызы-даа чарылгаш, хан чайтыңайны берген. Хайга таварышкан хөөкүй эш-

тенчи шоолуг шимчээр-даа харык чок, бажы халая берген: чүгле хөрээ эдип, ыңайнып олурган. Бошка ханныг шаагайын ылавылап көргөш «херектигниң» мурнунга салып кааш, өгже ыгыйган.

— Мону пактавыт, ма. Ажыл ам-даа элек деп бил — дээш бошкага бир дашка арага сунган. Оон Хөөгенчикче хереп хөрөктээн:

— Эки-ле тоовайн олур шүве. Ам Хемчиктиң бора талы-биле чугаалажыр сен!

— Кандыг херек үүлгедип каан кижжи боор мен, аңар! Орта чүве бе бо!

— Мм! Херек кылбаан де! Мээн шарым ооргазын чүге диригге оюп чипкен силер? Сөгле, ыт!

— Оюлбаан чүве-дир ийин, аңар. Бичии дерлиг шарыны шык адыпкан чүве, силерге көргүзүп, ужурун айыткадым.

— «Ужур-ужур» деп! Ужурну мен билир мен! Ол сээң херээң эвес-тир. Шарыны чүге ачылгага бердиң? Кымның малыл ол? Сөгле!

— Силерниң шарыңар. Мен он-чээрби чылда силерниң инээңер малдап, одарладып, семиртип, өстүрүп келзимзе-даа, чангыс бызаа бажы билир хамаанчок, ооң дөрт дуюу, өлгөн кежин-даа ээлеп көрбээн мен, хайыраатым. Бо аваңар-даа көрүп келди. Ол дусту чүдүрүп келирге, бир чартыын — оюк дусту бо шарыларга каап бердим. Оон башка чайлаг черге кужурзураан инек, шарылар кара дүвүрөң — довурак чылгааш аарып турду.

— Эки мени мегелеп, куйгаадып олур. Сени ындыг амыр салыр деп бе? Эй, бошка, дөө өгдө эрлерни кый де! Кээп басчып берзин, хаак-биле мооң шын аксын үндүр шаап тур!

— Чаа!— дээш, чашпаа бошка:— Э-эй оолдар, бээр-бээр келиңер! Шымдаңар. Бо чүвөңерниң чүвүрүн дорзуктааш, менээ доора чыттыргаш, хөрээндөн, ийи будундан базып бериңер!— дээш, ийи чеңин берзенип, оң холунуң адыжынче дүпкүрүп алгаш, беш өл талдың эң чоон, быжыын шилип тудуп алгаш, Хөөгенчиктиң ийи балдырынче улдап-ла эгелээн! Хөөкүй «херектен»— Хөөгенчик канчаарыл? Боску демин-не дуна берген, човууртап алгырарга, ол үн каяа-даа четпес, бүгү Хемчик, ол-бо улуг сыннар безин чаржыңгаш кулактарны дуй туттунуп, карактарын кара булут, куу туманнар-биле дуй дуглап алган ышкаш ыржым. Чүгле чиир-тим дыңналыр чүвөлөр: бодунуң пат-ла кылып билир ажылыңга бо хүн «олча» болуп таварышкан Хөөгенчикти ол-бо талазынче арта базып тургаш улдаан бошканың каккан санында, «ох!» дээн кырган ыт ээрген дег хөрээниң үнү, өл хаактың агаарда «шыйт-шыйт!» кылынган даажы-биле ол кижиниң балдырыңга «чип-чип!» кылынган чазый дааштары

чаржалажып турган. Ооң кадында өгнүң дөрүндө саадаан, өгнүң ажып каан эжинин өттүр көрүп:

— Аха! Аха! Хак-хак! Ам-даа дыңзыт!— деп, бодунун ужазын олбукка соктап олурар даг белинде үнгүр аксында мургу тарбаган дег кышкызы дыңналып турар.

— О-о! Хайырааты! Бо кижинерниң үнү чидип, бүгү эът-боду салдынып бады баады. Моораан! Ол хевээр эрте берди бе харын?— деп, эрниң хөрээн базып олурган мөге кара эр ол кижизин салыпкаш, өгдө дүжүметче эжик өттүр медээ-лээн. Соп турган бошказы ийи кырызы-биле дерин чоттунуп, синмирип, сартык дилээн чазый ыт ышкаш:

— Йох! Кызып-ла бараан болдум, аңар!— деп, чырыын чылгангаш,— ыңай сөөрткеш, хөрээнче сугдан саарып, көрүп олурунар — деп каан.

— Бээр кир! Мону авыт, ма!— дээш оозунга бир аяк арага сунган.

— Көрдүң бе? Черле чалынмас. Сөс-домак чок, алгырып чыдар ол-ла — деп, боду база шаг төнгөн ышкаш ийи дашканы улаштыр четтирипкеш, ширээзиниң кырында ужадан бир чалганы аксынче шуудупкаш, ийленип хөлестепкен кег-женип чыткан.

Даштын моораан кижини онгарып суг кудупкаш, манап олурган эрлер өггө дыңналбас кылдыр оожум сымыранчып олурганнар:

— А-ата берге-ле-дир, күжүр эр. Черле чанныр эвес!— деп, мөге кара эр данказы-биле чыткан эжинче имнээн.

— Сен бодап көрөм: бо чаңгының түлөп дүжүп калбас кудуруу болган бо Чавана бошка черле кээргеп серт кынныр чүрээ бар эвес! Ол балдырже кагарда, артында-ла ол-ла баштай каккан хаак изин черле чандыр какпас, улдап туруп бээр аан!

— А-а хупура! Ол ону бодаар чүве кайда боор. Өгдө чо-лукче көрө-көрө, чамдыкта ийи холдаптар көрбөдүн бе?

— Көрбөс боор бе? Бо чон чугаалажыры шын: «Чалаңым улус кактырарга, оларнын чаннып човууртаарынга хыым ханып, таалаар мен» дээр чүве дижир.

— Кончуг эки сагыштыг улуска кижича кактырарга, чамдыкта хей дааш үндүрүп, агаарга хирт кылып, бир кагарда, оожум дүжүргүлээр-ле болгай.

— Эй, оолдар. Чүнү хүлүргайнып олур силер? Ол чүве-нер онгарлып келди бе?

— Чок-чок! Бичии-ле чүрээ соп, тулуп ыжык караан бир ажыткаш, чүве чугаалаар дээш чадап кагды. Дылы база аксын долу ыжык. Аксындан хан төктүп чыдар амытан-дыр — деп, мөге кара эр дыңзыг харыылаан.

— Мегеленип чыдыр! Кагарга, дылын боду ызырнып

алыр чүве. Сугдан кудуп-кудуп, эккеп чыттырыңар!— деп, эзирик Балымай чаңгы алгырган.

— Че-че, дүрген! Турбас болза, көдүрүп эккеп салыңар!— дээш, Чавана бошка сынып салбараан ийи хаакты октагылапкаш, бир бүдүн хаак алгаш меннип эгелээн. Хөөгенчик ам човууртавас-даа, чүгле ылаар.

— Ыттавайн-дыр! Чавана! Девин чүнү кылыр сен джик мен. Чанаштааш, бээр эжикче чоок-чоок!— деп, эзирип улгаткан Балымай дөстүнмейн алгырган.— Бээр өгже чоок доңгайты чыттыргаш, тонун бажынче эжиндир, ооргазын чанагаштай тырттыңар. Черле шимчетпейн ыяк базыңар. Мен айтып бэейн!— дээш өгже кире халаан соонда паш тип турган оттан изиг көстериңи бөле кызып алган үндүрүп кээп, чанаш оорганың дал ортузунче урду-ла! Дириг амытан дывылап, бөрү ызыргаш база барган кулун дег киштей-ле берген!

— Дывылатпаңар! Базыңар!— деп алгырбышаан, Чавана чонгу чээрген эккеп, көс кырынга салыптарга, кыва берген!

— Ой-оой! Эве-эве! Авай, ачай! Ха-дунма, хоор чонум! Хемчиим, Бай-Тайгам! Көрүңер! Тыным өршээңер. Мени өрттедип өлүрдүлөр! Ажы-төлүм! Алган кадайым! Кээп көрүңер!..

— Э-эй, чалаң! Бошка! Бо кижиниң эът-кежи, чаа өртөңгөш чыды үнүп келди! Мен тудуп, көрүп шыдавас-тыр мен. Фу хайт!— деп, мөге кара эр ийи караа чидий берген дүп-күртүнүп чоруй барган.

— Кончууңарны, дадайым. Мооң алгы-кышкызыңга шыдавас-тыр мен. Мээң өөм эжинге бак кылбаңар!— дээш, чаңгының авазы арыгже маңнап ыңай болган. Ол аалда кижини артпаан, шупту арыг кирген.

* * *

Ол хүн Балымай чаңгы биле Чавана бошка аъттангаш, аалдарже арагалап шапкылажы берген.

Хөөгенчиктин өртең, балыг, ам-даа ишти тынныг дириг сегин демги басчып берип турган ийи эр үңгерип алгаш өөңгө кадайы, уруг-дарыыңга аппарып берген. Ол бүгүнү дыңнаан чон шупту серт кыннып, олче көрнүп: хөрээңге ханы шыгжаан-даа, «эки» дүжүметтин арнын база катап ылавылап танаан-даа. Ол дээрге черле чаңгыс таварылга, чаа чүве эвес-даа.

Одучу, аржаан эм билир мерген эш-өөрү Хөөгенчикти өлүмгө бербейн экиртип алган. А эрииниң изи-холоңы-ла бүтпээн, өлгүже эдилеп чораан джигир.

ХООЙЛУ БИЛБЕС ДҮЖҮМЕТ ХОЛ ЧЕДЕР

Бистиң бо Даа, Бээзи ийи кожуун калга дөрт аймактын бирээзи Сорукту-хаан аймакка албан, үндүрүүн төлээр — оларга чагыртыр апаргандан соңгаар черле өөдевис өрү көрбөс: хей-аът кудулап, сузувус-даа бастынды-ла. Танды тос кожуунуң санында-даа чок болган чүве эвеспе бо. «Танды тывазы кижин мен» дээр ат безин чок. Чүү-чүү деп бо-ла моол бижиинде «Тано-Улайн, Таноо-Уранхайын» кылдыр-ла айдып чарлык бооп, адап чадай-чадай моол, кыдады-даа билдинмес кылдыр дылын долгап, инек өөглээн кадайлардан дора ыянгыландыр номчаан олургулаар дүжүметтер ыйнаан мон. Черле ынчаш Сорукту-хаан аймак дээрге-ле сөөк-язызы-даа орта ылгаттынмас, хамык-ла оон-моон ук оран-чуртундан үзе кирдирип, эжелеттирген: казак, делег, алтай, уйгур, тунган, өөлет, дөрбет, элчиген, сартыыл, баят, мынгат, уринхай дээш-ле баар мырай-ла инек бүүрээ дег шокар улус чүве-дир ийин, бо хөөкүйлөр. Оортан дүжүметтер кээп, бистиң кожууннар бажынга олуруп, таңма тудар апаргылаан. А оларның соон чылгап, чышпылааннар чашшаа, чавана дег тыва дүжүметти олуртса-даа бо-дур. Хомушкунуң дириг шулбузу Базырны Бээзи кожуунуң Даа даргазында олуртуп алды. Ылангыя бистиң бо-ла монгуштар болгаш түлүштер дораан-на бүргөп-караңгылааш, чанлыктыг долу чайык дүжүрүп килеңгээн кудай дег, кингиреп химиренип, «Дошкун-Даа» деп сагыл берип алдылар ыйнаан.

— Чүгле Сорукту-хаан аймак эвес, бодап-даа көр, дөө Улаастайның Чанчын-Сайыт азы чүү-чүү дижир ийик, Хевей-амбыс — манчы хаанның төлээзи. Ооң бетинде моол дыл билир сөс-домак аайы-биле «өгү чоктуң өгү болган» тос чүкчө доңгайты сөгүрөөн бистиң чаңгыс Даа кожуун шаа четпес Тес кожуунун чагырган Өлчей-Очурну бүгүдээни чагырган амбын ноян кылып алган: эрлик-ловуң хаанның изиг соок 18 тамызының бир баштайгы соок кара тамызы ол чүве эвеспе оң. Допчузу-биле сөглээрге, Хевей-амбыстың тыва чуртунче кирип баскан солагай буду ол боор. Хамыкты мурнай аңаа барып хендирбеге «кезек» салдырып, оорганга «от» салдырып алып сен.

Шынын чугаалаарга, бо-ла чурт иштинин чоңаада-ла хоойлузурак, «Хаан хоойлузун» аксындан дүжүрбөс чалдырааш чаргаш дүжүметтери ол чүвени оода чаңгыс катап бүдүнгө холунга тудуп, караа-биле көрүп, номчуп көргөн болза деден. Ону чүүл дараалап номчуп, шиңгээтип алган болза деп бодаан-даа херек чок, аа хупуразын! Ылангыя ооң иштинде «Хаанның тос эрээзи» деп чүл? Ында эрээ бүрүзүнүң ады, ооң бетин кыды шаагайны чүүден кылырыл? Узуну чежел? Дооразы чежел? Кылыны чежел! «Дарган шаагай»

деп чүл? Ооң ылгалы чүл? Иштинге элезин ургаш көктеп каар чүве болза чеже хирени: бир адышты бе, аякты бе, чечени урарыл? Ол ышкаш ол-ла хаак, кымчы, манзы, дарган-манзы, хол-кызар дээн чижектиг эрээлерниң чепсек-херкселиниң кылып алыр хемчээли, ону онаар саны. А бир эвес «хаак-биле чүс кагар» дээн-дир. Хары угда бе? Азы каш-каштап, үзүктеп бе? Ол хаактың чоон, чингези, узуну чеже болурул суг-суг деп айыткан бе? Олар ону билбес-даа, сагывыс-даа. А хамык ужур ол-ла эрээ, шииткелди онаап күүседир дүжүмет кайынын: кожуун, сумунуң бе? А чүү дужаалдыг чангы, хүндү, чалаң, мээрен, чагырыкчы, ноян, хүн дээш: кым, чүнү, чеже санны онаар эргелигил дээрге, олар билир бе? Чок, чо-ок!

Шын ужурунда болза ол бүгүнү хаан хоойлузунда азы шүүгү, шаажы бижиинде бижип каан турбааже! Оон башка кандыг-бир малы бажын ашкан, эди эктин ашкан, оозунга тенээш ийи караа көзүлбестээн, калчаа, самыын, өртем-бартам, ёзу-дүрүмүн оскунган бо ондарларның суму чангызы Сенгинчик ызыгууртан дижик. Анаа-ла аалының чаны-биле аъттыг эртерге доп-доран кыйгыртып эккелгеш:

— Шымданар, сынмас, чарылбас, сиир-кара талдан кезип эккелиңер!— дээр.

— Че, баштай сезен улдапкаш кирип келиңер!

— Охай, хак-ла хак! Ах, таптыын! Че, туруп чадай бээди бе? Тудуп, кирип келиңер!— деп кышкыргылаар.

Савааш хире, өл чодур-кара тал-биле кончуг мөге эр берзенип каапкаш, чанагаш балдырынче сезен... чүс-даа чедир улдаптарга, аңаа кандыг-даа кижилер алгырып-кышкырып, үнү безин үнместеп, моорап калыр. Суг кудуп онгарып тургаш, көдүрүп кирип келир.

— Чээ, таптыг-дыр бе? Кымчы-биле сезен каккан болза: йох-йох, дээр ирги сен бе! А-а?

— Мени чүнүң ужун мынчап амы-тынымга чедип каар деп баадыңар, чангым. Оода ужурун дыңнап ап көрейн. Өршээңер!

— Чүге мээң аалым чаны-биле мени тоовайн эрттиң? Сөгүрүүр бажын чок бе? Ол боор. Ам-даа уттуңмас кылдыр, ол медизин салыр кылдыр база бир сезенни немеп бээр мен. Тал шыдаар! Тал бар!— деп, ийи адыжынче шыданмай дүрбүттүнүп олурар.

Ол бе? Хоойлу! Хоойлу билир дүжүмет аан? Ындыг биллиг «хайыраатылар» кандыг «кемниг херек» дээш каяа, кандыг албатыны кемдеди кереги соп, дорамчылап кагбазыл! Бистин тыва кижилер харын-даа кончуг шыдамак, топтуг томаанныг, өш-өжээн кажырбас.

«Кодан билбес ыт өг долганыр, хоойлу билбес дүжүмет хол чедер», «Эки-биле элчешпе, бак-биле болчашпа», «Бак-

биле баглажырга, хан хоралыг, эки-биле эдержирге, хүн херелдиг», «Ол утканда, мен сагынганда» деп мерген сөстери-биле даг дижин дайнанып, даш чүрөөн чылыдып манап-ла турар.

Эрткен, барган эки, бак төөгү коптарып, боларның багын сурап, ырак маңнаар-даа чүү боор. Бо-дур көрүңер.

— Бистиң мыя бо-ла хомушку, монгуштарның чангы, хүндү көдээ дүжүметтери ийи-үш кижини маңаа бо Чер-Чарыкка бир өггө чыгып келгеш: Дозуруку деп, чаш ажы-төлдүг яды мөчүт эрни кыйгыртып эккеп, каш-каш удаа оор кылган сен, чагырга чок, тоор-херексээр чүвө чок сен дээш, ийи хүннү бадыр эрээдеп келди. Кыштың башкы ай соок-даа. Доң хаак, кымчы, шаагай каттышкаш муң четкен. Хөөрем чок, ийи чаакта кеш чок. Оон дамдылаан хан алгы тонунун хөрээнде борбак-борбак кызыл соруул доштар апарган, ийи чаагы ийи көк доңгуу дег ыжа берген. Ол ыжыктардан карактары сыгыр, дүвүндө эзир карактары дег кылаңнажыр, кончуг-даа эрес, быжыг шыдамык эр.

— Өлүрер болза дектедип-ле көргөр. Дириг кижини чүгө мынчаар хилинчектээр силер. Бо бай Хемчик, тайга-танды, ай-хүн-даа көрүп-ле тур. Бо долгандыр чон, ха-дуңма-даа көрүп-ле тур. Херечи, барымдаа чок черге даап, шамнап хапшүүп турар-дыр силер. Караа-биле көргөн, кызыл аксы-биле сөглөп орар херечи-даа чок. Ол читкен малдарның саарында баскан танмазы, кулаанда кескен ими-даа чок. Мырай дүкчүзүнү безин чок. Мен ол ындыг малдарны оорлап, өлүрүп чип, өрөмгө бердим деп силерни мегелээр мен бе? Алган кадайым, ажы-төлүм мурнунга оор болур мен бе? Ооң орнунга адым арыг, актыг өлүр мен деп силерге мен бо кышкы ийи дүн, хүн дургузунда эъдим, кезим, арыг ханым төнгүжө айыткап келдим. Ам оон өскээр менде чугаа чок — дээш сыныш чок чугаалап кээрге: «Ам-даа дириг-дир! Үнү безин дынзыг хевээр-дир! Кандыг кончуг тыны быжыг төл боор, хөөкүй! Инек-шарыны-даа мынчаар соп, ынча хан төккөн болза өлү бээр болду-ла!— деп доорадан кайгап турдуvus. А дүжүметтер чаглыг эъдин дайнап, сарыг шайын ижип, аразында каттыржып, хөөрежип, шаг төнгөш хөдээлеп, хөлестеп чыткылаар-даа. Кол-ла кылыр ажылы — балыгладыпкан адыглар дег, көскеп-хөрөктөп байысаар. «Кагыңар-ла!» дийип албадаар турдулар.

Адак сөөлгү дүнезинде эрниң ийи чанаш билээниң адакы чүстеринден ханын боой шындаалааш, даштыгаа доңур олурткаш, дүн ортузу-даа четпээнде кирип кээп, өже берген өт кезээ-биле бичии доңчугулаарга, салаалары бош оорлуп дүшкүлөөн. Ол дон — догур холдары-биле салыпкан.

Дозуруку ындыг эът, кеш чок, хан чок, ийи холу чок — тойба, дириг чана берген. Чүгле дириг аалынга чана берген

эвес, харын оон ыңай ол хевээр тудуу-дагыр, холаң болуп экирип, ол холдары-биле ажы-төлүн азырап чорааны бүгү Хемчик иези — херечилеп ам-даа сөглөп чыдар-ла. А чону! Ону кайгап, ооң маадырын тоолдан безин дөмейлеп тыппайн турар.

Эр кижиге бир өжежип, хая көрнүп ыңайлыыңга кире бээр болза, ында аарыыр эът, өлүр тын чок апаар, хоржок. Ол маадыр. Аңаа хаан, бурган-даа чок дижир ол-ла.

ӨВҮРДЕ ӨЖЭЭНИВИС

— Че, оолдар, бээр таптыг дыңнап олуруңар. Чизе-чивезе чиди дээр, алза-албаза алды дээр. Ордан-хортан, ооржу-дүржок адывыс үнген боттарывыс-ла болгай бис. Бир-тээ ыңдыг болганда бис чоонган бис. Чыда өлүр чылан эвес. Айтырарга чок дээр, кагарга шак дээр боттарывыс-ла болгай бис. Бо-ла манзы, шаагай дергилээн одагалыг дүжүметтер-даа кээп, ыңдында хаан, бег, богда, ван, хүн, амбын, бээзи, даа дижирипис ноян-дүжүметтеривис «улулгарының» адынга онгуланып алгаш, көзүлдүр-ле хавырып чип-ле турар-дыр. А савыр азынган, конга-дамбыра чайган, оргумчулуг лама-даа кээп, үстүнде кегээн, кудуку, хүрээ-хиит чүдүлге-мөргүлүн мурнунга тудуп, көзүлдүр хавырып чип-ле турар. А олар оор, дээрбечи бооп, кем-херекке-даа онаашпас, эрээ-шаажыгдаа онаашпас, кандыг шаңныг чүвөл? «Чарлыг оорда яла чок» дижир болгай, ол чүве ирги бе? Олар аңаа тоттувус-даа дивес. Харын-на улам амдажып, чонну бастып, дорамчылаар, согары-даа дам барган.

А бис-ле:

Шагын манаан күжүр бодум,
Шаагай манаан ийи чаагым.
Хүнүн манаан күжүр бодум,
Хүлүг манаан ийи холум —

деп ырлап олулар бо-ла бис бе?— дээш, Самбажык селбер пөш баарында үш-үш алды даш ожуктар салган ийи кожа одаг кыдыында хайыжып алган дыңнап чыткылаан үш кайгал, аңчы өөрүндөн айтырыг салгаш, бир ожукта хола пашта сериидей берген кара шайын калгак-биле узуп, кара дазыл бадарыңга куткаш, конгурткайндыр пактагылапкан. Пөштүң мырай дөзүнде дазылын сыртаны аарак чыткан күдер кара Жогагар Комбулдай серт кылынган ышкаш тура халааш, чам-даа чок ийи эдээн адыг арбаа дег чодур мөге холдары-биле кактангылааш, катап сөгөдей олургаш, сөөскен данзасыңга таакпы тип, көстүг кезек-биле кывыспышаан, Самбажыктың бүргезимээр шырайын көре каапкан: кайгал эжиниң шырайы шынап-ла аңаа эвес, Манчүрек бажында

дундерик сыннардан кажыр-кара булут чуглуп кээп, хады-марлап чай кагылаптары дег апарган. Оозун оожуктурар дээш сериин шай пактааны илден. Самдаң, Сегбе ийи аныяк кайгалдар база оожум, чугаа үргүлчүлээрин кедеп манагзынганы илден.

— Ийе-ийе. Ам-даа ынай. Кончуг эки чугаа чап-чаа-ла хараал кирип келди. Мажы баскыже салыптыңар акым, Самба — деп, Сегбе база-ла улажырынга белен, хөөнү кирип келген. Ооң ол үнү чоогунда аргаже чаңгылапып чоруй баргылаан. Дүнеги өртег, киженден эккеп сооду баглагылап каарга, удумзурап турган дөрт аът база ээлериниң хөлзеп, шимчеп, чугаа үнүп келгенин эскерип, кулактарын сүвүрертип, баштары сорбайып келгилээн.

— Мажы базары арай элек деп бил. Бертен бо мурнувуста каът бажыңга одар манап орарымга, артыы сыннар кырындан кара булуттар үзүк-үзүк хереп кээп, каттыжып, чет-чележип-ле турлар. Ынчап барганда бөгүн болза орай, даарта болза эрте кудай хөңнү кушкулуп, бораңнап чаар-ла боор. Чугаа чок. Херии-херии тепсигилеп, арт-сын ажыр, хем-хемчик кежир эр кижиниң аян-чоруун кылыр кижини болза бөгүн-не арылдырып органы дээре. Чүгө дээрге бо чайык-чаашкын сонгу изинни — ооң хөйге көскү хир-чамын чуп, аштап берейн деп турары ол-ла болгай, оолдар. Бо чаашкынны эрттирикеш, чорук чоруур болзунза, аът изи Бээзи кожууннуң өөлет ноян Сагаанның ак саазында бийир-биле бижип олурар моол бижиинден тода: хопчу херечи ол болдур эвеспе.

— Ынчаарга-ла хап орап болган-на чүве-дир, даай — деп, ынаар шала коңчак олурган Сегбе дөстүнмээн чүве дег ийи адыжын дүрбүштүрүп, алгыра каапкан.

— Адыр. Мен чүнү чугаалап эгеледим, доозуптайн — дээш, Самбажык база бир даңзаны тип алырга, чоогунда олурган Комбулдай одагдан оттуг кезек ала тыртып берген.

— Охай. Эр хей. Улуун хүндүлөп, бичезин азырап чоруур херек, оолдар. Ыяап-ла одагалыг дүжүметтиң, оргумчулуг ламаның аъдын ап, одун кыпсып чорууру албан эвес. Кижиниң ада, өгбө даайлары дээш улуглары долу-ла болгай — дээш ынай уламчылаан:

— Че, кайгалдарым. Бистиң бо ара-албаты чонувустан хавырып ап турар хамык албан-үндүрүг кайнаар барып турарын билир силер бе? Эр хиндиктиг кижини санындан үш киш-ле болгай! — дээрге, өөрү элээн ыт чок, бот-боттарыныче көрүнчүп олурганнар.

— Ча, Самдаң чүү-даа болза эң аныяк кижини сен харылавыт — деп, Комбулдай оозун шенээр дээнзиг эр кижиде бир хардан он беш хар чедир балдырбежек оолдар-даа бар,

алдан ашкан кырганнар-даа бар. Алды-киш хамаан чок оларга өрге, күске-даа берге деп бил. Берге-ле. Холун Самданче имней аарак айбылаан.

— Та-та, акыларым. Эьт турда, кым-даа чиплеттер ийнен, аьт турда кым-даа мунуплаттар ыйнаан. Шынын чугаалаарга, ол эт, малдың кайнаар барып турарын бодум хуумда бодап көөрүмге, ээр Хемчиктин суу батса-батса Улуг-Хемде барып киргеш, оон ыңай орук-чири чүден артык улам улгаткаш, бадып-ла чыдар. А ол албан-үндүрүг кайнаар, кандыг тамыже барып кирип турар, чүге черле бир долуп, дедир кустугуп келбес чүве. Кайгаар киж и мен. Бо айтырыг база олзуг-ла чүве-дир. Харьылаары берге-дир, акыларым — дээш, Самдаң бажын чайган.

— Охай, ол база бир ёзуда мергензимээр харыы баады. Мээң бо багай дуңмам бичизинден эресширгин-даа, өчүкке черле шору чүве. «Кымны кым билир, кымыскаакты кым ончалаар» деп олулар киж и-дир.

— Че сен, Сегбе — дээш, Самбажык олче көрнү берген.

— Ийе-ийе. Бо кончуг билир киж и!— деп, Самдаң алгырган.

— Мен база арай шокар-ла олу мен... Бо-ла арбан, сумунуң улуг, биче дүжүметтери кээп, бар-чок-даа дивес албадап- тургаш хавырып алгаш кожуунга чедире бээрге, аңаа хөлчок шүүп хынааш, кожууннарның нояннары ол албанны башкы амбын ноянга аппарып чедирер. Аңаа барып даңзы-хараазы-биле шүүштүрүп хынаар. Бичии-ле лаң, чаңгыс дилги кежи-даа тудуар болза хоржок! Самбың-даа шаккыңайнып-ла турар. Эреге-даа чууп санап-ла олулар. Оон тус-тус кожууннарның Даа, Бээзи нояннарын баштадыр колкол дүжүметтерин эдерткеш, амбын ноян боду баштааш Улаастайның чанчын-сайытка аппарып дужаар. Бистиң кожууннарның дүжүметтери оон амбын сүрүүндөн аьт мунар, ооң хөлезинин база-ла чондан хавырып бээр. Аңаа эки өйүнде четче дужааган дүжүметтерни шаңнааш салыр дижир чүве. А оон ыңай Орхон, Бээжин хаан, богда черинче-ле баар чүве дээр. Аңаа-ла мен база бо Самдаңның чугаалааны дег: Улуг-Хемниң суу долбастаан — дүп чок сава ышкыш-ладыр. Бо бистиң Бээзи кожуунну чагырып, моолдун Соруктухаан аймактан кээп олуруп турар хары идегет: моол нояннар албан-үндүрүүн Улаастайга барып шуут дужаар-ла дижир. База-ла дөмей-ле бүгүдени чагырган амбын саадаар Самагалдай баар, ооң-биле кады Улаастайлаар чүве чораан. Мен бир катап оларның аьдын-одун ап, улаачылаан улус-биле кады Самагалдай четкеш, көрүп чорааным ол...

— Ийет-ийет. Солун-дур, эки хөөре-хөөре — деп, Самдан улам көзөп кагган.

— Хөк-хөк чүве-э! Кыжын соокта, шагаа таварыштыр барып албан өргүүр чүве-дир. Бо сумуларның чаңгы, хүндүлери баштай кожуун төвүнге барып албан дужаарда, бодунун ноянынга белек деп бир дилги кежин, ак хадакты ооң кырынга каап алгаш барып ийи-холдап сунар. Бодап-даа көрүндөрдөн. Бээзи кожуун он чеди суму болгай. Даа кожуун он суму. Ол чаңгы, хүндүң ынча дилгини боду өлүрүп алгаш баар эвес аан.

Нояннар амбынга база чүгле дилги эвес, кончуг хан сактыг кара кишти белекке тудар. А ол чоруткаш, хаанның төлээзи — Улаастайның чанчын-сайыт хевей-амбыска кандыг-кандыг белек өргүп бараалгаар деп бодай-дыр силер? Та каш киш, ооң кырынга бир кулун дуюу мөңгүнү салыр чүве дижир. Оон үнгөш, кол-кол ноят-дүжүмөттөр шагаа таварыштыр каш-каш хонукта хүрээге хурал хурап, шаң-кеңгирге, конга-дамбыра, бүрээ-бүшкүүр чиртиңейнип турар. Улаастай хүрээзиниң улуг камбызы ийикпе, чамдыкта аңаа моорлап келгилээр чагаанза кудуктунуң бодунга база-ла улуг белек тудуп айыс четтирип, мөргээш үнөр чүве-дир.

Улаастайдан эеп чанарда, кыдат садыг-бүүзелеринге кирип, садыглажып, кара араганы безин үлүү-үлүүзү-биле садып ап, таалыңнаптар. Орукка ижип, эзенги дыңзыдып келир. Ол-ла ары, өвүрдө оларның кирип эртер аалдары безин онза...

Ол-ла бүгү чарыгдал база-ла демги албан-үндүрүгнүң чаштанчызы — чон кежи болбааже. Олар ону кайын чандыр санаар ийик. Че, ол-ла, акыларым — дээш, Сегбе ийи адыжын дарс кылдыр часканган.

— Ол-дур, оолдар. Мен силерге бир-ле чүве чугаалай кааптар дээш, доора ийинче аскымнадып үнүп олур мен. Кайнаар-даа дап бээримге бистиң конувустуң алыскан, чирткен албан-үндүрүг... дээш чүзүн-баазын өре, шүүткели болур. Силер боттарыңар-ла меңээ немеп, билип олур силер. Ону бис кажан-даа чугаалажыптар бис. Чүгле ону сактып чугаалап-ла олурар болза кижиниң кылыы хайныр, харын мырай бужурганчыг-дыр.

— Ийе. Силер биске чүнү чугаалаан дээн бодагыңар манай бээдивис ышкаш, акым, Самба. Харын-даа чилиинге кирип быжып, быдаазы хоюп, мүнү мүнчүй-даа бээди — деп, Кажагар дөстүнмейн далаштыра каапкан.

— Охай. «Ырак-узак аян-чорук» деп каапкан мен. «Өжээн кырывас, чаш кырыр» дээн янзылыг. Олар көзүлдүр булаап-хунаап турда, бис чоп көрүп, кайгап-харап, каттырып-сыгырып олурар бис. Дөө Орхон, Бээжин ырак-даа дижик, а мыя Танды өвүрүндө бисти кээп чагырып турар Сорукту-хаан аймак ындыг-ла кончуг биске ынак: өнчү-селик,

кежик-буянныг төрелдеривис чүве болза, оон чоп ап четтир-бес чүвел?

— Ийе-ийе. Ол харын, акым!— дей каапкаш, Сегбе демир баштыг даңза-биле ожук дажынга шак кылырга, одаг чоогунда дытта баглап каан дөрт аът серт кыннып, кулактарын сорбайтып, одагже көрнүп келгилээн.

— А-ай, арай оожум кайгалдар!— деп, Самдаң өнедин аъттарже көрүп, аяр оожуктурган.

— Силер билип-даа турар силер. Бо малы бажын ашкан, эди эктин ашкан ирик бай ноят, дүжүмет, эргеттен-даргатан чүвелериң мырай дөө сагыл-саңмаарлыг камбы-соржузунга чедир бис дег эрес-кайгал, тудунгур-кавынгыр дидимнерге аъдын мундуруп, аргамчызын дергилеткеш, кайын болза оорладып байыыр чүвелер. Ол оорладырда чурт ишти-даа дивес. Кайын-на ис, чар келбес: кыргыс, соян, оюн, салчак, маады, бай-карадан; калга, дөрбет, орус, бырааттан сүрүп келир. Ында оларның сүлчээлиг кайгалдары карыштыр барып оорлаар ийикпе, солчуп оорлаар. Бай, каржы, чиижең идегеттер-биле кем чок олурган албаты арат иргинни ылгавас, бөрү дег, таварышкан черинден-не алгыртыр аптар. Ол бак оор. Бистиң бо Ажык-Карак — Чымба деп ирик бай ламаның, ооң оглу Сеңгин чаңгының малы чеже-дир. Муң-муң баш. Ону кым, каяа өстүрүп каан? Бо-ла сыннарның алдыкиш хамык дүк албан — өлүк эртине: хин, мыйыс шунту оларның аптара-савазынче кирер; ону садып, саарып, орус, кыдат садыгжыларның алдын-мөңгүн, торгу-маңнык, эт-бараанынга хуулдулар. Анаа-ла ажы-төлүн азырап чораан аңчыларның чанып кээрин кедеп, дозуп тургаш: «Мээң тандым аңы! Менден чөпшээрел чок чыып эккелген сен!»— дээш, булаап алыр. Ынчангаш харын чазый Сеңгин Аскак-оол аңчыга өзедип каг часкаш, тос чыгаан адап, чаннып үнгеш, бир кезээн чолук.

— Таптыын кулугур бөрүнү! Чаннырга-даа салбайн өзээш, чүрээн диригге ушта тыртып эккелгеш аксынче суптар чүвени! Чеже кижиниң арыг ханын ишкенил ол!— деп, Самдаң тура халааш, пөш дөзүнге барып олургаш, ийи билээн сывыртынып алгырган.

— А-дыр, а-дыр өңнүк! Арай оожум. Ам мен сени Сеңгин чаңгы даайың-биле таныштырып каайн. Та сени ол өзезин. Азы сен ону өзе — деп Самбажык оозун көрүп ора, таакпызын кывыспышаан оожуктурган.

— А хувура! Мен ооң багын ада угумдан, кара чажымдан билир мен, акым. Адыг-мажаалай, ары-бөрү араатанда-даа анаа дөмейлежир дайзын, хортан чок...

— Мындаа чаа мени Сеңгин чаңгы мынча диди:— «Ча, Самба! Аът, эът-даа белен. Эки эштерден эдертип ал. Элээн

ырактан сывырып келиңер. Кайнаар, канчаар шыыладыптары мен билгей менен!»— деп бо-ла.

— Че, көр! Ол-дур, Самдан.

— Тфук хайт! Эки-биле эдержирге хүн херелдиг, бак-биле эдержирге чылан хоралыг. Мен-не хоржок мен...

— Чо-ок, эштер. Ону база ажыглап болур-дур. Ооң ак-сынга эвэштен суп, бөөшкүннеп кааш, хөйнү көргүспейн боттары — эш-өөрү-биле ажыглап болур-ла чүве-дир — деп Самдан улашкан.

— Ийе, олар бисти сугже халыдып, ажыглап турда, бис чоонган бис. Оларны база ажыглап алыр денен — деп, Самбажык арай чөпсүнген.

— Силерниң кайыңарның-даа бодап олуларыңар мээн-биле дөмей болдунар, оолдар. Чигзинең-даа херек, а дидими-биле ажыглап-даа болур. Мен ол дораан сөс бербейн үндүм. Амдызында бис дөрт болзувусса, боттарывыс күжүвүс-биле бир шыырак чорукту канчап-даа шыдаар бис... Төжүңер эьдинден дүлүп, шайдан хайыңдырыптыңарам, че. Чемненип олургаш, эки дугуржуулуңар, кайгалдар — дээш Самбажык тургаш бир талакы каьттар, өзеннерни көрбүшаан ыңаар дөлемней кыштаан. Өскелери акыйының соонче көрүп, бү-зүрелдин-биле өөрүшкүлүг карак базышкаш, суглаары суг-лап, бирээзи от сала берген. Самдан селбер шивиден эьт дүжүргеш, улуг сарыг сыптыг бижээ-биле кезип эгелээн.

Ийи одагда эьт, шай хайнып, от садырткайнып, эрес эрлер каттыржып, хөөрежип турда, кадыр-кашпал хем унун-да хоочун аңчылар одаанда кандыг-ла-бир байырлал болуп турганзыг, муңгаш эзим ишти безин чангыланып, кайын бээр шимээргеп тургаң.

Самбажыктың карактарында эреси хайнып келгени ил-ден: ийи эдээн авый-шавый салгара тудуп, баскактанып олургаш, оолдарының эскен эьдинден кезип чип олура, шуут-ла серте чок уламчылаан:

— Аьттар-даа баг ханып, сооттунган, эьт-хүнезин-даа чет-чир-дир. Ам саадаан херек чок. Бо чаьс-бораңга ис бастырып арлы хона бээр-дир. Ол-ла. Манчүрек бажынче аңнап үңге-нивести аал-чурт төдү билир. А каш хонарывысты кым-даа болчаваан. Бо дүне башкы сын кырын тепкен турар херек...

— Мен демииң-не бодадым. Ол-ла олчаан болду. Бо ийи хонукта эзеңгилээжим үргүлчү тыртып келди — деп, Самдан улажы каапкан.

— Дүүңгү оттулган чарынывыста орук узап чытканы ол, дидим-даа! — дээш, Комбулдай өөрүшкүлүг тура халааш, чүге туруп келгениң чазамырлап көргүлээш, чемненирип уламчылаан.

Ам чугаалаар чүве чок. Дөрт чүрек деңге сол, кижиди бүрү

оруун билип, шуудай берген. Ийи бут эзегиде, ийи карак тандыда.

Танды ажып, Сорукту-хаан аймакче аъттаныпканнар.

— Че, оолдар, Саглының ындында Дүжерлик сыны деп чер бо-ла болгай. Бо сынга дүжүп-бузуп, аъттар-даа дыштап-дырып алылыңар, моон бараан-сараан харап, бо чер-чурт-биле таныжып-даа алылыңар. «Дүжерлик» дээрге «дүжүп» эртер-даа дээн чадаvas, бистиң тыва сөзүвүс-ле ышкаш чүл. Бо аныяк оолдар маңаа ийи-чаңгыс чоргулаан-даа болза, бо чер-биле эки танышпас болдур эвеспе — дээш, Самбажык кончуг бедиктиң кырында ол чоок-кавы долгандыр көстүп чыдар каш бөлүк дыйтарлыг хая баарыңа дүжүп, даалыңын дүжүргөш, аьдын баглай берген. Өөрү ону эдерти дүшкү-лээн. Оон бир-ле хөлчок эптиг, оргулааш баштыг хая кырың-га барып олургаш чугаалаан:

— Че, олуруңар, кайгалдар, мындыг черде бис дөрт кижидир бис: шупту бот-боттарывысче ооргаларывыс көрүнүштүр дөрт ожук даштары дег кылдыр олураалыңар. Кижиди бүрү бодунуң угланган уунда чүү-ле көстүп кээрин карак албайн көрүп олура эш-өөрүнүң чугаазыңга киржир ужурлуг эвеспе. Билдинди бе?

— Ах, шынап-ла эптиг-дир. Маңаа чүү-даа келзе, көзүл-бейн барбас-тыр-ла!— деп, Самдаң магадап таарзынып хариылаан.

— Ча, көрбээни чок, Кожагар! Бо дунмаларыңа карак чедер черден бээр айтып берип көрөм — деп, Шырбан оозун-че сөс дамчыткан.

— Оралдажып-ла көрейн. Чамдык хөөрөм эрлер: «Ээ, Дүжерлик кырыңа үнүп кээрге, бүгү-ле Сорукту-хаан аймактың девискээри ана адыш оюунда чүве дег бүдүңгө көстүп келир оран-на болгай!» дижир. Таанда ындыг чүве каяа турар ийик. Нары-ын! Шынында карак чедер чүве болза, дыка ырактан бээр көстү бээр сын бо. Мынаар чөөн чүкче көөрге, бо Успа хөлдүң ынды ужу: Тес-Хемниң кирген аксы, ол-ла бүлүртүң. Өргү, Дус-Даг дам-дум көстүр ол. Моон барыын-мурнуу талада Успаның барыын ужу дам-дум көстүп чыдар. Каргыраа, Көргүрээ сыннары ол. Ам бо мурнувуста Успа хөлче киргилээн Торгалыг, Улаатай, Хандагайты, Бора-Шай, Саглы-Аксы бо мынчаар Бодан-Хоолайның беш хилизи (кызыгаары) туруп турар Сагаан-Түңгей дээрзи бо. Дөө мурнувуста эки көзүлбес Улангом хүрээзи ол чыдыр. Сорукту-хаан аймактың төвү бо чүве-ле дижир: бистиң Даа кожуун маңаа албан өргүүр бир дүп чок аас — улуг-хырын бо боор көрдүңер бе, кончуун! Ынаар дүжүп өлү бээдинер халак! Мынаар соңгу-барыын талавыста Каргы, Мөген-Бүрөн аксы, соңгу талавыста аттыг-сураглыг тандывыс бисче чылыг

баарын-хөрээн дөгөп алган көрүп олулар бо-дур. Барыын, чөөн уштары-даа көзүлбес, дээрде шаштыккан бедик чаа-гайын көрдүңөр бе?

Чалбараштын чажым чажар
Шаараш ыдык тандымайны,
Сүзүглээштин сүдүм өргүүр
Сүүр ыдык тандымайны —

дижир үе-дүптөн ада-өгбөңөр алгыш ыры бо. Че, оон-даа хөй сөс чугааның кайызын санап ханар. Моон бурунгаар Улан-гом ындынче имиртинчеп чоруй барган Моол чурту ол-дур.

Кижичурту кидирээштиг,
Чортуп чадап шошкунгурлап.
Кижичеми химирелдиг,
Ижич чадап амзаңгырлап —

деп ырлажыр болгай бис, ындыг але?— дээш, Қожагар хап, даңказын ушту берген.

— А хупура! Бо хары идегеттер бистиң чуртувусту чортуп эртпейн, чуузага олургаш кижилерге көдүртүп алгаш шапсып эртип, бистиң чемивисти арын-нүүр, нары-шээр чокка боскунга тулдур сыырып турда, бисте «Өвүрде өжээнниг, арыда адаанныг бис!» дээш үзе сывыргылай бээр эрлер бар-ла... Ол-ла!— деп, Қожагар хамык хили-кызыгаарны өттүр көрүптер дээнизиг, эзир дег карактарының оду хып харагылаан.

— Че, кайгал, Қожагар маңаа бир удаа канчап-канчап холга кирип, изиг хан аартааныңны кажан каяа тоожуп бээр сен, мон?

— Ийе-ийе! Акым, хөөрей кааптар сен бе?— деп, бирээзи дилээн.

— Эмин эрттир серемчи чок боорга чүү болурун утпайн чоруурга кажарал болур-ла болгай — деп, Самбажык дилээн.

— О, ол-даа мырай тоол чүве боор. Ону мен бо дүне бузул хонар черивиске хөөрөп берейн. Ам харын, Самба акый, силер ам даарта дүне канчаар-канчаар хап киргеш, демги баар дээн черивисче канчаар баар бис, ол дугайын чугаалап көрүңөр. Бир эвес чылгычылар эскерип каап, сүрер, тудар, улуг шимээн үнген дижик, канчаар дезер, бир эживис ондагай бооп холга кирген дижик, канчап чарып алыр, кайнаар дезер бис? Бир эвес чугаалашканывыс ёзугаар чүк быдарадыр шапкылапкан дижик бис, катап, каяа ужуражып алыр бис, ону маңаа дугуржуп алыылы. Силер сүмелеп көрүңөр — деп, Қомбулдай Самба акыйдан дилээн.

— Чүү-даа болза шупту дем-биле шимченир. Шыырак-ла коданны көрүп алгаш, чүнү мурнай ол чылгының ээлерин, ында аалда арткан аът-хөлдүң санын билип, оларны өртег,

кижен, багдан салып чадагладыр. Ол малды кадарган чылгычыларның санын билип алыр. Ол малдың кодандан ырак, чоогун билип алгаш, ылап-ла алырын бодап, мөөң-биле кирер.

— Ча, кайгалдар, дөрт чүгүңерни-даа билип алынар; кижичурту, хары чон деп чүве бо-дур. Ам моон эгелээш-ле кижиге-ле ужуражыр силер, дылы өске: даштындан топтап көөр болза, арын-шырайы, идик-хеви, эзер-чонаа-даа база-ла бистен арай-ла өскези илден. Эки чүве эскербес кижичи болза танывас: тыва кижичи-ле ышкаш болур. Менди айтырып чугаалап келзе-ле, моол болур ышкажыгай. Че, силер моолдап билбес болурдан башка бо мынчаар чоргулаан эрлер-ле болгай силер ала?— деп, Комбулдай аныяк өөрүнчө көргөн.

— О-о! Мен маңаа чаңгыс-ла катап чораан мен, акыларым. Ол чоруурда артында-ла дүне келгеш, ол дүне-ле дедир ээпкеш, даң бажында бо Саглы бажы — таңды чуртувуска кээп, бир бедикке бузуп хонган бис. Кады чораан эжим кончуг чер билир. Моол кижичи-биле ужуражып, арын көржүр хамаанчок, ырактан бараанын-даа көрбээн мен — деп, Сегбешынын чугаалаан.

— Ол-дур харын. Бис ам-даа болза дөрбет кижичи арны көрүп, ужуражыр дээш келбээн бис. Қымга-даа көзүлбейн, хат-салгын ышкаш чиик-кашпагай, дааш-шимээн чокка олчалыг-ла черниң кыры-биле эвес, чер алды-биле чораан ышкаш чоруур бис. Бо-дур бо, Комбулдай акыңар. Моолдаза моолдаар, бо черни дөгере билир. Мооң тыныжының аайы-биле чоруур бис. Ам аъттар дыштандырып, бир суглуг-даа, эң чажыт черге бузуп хонуп, кайыын, кайнаар, кажан чылбыртып кирерин ыяк дугуржуп алыр бис. Ам бисти баштап сургаар хартаачывыс-даа бо. Мооң солун чугаа-соодун-даа, арга-сүмезин-даа дыннаалы. Арай эртежик бо черниң бир ажыт бертинче шымны хона берээлинер, че — дээш, Самбажык тура халааш, аьдынче базыпкан.

Аъттанып алганда Комбулдай өнединн сымыраны аарак:

— А бис ыттап чугаалашпас: сымыранып чугаалажыр, сыгы-биле медээлежир, ченниң иштинге улуг тынар, черниң ишти-биле чоруур. Аргалыг болза аьдының даваны ыяш казырадыр, чизиредир хамаанчок, сизген бажы сый баспас, суглук даажы үндүрбезин. Ооң-биле кады мындыг чорук чораан кижичи коргар деп чүвени көңгүс бодавас, ол сээң бир өштүүң ол. А коргарының орнунга караа көскү, кулаа дыннангыр, эң оваарымча-серемчилиг, чүү-даа таваржып келзе, эң аваангыр, кашпагай, тудунгур, кагынгыр — кезээде белең чоруур, аьдындан, эжинден чарылбазын черле утпа. Шупту дем чаңгыс. Аьдыңның тынын кижиге тудуспас, эжиң адын кижиге адавас. Тоң дора дээрге Самбажык мында чок, Шырбан, Комбулдай эвес Кожагар дээр ийик бе?

— Ол-даа чугаа чок. Ам шуут эри хайнып чоруур болгай аан, оолдар — деп, Дөнгүр Самдаң эзенги кырында ол-бо долгандыр херегилээн.

Кожаягар мурнап, Дүжерлик сынының бир эзиминче чыл-быртыпкан. Шырбаң кайгал ооң соондан оларның каш-даа удаа барып бузуур одаанга баарын билип, аъттарны каяа баглаарын, ожук даштарын безин кайда чажыра салгылап каанын тодаргай сактып чоруп орган.

Дөрт эр шынап-ла адыг, бөрү-даа ижээн кылып тыппас хире, бедик сынның арга чарыы шырыш иштинде улуг кажая орну хире малдырган, алаңгыш кижиде бажы ажып турар оялык эринде селбер пөштер дөзүнгө дүшкеннер. Чернин байдалы шынап-ла дээр безин көзүлбес. Самбажык ыя ол оялыкче даг-иргек дег шымындыр кылаштагылаан соонда кээп:

— Кара суувус-даа биеэги хевээр элбек чыдыр. Манаа чүү-даа чорбаан-дыр. Доп-дораан одаг шап, аъш-чем кылып ижер херек. Даалын-саваны дүжүрүп, паштаныр-дыр. Мен ыш шоолуг үнмес, кургаг, куу ыяш эккээйн — дээш, база-ла ынаар мөкүлчеш кылынган.

Шырыш иштинге шагдан бээр «чаштынып, манап» чыткан ожук даштарында дөрт хола пашта эът, шай мурнун былашкан ышкаш дывылап турган. Кайгалдарның эң бичези Сегбе ол одагның ыржым-тайбың магалыын, эрес-кайгал акыларының сертежок боттарының өглеринге олургулаанындан артык оожум чоргаарын эскерип, боду база олардан көстүрүн оралдажып, денге шимченип турган.

Эът чип, шайлаан соонда Шырбаң акызы таакпылавышаан, шыргай пөштер будуктарының аразын өттүр дээрде сылдыстарны бакылап көргүлээш:

— Кудай, тандывыс, биске черле аайлаштыр чаңнап, ээ көрүп турар ийин моонар кайгалдар — деп, ам сымыранмай-даа өөрүп чугаалаан.

— Дем-не сын кырынга олурувуста хараачыгайлар чүнү төлгелеп, биске медээ берип турдулар. Бо отта ыш база борап тур-ла. Чүү-даа болза бо дүне эвес, даарта дүъштен соңгаар чаңнаар-ла, биске ол-ла таарымчалыг — деп, Кожаягар улашкан.

— Аъттарны дүн ортузу эртип чорда тайыс көккө аргамчы дурту четпес кылдыр өртей баглап, чидиртип алып, экиле баан хандырбааже хоржок — дээш, Шырбан акый одаг кыдыынга час ойтур чыда дүшкеш, бажын ийи-холдап туткаш боданы берген.

— Кожаягар акывыс бөгүн чоруп олура дүне чүнү тоожуп бээр болчук моң? — деп, Дөнгүр Самдаң Кожаягарже көрүп, өре негээн хевирлиг айтырыг салган.

— Ийет, ийет. Өвүрдө дөрбет сеvingир кызынны-даа хөөрөп бер. Бо эрлернин кайызы-даа эки дыңнаваан улус бо — деп, Шырбан акый тура халып келген.

— Мен-не дыңнаваан мен, чугаалап көрүңөр, акым! — деп, Сегбе дилээн.

— Арай-ла чугаалаар хөңнүм чок кижинен. Ындыг-даа болза өске эш-өөрге оваарымча-кеземче болур ыйнан. База-ла аанакайын дөрт эр: Ожук-Каккан, Белек, Араажы олар мынаар бо көстүп чыдар Каргыраа бетинге хап келдивис оң. Кончуг ирик бай, дүжүмет дөрбет бар чүве. Ооң чылгы одарын харап чыдарывыска бир кодан, шоолуг-ла кулун чок, барык-ла акта сүрүг колдаан чылгыны чылгычы шуут-ла туду хавырып чорааш, кежээки имирде аалче кирире бээди.

— Шыяата, өске чылгы көзүлбес бе? — деп, Самбажык айтырды.

— Ба-ар. Мырай бистиң чогувуста кулуну хөй ийи-даа кодан чылгы бар.

— Ол-ла болгай. Туразында шилип албас чүве бе моонар?

— Чо-ок. Ол кончуг дүржөк дүжүметте кончуг челер, мааннар, дөрт чоруу дески аъттар ында. Араажы-биле бис иелээ билир бис. Каржы аскырлыг аъттарны чылгыга-даа катпас, аңгы чылгыладыр бук чүве. Ол деп билдивис-даа. Шак оон алыр дээш, дүн каксып чоокшулап келдивис. Араажыны: «Чааскаан каккаш, аал чанын барып дыңнаалааш кел!» дээш чоруттувус.

— Шыяата, оон?

— Элээн болгаш бо чылбыртып келди.

— Че, чүл моң?

— Демги-ле чылгыны кажаалап каан. Дөрт өг бар-дыр. Улуг хөлзээн-даа чок. Улуг ак өг ол кажаадан элээн оза-лааш-тыр — деп мындыг.

— А богда, дуңмалар! Диведим бе? Кончуг аъттар ында. Кончуг чүгүрүк, кур челдиг бора аът бар. Таныыр мен. Мен чааскаан кирейн. Силер маңаа эзенгилединер. Бир эвес аал ишти шимээргеп, ыт-куш хөлзеп, холга кире берзимзе, силер ынаар дыка билдирип чоокшулаваңар, мен шыдавыже алгырып, демисежир мен. Ол туттурганым ол эвеспе. Арга-хорга-биле үнерин бодаар мен. Чүү-даа болза дедирленгеш, бурунгу дүне бузуп хонган черивиске беш хонук манаар. Оон үр апарзымза, байдал бир өске болганы-ла ол деп билип алыр силер. Че, бисте коргар, дүүрээр деп чүве хөй эвеспе! — деп кааш чадаг чүгүрүп-ле кирдим-не.

— Шыяан ам.

— Коданга чылбыртып кирбишаан, кажаа чанынга оожум, дорт кылаштап барып, чылгы өскөлөп хойбазын дээш

кезек өөредип турдум-даа. Даштын багда аът-даа ховар. Кажаже киргеш, дээр-актап бораны ылгап диледим. Ол-ла ышкаш, азыгже үзе ай дээш, дөрбеттер өтгүнүп, ээкеш холундан барып холга тудуп, чуларлап алдым. Кажжа аксын ажыткаш дашкаар үндүрүп кээп, катап дуглап чыдырымда чык-чак-ла дээн! Оон-моон алгыржып үглөп-ле келди. Ийи-үш аас албырбышаан, эктимде чүдүрүлгөн ийи кижини баш ажыр дүжүрдүм, шупту кырымда келген. Хол-буттан бөле баглап алган: теп, шанчып турда карак оду кызаңнаар. Демги бай дүжүмедиңиң өөндө сөөртүп келдилер. Элээн үр моораачаңнап ыыт чок барган мен.

— Өчүүн алыр! Ийи холун артынга хүлээш, өске шарын чешкеш, ханын чуп, сугдан кудуңар!— деп, улуг байы алгырды. Суг кудуп, аксы, думчуум чуп турда, аксымче элээн ажырдым.

— Чүү кижиге сен? Өөрүң кайдал?

— Алтай, делег, өөлөт... Та кайы сөөк, мен билбес мен. Читкен аът дилеп чорааш аскан, чадаглаан кижиге мен.

— Мегелеве! Кара уринхай! Өөрүң кайдал? Кайың келген силер?

— Улан-Кумдан дургуннап үнгөн. Адам, ием көрбээн мен. Алтай чурту кайдал? Аштааш, чадаг өлүр четтим. Мени ынаар салыңар, өшөөнер!

— Мегелеп олур! Шагаайтаңар!

Ийи кижиге үндүр сөөрткөш өг эжиңге, дүне шагаайтай берген: та чеже болган. Алгырып-алгырып мегеленип моорап, чындырап баткаш, ыттавайн баадым.

— Өм чанынга — черле маңаа бак кижиге ханы төп, ону өлүрбөңөр! Базыр маный! Бурган дариги авыра! Ой-оой!— деп, бай дүжүметтиң кадайы самгың алгырып, күштенип ыглай бээди. Мээң кырымче суг куткан: хөрээм, оорга-мойнумче суг кудуп-кудуп, бир өске өгже сөөртү бээдилер. Аңаа-даа шоолуг оңгарылбадым.

— Мегеленип чыдыр! Кымчы-биле кагыңар!— дээн.

Кончуг дөрбелчиннеп өрөөн кулузун сыптыг кымчы-биле уламче улдап эгелээн. Ам човуурлавайн, ыңайнып чоруй ыыт чок баадым. Олурту тудуп, байысаарга-даа ыыт чок, өлүг дег халайып бадып-ла олур мен.

— Мооң өчүүн алыр дээр болза элекке өлүргөн херек чок! Холда кирген ногайны эртен эдик-хевин, ап чораан аргамчы, чүгөн-чуларын дөгере ылавылап көрүп, аалга кирип келген изин истээр. Аъттыг келген-не болгай, аңаа тулгаап байысаар болгай!— деп, бир кырган үнүг кижиге улузун сургап, чаңчады.

— Ча! Дөө кажжаа адагажыңга так шарып шындалааш, кадарып хонуңар. Дарта таптыг отка, изиг демир-биле хаа-

рып тургаш, шынын сөгледи алып бис. Өлү бербезин!— деп, кол дүжүмет хөрөктөдү.

Аппарып адагашка хергеш, бир кижини кадарып олура хонду.

— Суук албан көрүп алыын, оода белимни чежип көр!— дээримге безин ынавады.

Эртенинде демги-ле бора өггө аппаратдылар. Дүүнгү-ле айтырыгларын салып эгеледи.

— Шай, суг беринер, аксым, дылым каткан деп, имнеп, өжөгээр эки үн үнмөс кылдыр чулчуруп эгеледим. Бир кадай кижини эмискиктиг ыяш хумундан соок шай куткаш аксымга куткан. Пактай каапкаш, база-ла ол шайже көрүп, ыңайнып дилендим. База бирээни кудуп берди. Кадайже бажым доңгаш кылгаш, бир ийимче хыйыштыр барып уштурм.

— Мегеленип олур! Кагыңар!— деп, дүжүмет хөрөктөдү.

Кижини-ле хөй. Ол-ла чыттырдымны шөө сөөрткөш, балдырымче улдап-ла эгелээн. Човууртавайн-даа ыңайнып чоруй ыттавадым. Ам шынап-ла угаан баксырап, моораксай бээдим.

— Ам-на өлүрү бо-дур. Бо хире кымчы-биле чүс чедиритим!— деп, демги хап турган эр эгиштеп чугаалады.

— Сугдан мойнунче кудуңар!

Мени ойтур андара тырткаш, боскумче суг саардылар. Элээн чыткаш караам ажып, дээрже көрүп, эрним борбанадып, маанай номчаан болдум.

— Мегеленип чытпайн шынын сөгле. Кайыын келген сен? Өөрүң чежел? Ол Чүгүрүк-Бораны каяа көргөн сен? Танааш тудуп алган чолук!— диди.

— Алтай. Делег, омани пайтно хом!— деп, «дембээреп» тейлээн ышкаш бажым соганнадып дывыладым.

— Че, көрдүңөр бе? Үнү-даа бар, угааны-даа бар мегеленип чыдар кулугур! Кара уринхай болгаан бо! Олурту туткаш, шагаайтап туруңар!

Та чеже каккан чүве, ийи чаакче элип-селип соп турда, сезен чедир санап, ыңайнып олура дылым база чара ызырып алган мен...

— Э-эй, ой-оо! Ийи чаагындан-даа, аксындан-даа ханы дөгере дөгүлдү, моонарның. Өчүк алып дээн болзуңарза элээн демгередип, аянын боданар. Өчүк бербейн өлүр дээн кижини-дир — деп, бир ашак кижини мени долгандыр кылаштап тургаш чугаалады.

— Өлгей-ле! Черле дириг салбас дээн мен!— деп, демги Чүгүрүк-Бораның ээзи дүжүмет хөрөктөдү.

— Ээ, сен далажып олур сен. Бир чүүлүндө занги дужаалдыг дүжүмет сээң кижини тынынга чедер эрген чок. А бо бүгү зорикти-хаан аймак иштинге адың «чаагай» үнгени

ол! Бодан... Бо кижинер «Улан-Кум, Алтай, Делег» деп-ле сөстөр алгыргылаар кандыг ужурлуг амытаныл? Кагарга үе-даа дивес, солуу аарыг эвес чүве бе?

— Өлү берзе шорuzuлайнан, чажырып хөөп кааптар силер. Дөө ынаар ырадыр аппарып, дөрт быжыг өргөндөн каккаш, дөрт даванындан хере шаап кааңар. Өлүрүндөн корткаш, шынын өчүүйн дизе меңээ эккээр силер. Хире-хире болгаш-ла барып айтырып, көрүп турар силер — дээш занги шаг төнгөш чана берген.

Ол-ла кожазы чалча дөрбеттер мени аппарып херип кааш чана бердилер.

— Мгы! Кончуг дайзыннарны але! Чангыс кулун чүгөн-непкен дээш кижн тынынга чедери ол ышкажыл? Оон акым, Кожагар!— деп Сегбе алгыра каапкан.

— Ыттава! Оон ыңай дыңна-ла. Харын хола пашта шайың чылыдып, хөрээң шыгыдып олур, оол — деп, Самбажык оожуктурган.

— Ам чүзү боор — дээш, Кожагар уламчылаан.— Аар-бас-ла черим чок. Ийи карак — баш бүдүнгө тулуп. Каан хүн безин имиртин кызыл көстүр, чанагаш кижини изиг хүн хаарарга, хамык балыг ажып, ылбырап чыткан ышкаш, суксаарымны чүү дээр. Аксымга төктүп келген ханымны ажыраарымга харын чүгээр суксун болур. Дөрбеттерниң шимээни чиде бээрге, бажымны арай боорда көдүргөш көөрүмгө, терлик тонумну ында чада октапкан чыдыр. Шыңдалап херип каан хол, буттарның саргып аарыры чүрекке тоннуп турар.

— Маңаа өлүрүм-не ол-дур. Ах, мени сегирип ап турда, кайы бирээзин өлүр шанчып, өртээм алырым кай. Шаа барып херек илерезе, «тыва кижн кижн өлүргөн» деп атка кирер, черле кижн өлүрүп болбас деп чугаалашкан бис. Ону канчап үрээр. Чүү-даа болза соомда өөрүм мээң өжээним утпас олар, миннип-ле чыткаш, өчүк бербес деп ыяк бодан алган мен.

Дөрбеттер мээң чанымга келгеш-ле:

— Че, чугаалаар чүвең бар бе? Шынын өчүп бер. Бистин занги дораан-на салып чорудар мен — дидир. Чоп кончуг өлүр тының харамнанмас мелегей сен — джир.

Оларга канчап бүзүрээр. Чүгле ыңайнып, човууртааш, караам шимгеш ыт чок баар мен.

— Чоп кончуг өлбес амытан боор! Ам моон чүве-даа айтырган херээ чүү боор — деп, кежээликтей ийи дөрбеттин бирээзи мээң чүрээм тудуп көргөш чугаалады. А бирээзи тура:

— Омани патне хом. Аңаа хол дегбе, хилинчээ чедип, багы халдаар — дээш чоруй баадылар.

Ам имир дүжүп, сериидеп келген, холдар, буттар шуут билинместээн. Дыңнап чыдарымга ийи херээжок кижичоогумда сымыражы-дыр:

— Омани патне хом! Ам-даа дириг тынып чыдыр көрөм!

— Ээ, хөөкүйнү. Ам удавас өлүр боор...

Бажым көдүргөш көөрүмгө, ийи севибир серт кыннып, дезер сагыштыг:

— Ой-ой, авай-ачай. Бисче көрнүп келди!

— Кортпаңар, дунмаларым — кыстарым. Бээр чоокшулар; силерден чангыс-ла дилээм бар — деп моолдадым. Аразында сымыранчып, бирээзи коргуп, оожум сымыранды:

— Че чүл?

— Мен дөмей-ле өлүр кижидир мен. Силерге буян болзун, ийи холумну баглаанын чежип, кошкадып каап көрүңер! — деп сымырандым.

Элээн улгады берген багай хептиг севибир кончуг далаш кээп, ийи холдуң ширелген баан чежип чадааш, өргөннерде хере өртөөн уштарын чешкилепти.

— А-а, дариги авыра! Силер дываажаң ораныңга баргаш бурган болуп чаяттыңар силер! Адың кымыл, дунмам? Кымың уруу сен? — дидим.

— Че, ону чоор сен... Ада, нем чок, өскүс чылгычы Дар-Сүрөң мен — дээш, ийи кыс дүргөн-не чылбыртып чорупту.

Мени харагалзап турар дөрбеттер келзе, холум чештинчээн көрүп кагза, шимээн үндүрер эвеспе — деп бодай тырткаш, ковайып көрдүм. Бо чоокта кижичок. Караңгы имир... Ийи холду мунгаштай сыдымнааш өргөңгө баглаан. Дораан ийи холду, бутту чеже шапкаш, туруп шенедим. Сөөк бүдүн турда, билинмес, аарыбын бодаар чүве кайда боор.

— Шыята. Оон! — деп, бир эжи алгыра каапты.

— Арай боорда ырбаалап чоруптум. Эзимниг, хемниг сын талыгыр! А болар мээң боштунуп чораанымны билгени дораан ынаар шапкылажыр эвеспе деп бодап алгаш, ыңай аалдар аразы терезин, хыргыштыг түңгеже кирдим. Чүве-ле сураг. Дыңнаалап турарымга ырак эвесе мал оъттап тур. Чылбыртып чеде бээдим. Кылажының даажы кижениг мал! Хойгуспас дээш дорт кылаштап четкеш, демги холдарым херген аргамчы-биле чуларлааш, кижени куржангаш олуруптум. Ийи балдырның ажыры мырай амыда четкен, оон аарышкылы өлүмгө дөмсөй эвес, изидир халдыптар дээш улус эскербес черлер-биле хап олур мен. Сураг. Бир черге адым арай-ла доора углап чүткүдер. Мында чүзүл моон, аал бар бе? Чылгы чор бе? — дээш дыңнааладым. Элээн ыракта мал былгырды. Караңгызы хөлчок. Адым аайы-биле оожум чорттум. Өртегде аът тур. Чежип алгаш тудуп, суйбап көргөн. Суглуун ужулгаш өртеп каан: аът-боду мунган адым-

дан семис, шыырак, хендирбези-даа бедик. Ону мунгаш бирээзин четкеш аалдан ырады чортум, хөлчок чымчадыр саяктап орар. Дүн ам-даа эрте, аалдардан кончак ышкаш мен. Ам шала сынче углааш челзип ынай болдум. Аш ижин, хамык балыг-ыжык, бир талакы ээгимде бүдүү сынык база бары илден. А суксаарым дээрге дыл кургаг.

— Аа, хупура! Бо дүне хергиде алгы дег өлүг кижини хары, каржы идегет чажырып хөөп каарынга бодаарга, мен ам чүглүг куш-ла мен! Тандының аржаан суунга — маңаа өөрүмгө чеде берзимзе өлбес-даа мен! — деп бодап келгеш тап-ла бердим. Аьдым-даа деридип, бодум-даа изиргенип келдим. Долаан-бурган чеди сылдыс кырында мени харап турлар-ла.

Элээн хөй чылгыга таварыштым. Чылгычы чоруур чадавас дээш, оя аарак оожум эртим. Ындыг-даа болза ол чылгы изинге мээң изим чидер эвеспе: өртээн аьт ээзи аьт изин ыяап-ла истээр. Хову черге мал изи оскунмас улус-ла болгай. Демги мени оскунган «чингис-хаан дээрги» занги бо кавыда аалдарны дөгөрезин доюлдуруп, эзенги кырынга көдүрер: киженниг, өртеглиг ийи аьт оор алган! Ол-дур! — дижип, шоонайнып-ла үнерлер!» дээш хап-ла олур мен.

Даң чырып олурда таңды эдээ бо! Сугга-даа, өөрүмгө-даа таварыштыр хап келдим. Эрлер мени көргөш баштай танывайн, кайгап-харап, коргуп-даа хөлчок. Оон кээп өөрүп, өрү тейлеп турганын чугаалааш-даа чоор.

— Холдап кириптер дээш каш-даа тап бердивис. Бирээде, сээң чагыың бодадывыс. Оон ыңай бис шаап кирзивиссе, хөй хан төктүр, чангыс эвес кижн өлүр эвеспе деп билдивис-даа — деп, өөрүм чөвүн сөгледилер.

Эш-өөр мени дораан-на ашкарып-чемгерип, адыг өдү, изиг оьт-биле чаап-даа, ижирттип-даа эмнеп эгелээн.

— Ча, оолдар, бо дүжүметтерге чеже эрээдетпээн дээр мени! Эьт-кежим-даа дыка хуулбас кижн мен. Хап-соп турда чанныр, коргар хамаанчок, ёзулуг човууртап, уё-даа диведим, өчүк-даа бербедим. Сөс-даа эки билбес, арай сээден, солуу кижн болуп, шулуңнап, дүрген-не моорап турдум — деп шынын чугааладым.

— Багай-ла чүве, эзер, чонактыг аьдым, оттук-бижээм оларның холунда кирген. Ындыг болза-даа аьдым демдээ «дегээ», угу баят кунну, ол эки.

— Ча, бодун-на дириг, оларның холундан уштунганын соонда оларны чоор сен. Бо «Бодаган-хоолайның беш хилизінде» саадап турар иргин кыдаттардан ону ыяап-ла негеп алыр бис, көөр-даа сен, акый! — дээш өөрүм мени оожуктуруп хөлчок.

Шынап-ла мээң-биле ындыг-ла ырак эвес үеде болган ол

таварылга бөгүн өжээн негээрин шуут-ла албадап турган. Өөрүм дыка далажып, дүвүрей берген.

— А сени аңаа, ол севигирлер кошкадып салбаан болза шуут-ла өлүргөш чажырып хөөп каар ирги бе? Ол сени салган кысты ам көрзүңзе таныыр сен бе, акый?— деп, Сегбе айтырды.

— Танывас боор бе! Ол кончуг ирик бай чолук, кыдат кызыгаары таңнаан кыдат шериглерге чызаалаар, бодунуң хеймер кызын база оларже чызааладыр Зорикту занги деп тулуп ол чүве. Ол ядымы кыс хөөкүй ооң чылгычызы... Оон адын Дари-Сүрэн деп билип алганым ол, угу ядымы, түрөңги уринхай кижини уруу, ада-иези чок. Канчангаш-ла бичиизинде ол Зориктунуң холунга кирип, чалча болган, тыва дыл билбес, ындыг болза-даа бистиң тыва чурттуг бир делег кадай ол кыска «сен танды тывазының кызы — уринхай сен. Мээң угум делег мен. База сен дег бичимден бо кызыгаарга улус холунга киргеш артып калган хөөкүй мен!» деп бодунуң төөгүзүн чугаалаан, оон эгелээш ол чылгычы кыс Тываны утпайн чоруур. Мени туткаш эрээдеп турарын, мени херип каанын ол уруг хүнзедир көрүп турган боор. Ынчангаш, чүгээр бай дөрбөт уругну эдертип алгаш, эскет-чоктап кээп, мени чежип салган. Ол кончуг кыдат кызыгааржыга уруун саткан бо бай Зориктуда өжөөним бар. Ында кыдат-даа, моол-даа даадыла эрес кайгал кижилер көгүдүп, нүгүлдөп туткаш, эки чоруктуг мал-аът-биле баяан кончуг чижең идегет дижир. Ону бир тегерип көөр сагыжым бар, бо Самбажык акым билдир. Оортан сывырар өжөөнниг мен.

— Аа богда! Оон албайн! Хан орнунга хан. Ол кыдат кызыгааржыны тавартып киргеш боо-чепсээн булаап алза ала!— деп, Самдаң шыдашпайн тура халып келген.

Кижини чурту кидирээштиг
Чортуп чадап шошкунгурлап,
Кижини чеми химирелдиг
Ижип чадап амзангырлап —

дээш, Самбажык тура халааш:

— Ытташпаңар, оолдар. Чадаган хөөн кирген тудум өткүт ырлаар, эр кижини сүзүк кирген тудум эрес. Шала оожум. Ам бичини куп-кыннып алыңар, дүн ортузу чедип турда, акыңар Кожагар силерни чедире бээр. Кортпас, дүүрөвөс, холга кирбес, аалдан албас, черден алыр, кымнын алыр, чүгө алыр? А алган соонда билдир херек: дайзын дыл, карак херечи хөй! Оларга алыспа, айтырарга чок, кагарга шак. Кожагарны боданар — «кижини кырыр, өжөөн кырывас». Ча, бисти сургаан херек чүү боор. Чүгле чүрек, дем чаңгыс. Ол-ла!—

дээш Самбажык оттан ырады чыда дүшкен, удуур дээш эвес, эки дыннаалаар, боданыр дээш.

Дүн ортузунда эрлер аалдар коданы эвес, мал одарынга киргени бо-ла болгай.

— Адыр! Дыңнаңар! Кижиге ырлай-дыр. Чылгычы херээ-жок кижиге-дир. Коргудуп болбас! Оожум чеде бергеш, чүвениң ужурун тывар: ол чылгычыны сезиндирер багай үн, багай шимээн кылып болбас. Эрлер оожум чылгыга келген:

— Силер чылгычыга көзүлбес, билдирбезин бодап, мээн соомдан хайгаарап чоруңар. Мен чааскаан барып чүвениң байдалын биллип алың, чүвениң байдалы биске тааржыр болза силерге үш улай сыгырып медээ бээр мен. Шапкылашпайн-даа оожум чылбыртып чеде бериңер — дээш, Кожагар чылгыже чорупкан.

Үр-даа болбаан, медээ-даа келген! Эрлер чеде бээрге, Чылгычы-биле Кожагар эжи элээн хөй чылгы чанында кожа туруп алган манап турганнар.

— Ам хөй чугаа херекчок. Бо чылгыны сүрүп алгаш чоруур ол-ла. Менден чүве айтырып чугаа үндүрбөңөр. Мен бо чылгычыга:

«Бо чылгы болза, шагдан бээр-ле оорлаткан болгаш былааткан бистиң малывыс-тыр; бистиң когаралывыс-тыр. Бодаган хоолайның беш хили кызыгаарында олуруп турар хачы хараалдың «ээзи бис» дижир улуг, биче дүжүмстери-даа оор, дээрбечи чорукту чүге көрбөзил? Сенде чылгычыда буруу чок. Харып-даа оларның оор-биле баян малын малдап хилинчектенип чоруур сен. Хомудава» деп сөглөп кагдым. Дүрген сывырып олуар! — дээн ол-ла.

Эртен даң чырып олурда ылавылап көөр орта колдуунда-ла акта сүрүг: кулуннуг белер-даа хөй эвес болган. Бир кула аскырлыг. Ол аскыры-биле кады кулуннуг белерни үзе ойлаткаш, дедир сывыртапканнар. Ол аразында соондан ыглаан-сыктаан чылгычы уруг бо халдып кээп:

— Мени Зорикту занги өлүрер. Анаа-ла өлүрбес: хап-сон, эрээдеп, бүгү назынымда хилинчектээр. Мен ам канчаар кижиге мен? — деп бо-ла хөөкүй.

— Сен чүге бисти сүрдүн? Чүге чыдып калбадың? — деп, Кожагар тургаш, моолдап чугаалашса-ла:

— Аа богда эш-өөр, канчаарыл! Силерге мээн дүүн кезжээ чугаалап бергеним: мени бир өлүмден адырып салган кыс бо-дур! Танып кагдым, хөөкүйңү! — деп алгыра берген.

— Силер мени караңгыда көрбөйң бо чылгы-биле кады ойладып келдиңер. «Мен өлзе бо чылгы-биле кады өлүр» дээш ыт чок чоруп олурдум — деп уруг-даа бо-ла.

— Ат болган-дыр. Сен моол сөс-даа билир, таныыр-даа кижиге-дир сен. Ужур-чөвүн сөглөп, канчаар арга-сүмөң берип,

дедир чорудуп көр. Бо кулуннуг, аскыр өөрү чылгызын сүрүп чорзун — деп, Самбажык акызы Кожажарга сүмелээн.

— Хөөкүйнү! Мырыңай аныяк уруг-дур. Арын-шырайының додукканын көрүнерем — деп, Самдаң кээргеп чугаалаан.

— Че, тывалап чугаалашпаалы. Бистиң уг-шиивисти-даа эскерип кааптар-ла болгай — деп, Самдаң арнын чажырган ышкаш көңгүс өскээр сыннар бажынче көрүп оожум чугаалаан.

Кожажар уругну элээн коңчады эдертип аппаратка, иелээ аъттарындан дүжүп олуруп алгаш, үр-ле чугаалашкан. Өөрү-даа дериттир ойлаткан чылгывысты бир алаңгыштыг оялыкче бөле ай деп, таакпылап-даа, дүжүп, суг-даа ижип, манап турган.

Көрүп турарга Кожажар Комбулдай чылгычы кыс өңнүүнге таалыңындан чүве-даа уштуп берген. Мырай-ла бодунуң уруу-даа ышкаш бажын суйбап, ошкап, эктинче чаккагылап тургаш иелээ аъттанган соонда демги аскыр өөрү кулуннуг чылгыны ыңай сүргөш эзим иштинче ажыт кире бергенер. «Канчаарлары ол?» деп манап-ла турган.

— Күжүр эрни! Эр кижги алды аргалыг, беш мегелиг дижир. Уругну бир янзы «билиндир» сургааш салган болгай аан ол — деп, Шырбаң акызы аңаа өөрүп, сагыш ханып чугаалаан.

Удаваанда Кожажар дедир хап келген:

— Берге-ле төл-дүр, хөөкүй! Угаанныг-даа, белең-селен чүвеге-даа алдырбас ол. Мени, дораан танып кагды. Че, тоол-тоол! Чоорту хөөрөп бээр мен. Сүрүп олурунар, кайгалдар.

— Адыр, адыр. Сен ол кыстың бодунга улуг аар чеме-хала онашпас кылдыр канчаар өчүп чедерин эки сүмеледин бе?— деп, Шырбаң акый ам-даа хая көрүнмүшаан, шыңгыы айтырган.

— Арга-меге чүнү сөглээр мен. Демги-ле мээң сөглээн сөстөрүм чугаалааш, «кончуг караңгыда мени бодумнуң ап чораан сыдым аргамчым-биле бөле шарааш: «Даң адып, хүн үнүп келбээже, шимчеве-даа, ыттава-даа! Шимчеп, ыттаптар болзунза, Зорикту зангини өлүрер дээш келген каргышчакта сээң ийи караңгы согурартыр, дөрт даванынны шимчевес кылып каар. Бодунну камна! Бодан!»— деп та каш аза чүве, санын санаан эвес, арнын көргөн эвес, моолдап сымыражып чугаалаар азалар болду. Эрген хүн үнүп келирге, арай боорда боштунуп туруп келдим. Аъдымның дөрт даваны шимчевес апарган чанымда тур-ла. Даван-даяанда баг, кижен-даа чок. Ол азалар ынчаар шимчевес кылып каан боор. Бурганга тейлеп алгырып, аъдымны чедеримге ам шимчеди. Мени азалар таварды! Ат болдум. Ам-даа угааным орта

эвес. Ном-хүрүмден кылдырыңар!»— деп, алгырып ыглап тур деп сургадым. Ол-ла. Ынчангаш уругну чорудуптум.

Өжээн кажырган кайгалдар чер-чуртунга дергизинде хандаа билдирбес, дедирги изи-даа билдирбес, чанып келген. Тыпкан олчазын-даа эки эш-өөрү-биле кады таарыштырып апкан.

Ооң иштинде ынча акта сүрүгнүң мурнунга чүстүг сиген сый баспас мурнап турар, суг чыраа дөнен кара аът ол-ла хемчик унунга удаваанда эскертине берген. Ооң кадында аш кускундан артык думчуу ханга чыткыр ондарның Сеңгин чаңгыга хамыкты мурнай четкен. Ол дээрге: «Эки эзир тевер, бак бөрү чиир» дээрзин шаандан бээр амдажаан чүвөң кайгалдарның кайнаар-даа углаан аьдының кудуруун чандыр албас: оларны хайгаарап турар аксын чаглап каан ши-вишкинерлиг-даа.

— Чыраа кара кайын келди! Қымныыл? Аът-шары, адап-теве дээш алдын-мөңгүн чеже херегил? Харам чок тө каап, үзе сүрүп берейн — деп сурап чоруп, Шырбанга чедип келген.

«Тыва беден чыраа кулуп төрүвүс эвес, ядыы Шырбаң чыраа богба мунмас эвес чаңгы, сатпас мен» дээш бербээн.

«Сеңгин чаңгының аксынче ону черле суп болбас: өленге өрт салганывыс ол» деп өөрү-биле чугаалашканы-даа ындыг.

Эки кижээ эш муңчок,
Эки аътка ээ муңчок —

чыраа караны ол очумга тургуспайн, талыйты шыыладып-каннар.

Аксы ханныг, караа чаштыг Сеңгин чаңгы адалышкылар аңаа өкпелеп өдү чарылгаш, чыраа-караның өң чүзүнү, имдемдээ, чорук-шоорун чүвө арттырбайн бижээш хамыкты мурнай Сорукту-хаан аймакче чорудупта-ла берген.

Чонаада-ла өнчүк тыппаан Зайсан хамык хоп-нүгүл, хайбагын уринхай чуртунче чашканнап тө каапкан. Бай дөрбеттер бирээни он кылып, онну чүс кылып, дөө Улаастайның чанчындан эгелээш амбын ноянынче шам, хомудал чүдүрлүп-ле келген. Демги чидиргени дөртөн шаа акта сүрүгнү чүс ажыг саар, сагбас кодан чылгыны чылгычызы херээжок кижини соп каапкаш танды уринхайже сүре берген. Ооң чайлаш чок херечизи-даа бар дижип чедип келген. Шак оон-на ол бүгү хомудал, чаргы-чаалы бажын ашкан.

Ажал-чилби Сеңгинчиктин-даа ады-сураа, «чөптүг шынчызы» чүгле амбынга эвес, Улаастайның хевей амбыска чедип турбайнан. Олар ол «ат-алдарны» Хемчиктин чонунга шөөлүг үр-чар көдүрбейн турган. А ол ханныг-каралыг Сең-

гинчик бүгү Хемчикке каржы-дүржок, калчаа-самыын багы тодаргай-даа болза, бо херечи талазы-биле чүге-даа киришпээн, чүнү-даа билбээн кижип бооп, ийи арнының бирээзин чажырып, чымаартып турбас ийикпе.

Ындыг болза-даа Самбажык, Дажыма баштаан хөй кайгал өлеңге кым өрт салганын дораан-на хүндүстен чырык билип алганнар. Ынчангаш өжээн, килең-даа дендээн! Хаанчагырга, ноят-дүжүмет, хоойлу-дүрүм деп чүве кижип мойпунда хылыш-эрээ-шаажы болуп көстүп келген.

Холга кирбес — чагырга хүлээвес! Кыйгыт-сывытка ады кирген эвес кайгалдар Хемчик ол чарыы Кара-Даг баары Оргу-Шөлге байр удаа бүдүү чыгык каапкаш, амын-дангырак солушканнар.

Моон соңгаар бо Оргу-Шөлге бөлүглежип, чүве бергедеп, сен, мен кылдыр удур-дедир арын көржүр деп чедип келзе: «Алды баштыг Кара-Дагны тепкиш кылгаш, күш-биле удур көржүр ол-ла!» — дишкеннер.

«Кара-Дагны хаан-даа кылгай-ла бис, Оргу-Шөлдү олбук-даа кылгай-ла бис».

Актыг черге бистиң кырывысче чууй каап турар үвүр-савыр, үен-балай хоп-меге, шам-нүгүлдүн шынын чөптүү-биле истеп, ёзулуг буруулугларны тып, херээн шиидип, бисти агартпаан шаанда, бис холга кирбес-даа бис. А кирип бээрге, чүвениң шынын канчаар тыварыңарны бис кажандан бээр бат-ла билир бис. Ону билбес, мелегей, согур бо Хемчик унунда ам чок. Моон соңгаар-даа бистиң ук салгалы-выска турбазын! Коргар, чанныр, чашпыр чорук соксазын! Болзун!

ХЕРЕК КЕЖЭЭЛЭЭН

Хемчиктин Даа, Бээзи ийи кожууннарынче «башкы танма» дижип турары амбын ноянның чызаан черинден:

«Силернин ийи кожуунда оор-уржук үүлгедип турар дүржок идегеттерни доп-дораан тудуп дайычылап эккелиңер!» дээн буу-хаа куштуг бижик-дужаал үргүлчү келир — аът изи кевирбестээн медээ, сураг чүгле ол кожууннарның нояннарындан эгелээш арбан, сумулары, ооң эки-бак дүжүметтерин ширигдедип, шаартадып келир эвес, харын бүгү чон аразында «дидир-дидир» дижип үрүңейнип-ле турар апарган:

— Өршээ дадайым! Кымы, кандызы кандыг кем-херек үүлгедип, төреге кижип өлүрүп, дөңгеликке теве союп каан чүве ирги?

— Орта чүве боор бе? Бүгү Танды Тывазының кырында ындыг хай-халап онаашкан бе? Ындыг бе дээрге, чоп чүгле бистиң ийи кожууннуң ноят-дүжүметтери ыдының кезин андара кедипкен, олут орбас, чыдын чытпас, аът даваны сандырткайнып, кымчы даажы хыгайнып турар чүвөл?

— Оолдуг кижиге оя, кыстыг кижиге кыя джир болу бергени ол бе?

— Харын-даа хай-бачыт, ханаа-думаадан чүү болуп турар чүвөл? Кодан-хаявыс арыг-чаагай бе? Лама-хууракка шотөлгө кагдырып, судур аштырып, хам-катка орба-төөрек кагдырып көрзе чүл?— джип, бүдүү сагыш дөспейн коргуп, карадап, оран-таңдызынга саңын салып, чажыын чажып чоруур кырганнар-даа илден. Кудай өнү хуулуп, хат-боран, үер-чайык ышкаш багай чударал болурун черде курт-кымыс-кайа, дээрде куш амытан-даа баш удур эскерип дойлу бээрин угаамзыргайлыг кижилер эскере берген.

«А кымдан кым айтырарыл? Барып-барып бижик-биликтиг суму чаңгызы, эрес кайгал Дажыма чаңгы кожуун-чызаан дүжүметтеринде эл-хол эш-өөрлүг-даа. Албан ужуру-биле ноянның чызаан-таңма черинге келдиртир, айтышкындаалга алыр эрге-хүлээлгелиг-даа кижиге-ле болгай. Ол бүдүү билбээченнеп, чымаартып чоруп тургаш, амбын ноян Өлзей-Очурдан кээп турар бижиктерниң ужур-утказын карак ужу-биле номчуп, хаайынга кертип ап-ла турбас чүве ирги бе?»— джип берген.

Хамыктың бак чүве чүл дээрге, ол-ла бүгү кем-херектин оо-хоран, хирлиг дамырааның үнүп чыдар дөзү, бир кол чүүлү — Бээзи кожуунну Моолдун Сорукту-хаан аймак холгаарлап, шуут чагырып ап, албан-үндүрүүн-даа олар хавырып үптээр, оон моол дүжүмет Тывага кээп нояннаар.

Ол Сорукту-хаан аймактың хамык чазый дүжүметтери, байлары-даа Тываның эң бай, делгем ийи кожууннарын чүзүн-баазын бакка онаап өөнделетпейн тургаш холга кирип алыр дээш көнгүс актыг черге хөй шам, хоп-меге медээ кирир. Ол кирирде, сөс домак билер аайы-биле кол тепкижи — төлээзи амбын Өлзей-Очурга кирир. Ол болза шынында таңды тос кожууннун бир кожууну. Ону чагырган боордан башка кандыг-даа барымдаа чок турбуже анаа-ла «бүгүдээни чагырган» деп дужаал берип каан; ийи чүүлүндө, Хемчиктин ийи кожуун иштинде чүгле эрге-дужаал, чинзе-черге, аталдар, эт-хөрөңги, угун камгалаар дээш тергиин чашпаа, хээли-херечи болуп, эжин, чонун кандыг-даа кара тамыже кирир идиптер кара сагыштыг дүжүметтер көвүдээн.

Коданчы ыт бе дээрге кудуруу чок,
Хопчу эшти бе дээрге чажы чок.

Эрлик хаанның айбычызы азанын орну,
Эжен хаанның айбычызы чургаанның орну.

Даг дег караны довук дег ак базар.
Хүнү келир — хүлү хадый бээр.

Сен утканда,
Мен сагынганда.

Мынча дижит, чон-даа оларның адын адап, арнын танып берген.

Дажыма чаңгы ону база-ла көрүп, дыңнап, хөрээ кудуп, хөрөңгизи ажып эгелээни ол. Демги-ле амбынның бижинде «бак ялалыг» ады кирген кижилерниң аттарын кандыг-бир арга-биле номчуптарга-ла:

Хемчиктиң эрес кайгал, дидим чүрекир, турза узун, тутса мөге, яды-өчүт, кандыг-даа чорза, кым болганга чашпып чалынмас, арыг, ак сеткилдиг оолдары болу бергилээр. Өскөн чуртунга ынаныштыг, өөрөнгөн чонунга ынакшылдыг чоргаарлары. Дажыманың бодунуң дөгере-ле үе-чергези, эл-хол ойноп өскөн өөрү болуп келген. Чоорту-ла ындыг ат саны ийи-үш чүс ажа берген.

Ам канчаарлы? Бо-ла чон эш-өөрнү дөгере тудуп аппаары ол бе? Оон чүү болурул дээш, Дажыма хүндүс бодаарга-даа, дүне дүжээрге-даа, хаан хойлузунуң тос эрээзи. Чүгле ады тос, херек кырында кижини көрбөөн дерзини, дириг кижини кезин союп, ханын соруп, дорамчылап, хилинчектеп тургаш тынынга чедер кара туразында меннишкиннер. Дириг артса-даа, бир караа согур, бир кырызы сынык — кижини сеги карара када берген, ажы-төлү, алган кадайы-биле азыранчып, каракка чаржынчыг эленейнип, уян кижини ыгладып, кадыг кижини каттыртып өлү бээри дөгере көскү. Кым болчурул? Канчап болчурул? Көре тура-ла ол дүржоктарны амырадып, хыын хандырып: «Холга кириңер!» дээр бе?

Дажыма бо-ла сагыш аарып чоруур айтырыгларынга бодунуң эр чүрээ-биле дорт харыны ыяк бодап алган чораан: «Бо-ла ады үнүп турар кыйгыт-сыгыттыг эштерге «Кичээниңер!» деп бүдүү дыңнадыр. Черле коргуп-сүртеп, дүжүп бербес. Аргалыг болза бот-боттары эптиг, демниг билчип турар херек. Бодунуң мурнунга бодун бакка суп болбас. Кол чүве бодунуң өжөөнниг дайзынын танып, оон багын бодунуң кырынга дедир салыр херек» деп сүмө кадар.

Ол бодунуң ындыг бодалын чүгле иштинде бодап чорбаан, ынаныштыг эш-өөрүнге кончуг нарыны-биле биеэк-ле сөглөп эгелей берген. Бир катап-ла «алдан-дургун» деп сөс мырынай-ла хөйге бужары-биле дыңналы бээриниң ас мурнуу чарында Бээзи кожууннуң он чеди сумузунуң бирээзи биче ховалыгның суму чаңгызы Дажыма ак чинзелиг бөрттүг кожууннуң чызаан черинге хап келгеш: «Амыр-ла! Албан ужурунда бараалгап чор мен, анар!»— деп, бир эки таныжары элээн өрү-даа дужаалдыг, ноянның эң-не додаа, чоок дүжү меди-биле чугаалажып чоруй-ла:

— Ча, сайгырыкчы хайыраатым, мени эки танывас эвесилер. Бо-ла амбын черинден кээп турар дужаал бижиктерни менээ номчудуп хайырларар, анар. Силер ону барымдаа

лааш бо-ла сумуларже тускай бижик дужаал үндүрүп турар болгай силер. А амбынның таңма черинден келген бижикти ол хевээр хоолгалап дүжүргөш бистиң сумуларже таратпас, ол хоржок! Кончуг чажыт днизеде. Оларны чүгле бистиң ноян боду болгаап номчуур, база силер ышкаш ооң бүзүрелдиглери номчуур-ла болгай анар. Мен ону кайын эндээр ийик мен, анар — дээш, аайжок ээлдек хүлүмзүрбүшаан мөгейип каан.

Ынчаарга демги улуургак, ёзуургак дүжүмеди ийи экти дээрге чедир бедивишаан, ийи караа андарлыш кылынган соонда, бир даңза кара таакпыны дөгере сорупкан кыдат ышкаш, даамчырап бады барган олуруп-олуруп:

— Эх, сени-даа, Дажыма! Бо-ла суму чаңгызы бирээни билген чоруур, тыппас көрбээниң-даа чок ийин. Билир мен, оол. Көрдүң бе, чүгле маңаа чажыт номчуп ал. Оон чаңгыс сөс-даа дүжүрүп бижип болбас, ону сандарадып-даа болбас. Ой! Адырам, адырам, Дажыма! А сен мону чоп черле сонуургадын, чаңгы чээ?— дээш, ээгийп кээп, оожум күш-биле байыскаан.

— Ой, мындаагылар, таанда кончуг оваарымчалыг ийин. Ол чөл, билир мен. Силерге идегээш-даа диледим. Бир талазында өсүгөн суму чаңгызы оол менээ амбын Өлзей-Очурнуң бодунуң холу-биле мулдурлаан холунуң үжүүн-даа, оон алдын таңмазының хаан чергелиг базыын-даа көрүп алырга, бир ынча дөгүмче-ле болгай, хайыраатым. Ийи талазында, ол бижиктерде: «Тудунар, кагыңар! Доп-дораан дайычылап эккелиңер!» дээнин бистиң ноян боду-даа, силер боттарыңар-даа моон аьттангаш-ла кым болганын барып тудуп, амбынга аппарып бериптес. Бистиң суму дүжүметтеринге шыңгыы дагзыр-ла болгай силер. Ол амыр эвес херек. Суму чагыргалыг, суг агымныг. Кандыг-даа херечи, барымдаа чокка кайы-бир кыйгы бажындан-на бодунуң-на чагырган албатызын тудуп бериптери ындыг амыр бе? Ол амбын-даа болза база бүгүдээни чагырган ат чедип алган боордан башка бистиң ноян ышкаш бир кожуун чагырган дүжүмет дужаалдыг-ла болгай. «Буга бодунуң коданынга мөге» дээри ышкаш, силерлерниң бодунар кожуун, сумуларыңарга, чоңуңарга оорга-моюн, чаглак-өмээрилге болуп, ээ көрүп чорууруңарга таанда кончуг өөрүп чоруур мен. Улуг буянныг силер. Силерден үлегер ап, силерге бүзүрөвөс арга чок — деп, хөй утка сөглевишаан, хары угда ийи койгун адып, ол бижиктерни номчаан.

Ол чызаандан үнгөш белен уттундурбазы-биле хөй кижиниң аттарын, арбан-сумузундан өрү, харын кандыг-кандыг херектерге чыгап, кыйгыртып турарын бижип алгылаан.

Шак ол үеде Дажыманың эң чоок ижин-кара чок эжи

чүглө Самбажык эвес, ооң өнүктөри хөй кайгалдар-биле аразынче агым суг акпас өң-тала болгулаан турганнар. Оон оду «хаг одунган халап үнер» дээн ышкаш чалбарып орган.

**АМБЫННЫҢ ЧОРУДУП ТУРАП
БИЖИКТЕРИНДЕ ХОМУДАЛ**
(шам, негелде)

— Чаа, оолдар. «Бистиң бо Даа, Бээзи ийи кожууннары-выс иштинде чогуум черле чүү-чүү болуп турар чүвөл? Ону сен бижик-биликтиг кижиги эки хандыр бакылап көрөм, Дажыма!»— деп, бо олургулаан акыларывыс Самбажык, Комбулдай суглар мени амыратпас ынаар ыдалаар эш-өөр-дүр бо. Оларнын оозу база шын. Силер бүгүдээ караңар-биле көрүп-даа, кулаңар-биле дыңнап-даа турар-ла болгай силер. Чүглө ол эвес, харын мырыңай кызыл эьдиңер-биле көржүп, изиг ханыңар аартап, ооң амданын ап, анаа кылыңар хайнып турар силер. Мен бо акыларнын айбызын күүседип, бистиң бо Бээзи кожууннуң чызаан таңма черинге биче ховалыгнын чаңгызы адым, ак чинзелиг бөргүм-биле бараалгап кире бээдим.

— Шыята, ол-ол! Таптыг дыннанар, оолдар — дээш, Самбажык ол-ла олургулаан кайгал өөрүн ийи холу-биле бөтө имчевишаан, боду Дажымаже улам чоокшулай олуруп алган.

— Чызаанда бир эки таныжарым дүжүмет бар. Бо-ла Моолдан кээп бисти чагырып олуруп турар «өөлет-дарга» дижиривис Сагаанны, тыва нояннарывыс Бызыяны-даа, дошкун Базырны-даа пат-ла билир, оларнын бир идегелдиг, чоок чашпаачызы ол-ла болгай. Өнедин ол чызаанга барык-ла чааскаан, чайлыг олурда кире бээдим. Че, анаа канчаар бараалгап турганымны-даа чугаалааш чоор мен. Тоолда чүү-чүү дигилээр ийик, кадыг черни кажык чедир басып, доң черни довук чедир басып аан:

— А-а богда, чагырыкчым. Башкы таңма амбын нояндан буу-хаа кээп турар бижиктерни меңээ номчуп көрүңер, анар. Чөпшээрер өшээрер!— дидим.

— Мгы-мгы! Ийет-ийет!— дээш, кайгал Араажы дөстүн-мейн хереп келген.

— А-дыр, а-дыр — деп, Дажыма эжин холу-биле оожурга, дыңна деп имнеп каан.

— Ону дыңнааш, чагырыкчым эң баштай серт кыннып, чап-чаа төрөөн хунажын инек бөрү-биле дөмей көк ыт көрө тыртып каан ышкаш караа андарлыш дээш, кулактары безин делбие бергилээн. Мен ону чер-даа алыспайн ийи-үш сөс-биле мактай кааптарымга холга дүжүп берди. Тыныш-даа алынмайн сөөлгү каш-ла чыл иштинде дужаап, негеп, чарбып, коргудуп кээп турган он-чээрби шаа бижикти ном-

чуй каап алдым-на — дээш, Дажыма хавындан таакпы диге берген. Самбажык ол аразында оттуун шага тырткаш, оон данзазының бажынга бурулаан хагны сала каапкаш:

— Че, чүнү-чүнү айылдып турарыл, оларың дунмакым?— диген.

Дажыма элээн ыт чок, бо-ла бөгүн өөрү-биле болчажып, чыгып алганы Ары-Арга бажының дөлем, делгем черлерни эргий көрүп таакпылап, эжиниң дөстүнмейн сонуургаан айтырыын дыннаваан-даа чүве ышкаш, көнгүс өскээр куйгаадып:

— Сээң бо оттууннуң дүжери-даа амыр-ла-дыр але, акым, Самба. Чангыс чодарыңга-ла хаг буругайны бээр аан. Шынап-ла, хаг одундан халап үнгү дег аан — дээш, Дажыма эжикче көрүп олурган.

— А хупура! Халап үнер болза харын эки! Оон Хемчик-ле өрттенмейн, шак бо чалгааранчыг, муңгаранчыг, ханныг-бак төре-ёзу, хай-бачыт, ханаа-думаа өрттенип шаг бир өскерлип, ирик чудук-даа андарлыр ыйнаан, дунмам — деп, Самбажык эри хайнып, ийи билээн сывыртыңгаш, дыңнаарыңга белен улам чазай олуруп алган.

— Ол бижиктерде шынап-ла бо ноят-дүжүметтериниң ишти эрээни көстүп келир чүве-дир. Бужар-даа харын! Канчаар чоор? Бо эш-өөрлерге чугаалаар чоор бе? Дайзын кижиниң кызыл тынынче аннып алган чидиг бижээниң бажынче көргени дээрэ бе? Азы көрбээни дээрэ бе? Кандыгыл мон, ха-дунма?— деп, Дажыма бүгү Хемчикче эргий көрүп айтырган.

— Па! Халып келген адыг-биле удур-дедир арнын көржүп тургаш тулушканы эки ыйнаан моонар, чаңгы. Аңаа карак шийип берип болбас — деп, дөө ырак олурган Узун-Белек хереп чугаалаан. Өске-даа олурган эштер аңаа улажып, шимчеп шиңейни бергенер.

— Ол-даа шын. Мен силерге мону допчу дыңнадып, сөглөп каайн дээш маңаа бүдүү чыылдырганывыс бо. Ындыг болза-даа бис шупту-ла бир дөмей эвес. Кижиниң бүрү ангы-ангы аажы-чанчыг: оожум, дүрген, кортук, дидим, алгыжы, ыттавас дээш аан. Кол чүве бис шупту-ла аалдыг-баштыг, ажы-төлдүг; ада-иелиг, ха-төрелдиг — долгандыр турар хөй чоннуг болгай бис. Оларга бо-ла бүгүнү дыңнадып, сандарадыр болза эки чүве чүү болур. Хей-ле үрүңейнип, коргун, тенок аарыры чыгы болгай аан. А силерге чугаалап берейн харын...

— Дыннап алылы харын. Кедергей дүвүрөнчиг апарган үе бо, дунмам — деп, Ожук-Каккан дилээн.

— Мырай-ла дөө Улаастайның чанчыны Хевей-Амбыстан эгелээш, Самагалтайда саадап олурар Таңды Уринхайны

чагырар таңма туткан мээрең-чангының тергийн чергенин тогус одагалыг бүгүдениң даргазы Өлчей-Очурга чедир энме-хаяажок шам, негелде, чаргы-чаалы, хомудал бажын ашкан. Ол хомудал колдуунда-ла Бодаган-хоолайның беш хилизинден, ында чурттап турар дөрбет монгол байлар, дүжүметтер, ламалардан келген болур чүве-дир. Ол өргүүдел-хомудалда даады-ла «оорлап алды, бөлүк-бөлүү-биле кээп былаап, дээр-бедеп алды» дээн. «Ат болду! Чурттаар аажок болдувус. Ол алыскан эт-хөреңгини, кодан-кодан малывысты дедир эгидип, ол дүржөк идегеттерни чогууру-биле хап, шүүп кезедип шаажылап өршээнер!» дигилээн болур чүве-дир, ха-дуңма. Мен ол номчуурда, чээрби шаа-ла бижик номчудум. Ол бижиктерни чорударда, Бээзи кожуунну баштап олурар Үгер-даа Бызыяа, Базыр, өөлет-дарга Сагаан, Даа кожууннун Дугаар даа болгаш база Таңды Уринхайны чагырып олурар Сайын-ноян аймактын Урту-Назын, Сактаржал бээзилеринге дужаап бижээн болур чүве-дир. Ынча бижикти далаш-биле номчаан кижиге дөгөрезин шээжилеп алыр эвес. Оорлаткан мал санын, оларның ээлериниң ат-сывын, доктаадып алыры берге-дир. А ол-ол кижилер оорлап, былаап алгаш баады деп адаан кижилер шуптузу-ла бистиң бо ийи кожуун: мээң таныырым силерлер болуп келирге, ону доктаадыр-даа чүү боор, таныыр-ла болгай мен.

— Охалай, че кымнар-кымнар, чеже кижиге ирги?— деп, Конгаштай алгыра каапкан.

— Адыр, адыр, кайгалдар. Бо олурган эш-өөр шупту ха-дуңманар-биле кады бар силер: дөрбет төрелдеринер силерни кайын уттуп, оюп кааптар ийик. Дөгөре таныыр чүвени!— деп, Дажыма өөрүн эргий көргүлээш уламчылаан:

— Мында чээрби-даа четпес кижиге олур силер. А ында ады кирген кижини ийи чүс чедир санаан мен. Элдеп чүве! Ында амбынның бир чоруткан бижинде оорлаткан малдын даңзызын кожуп каан: ында чылгы бажы үш чүс шаа. Оорлар ады бижээн хире болду. Чангыс арын саазында чүвени бүдүү дүжүрүп алган мен. Соонда бир көргүзөр мен. Хамык ужур ында эвес. Мен база силер-биле дөмей кайгал-даа мен, ол ышкаш бир бүдүн сумунуң чизе-даңзызын кылып-ла чордум. Ынчаар чүве хөөредип, мегелеп чорбаан-даа мен. Шак мындыг бүдүн-бүдүн кожууннар, хөй-хөй сумулар кырынга ынча кем-яла онаап, арын-нүүр чок кижилерни ам көрүп, кайгап ханмас-тыр мен. Ол бижиктерде ниити шамнап турар бода мал теvedен эгелээш үш муң ажыг.

— Омани патни хом! Таанда?

— Адыр! Малдан аңгы бир бай дөрбеттин чылгычылап чораан оглун азы уруун-даа соп каапкаш, чылгызын бүрүн булаап алгаш барган деп турар. Ол дээрге мал херээ эвес,

кижи херээ ышкаш чүл? Тыва улустуң эң аар яла-херек дугайында мерген сөзү бар:

«Төреге кижиге өлүргөн,
Дөңгеликке теңе сойган»...

Ындыг болгай, ындыг аар ялалыг херек турбас чүве-дир. Ындыг херек үүлгеткен кижиге болза кандыг-даа оорлаар кижээ эң бужар херек кылдыр көстүр. Тывалар ындыг херек үүлгеткенни бөрүден дора көөр. Мен хууда ол бижик, билдинишкиннерге черле бүзүрөвөс кижиге-дир мен, эш-өөр.

— Анаа кым бүзүрээрил? Көзүлдүр-ле арын-нүүр чокка нүгүлдөп турарлар ышкажыл — деп, бир кайгал алгыра каалкан.

— А амбын Өлзей-Очур бүзүрээш, бо кожууннарның но-ят-дүжүметтеринге: «Доп-дораан тудуп, дайычылап, шыңгыы хап, аксын-өчүүн илереткеш, эккелиңер! Озалдадып, чымчак көрүп болбас» деп негеп турар-дыр. Кыйгыртып, тудуп, дөө кызыгаарга-даа, маңаа-даа чула эрээдеп турарлар ышкажыл. Көрбөс силер бе?— деп, Дажыма кайгап, шимээргеп, килеңнеп келген эштерин оожуктуруп чугаалап-ла олурган:

— Чамдык негелде-хомудалдарны номчуп олурарга таанда кончуг чөгөнчиг, харын-даа каткым келир-дир. Ийи-үш-ле ай иштинде бистиң бо ийи кожууннуң «оорларынга» мырай-ла аттарын адап, шамнап келген чылгы саны (мен далаш-биле санадым) 3245 баш болду! Ол болза беш хили кызыгаар өттүр даштыкы чурт-тур.

— Ол-ол! Каткы чок, дунмаларым. Бистиң бо бай-байлак ийи кожуунну чүге шагда-ла үзе кирип, мыя Сорукту-хаан аймак чагыра бээди? Мынча одар-белчиир, делгем арга-эзим, тараа-быдаа, ан-өлүк турда, ооң ээзи чонну кандыг-даа арга-биле узуткап, коргудуп чагырып алып деп турган чүйүк? Ам барып-барып бо чурт иштинин дүжүметтери ындыг кортук, чашпаа, саттыныкчы турда аан — дээш, Самбажык тура халааш, эдектерин ыяк силгээш, бүгү Хемчикти эргий көргүлээш, оон ыңай чүнү-ле чугаалаар аайын тыппаан ышкаш олура дүшкеш, хап-данзазын сегирип алган.

— Ынча шамнарда көргөн, дыңнаан херечи, барымдаа деп чүве бар болур чүве ышкаш бе, анар?— деп, Комбулдай айтырган.

— Колдуунда-ла чок. Бир кезек малды бөлүк оор оорлаан дугайында херечизи Касагаар Туң-оолду каш хонукта шүүп эрээдээрге өчээн. Херечизи ол деп турар. Бодавыже, мырай өлүрер чыгай бээрге, бичии-даа када тыннын үнер аргазын эрээш мегелеп-даа өчээн болгай аан ол. Оон ыңай ады бүдүү үнүп турар херечилер бистиң бо ондарның Чымба чаңгы (Ажык-Кара хелиң) ылап болду. Ол-ла адамышкылар

черле шагдан тура ындыг, боттары оорладып алгаш бир байыыр, ооң соонда бижиглеп херечилээш хээли ац, бир байыыр. Билир-ле болгай силер.

— Чугаа чок! Хамык-ла ужур оларда. Ооң оолдары Сеңгин чангы, Максыр чалаң «хуулгаан», Сүрүң чагырыкчы, Кенден кеский (Ишкин хүрээзиниң), Кижээ чангы шупту ызыгуур салгаан дужаал-тулгаалдыг ирик байлар болгай, билир силер! Шак ындыг байлар, дүжүметтер бо Хемчикте эвээш эвес — деп, Араажы Дажымага улажы каапкан.

— Мен бир хомудал билдириишкини черле сонuurгааш, силерге ол хевээр номчуп дыннадыр дээш будүү дүжүре шаап алдым.

— Ой, каям ойт! Шынап-ла дыннаар-дыр!— дижип, эрлер оон-моон шимээргеп, ковайып келгеннер.

— А-дыр, а-дыр, эш-өөр! Мону моолдап номчуурга, силер дөмей-ле билир эвес силер, мен ол бижиктин нийти хөөн аянын эдerti тывалап берейн. Шимээн чок дыннаар — дээш, Дажыма хойнундан бижик ужулгаш оожум номчаан:

«Бүрүндү чазактын тос дугаар онун алды айнын 17-де.

Кул Агбаан-Доржу мен тейлеп сөгүрүп өргүдүм. Даа ноян силерниң чызааныңарның мөңгө даңзызынга демдеглээр ужурум болза, эрткен тос дугаар чылда кыжын нам-чим, амыр-тайбың турумда-ла, биеэги хөйгө чарлаан: Саая чангы сумузу бак ялалыг, дургун Самданчык база Серен чангы сумузу сакпараан Серен-Хөө олар хенертен чедип келгеш, силерниң бистин ийи кожуундан янзы-бүрү чүве булаап аппаратан. Ооң иштинде кара чангыс Агбаан-Доржу мээң хуумда алыксаан чүвем болза: шулу ак мөңгүн 15 лаң, 46 лаң мөңгүн өртектиг савыр аяк, сес шары өртектиг чыжыр алдын билзек, ийи шары өртектиг чүс коолин шурлуг билектээш, алды шары өртектиг эргилеп турар хол боозу, ийи шары өртектиг минчи кежи бөрт, бир шары өртектиг хилиң бөрт, бир шары өртектиг ча, бүрүн херекселдиг чаа эзер, он алгынын сарыс, бир чиң хөвөн, бир боодал бууза — болар болза шимчевес эдилел.

Малымдан булаап алганы болза: дөрт шары, бир чаваа, бир хой мындыг.

Бо бак ялалыг дургуннардап дезип чорааш шүүдээн чүвем болза: ийи чаваалыг ийи бе, бир аът, мындыг беш малды Шашпылга артынга өлүргөн; бир хоор чүзүннүг чүк аъды Мөген-Бүренге четкен хүнүнде өлгөн.

Бо хөй чүүл-биле когараан адаккы кул Агбаан-Доржу мен тейлеп, сөгүрүп дилээрим болза, үстүкү дээрги ноян силерниң черден канчаар айтып тыпсырын дилеп, даңзыга демдегледим».

— Че, кайы хире-дир! Билдинер бе, оолдар?— деп, Дажыма чангы демиин-не кым аксын дуй туттунуп, кым бажын

сирбектенип, каткызын-даа, ызын-даа доктаадып чадажып олурарын эскерип, мырай-ла алгырып айтырган.

— О-о!

— Мм!

— Оон!

— Кай, ол-ла бе?— джип өөрү оон-моон каттыржып, сыгыржып эгелээн.

— «Кай, ол-ла бе?» деп чүңүл? Эвээш-тир бе?— деп, Дажыма ам-даа караа алара берген аазадып олурган Ожук-Какканче көрүп айтыргн.

— Ийе, харын ан, дунмам. Тоол ынчаар доостур боор бе? «Алган куруяам оскундум, ай, хүн херелдиг алдын дангынам алыстым!» дээри ирги бе деп олурдум — деп, күдер кара Ожук-Каккан харылаан.

— Хаа-ха-ха! Шынап-ла хөөкүй «адаккы кулду» але!— дишкеш чамдык эрлер каттыржырга ыя ол Ары-Арга бажында дыттарже чаңгыланы бергилээн.

— Белен эвес-ле кул ышкаш, бис ышкаш 10—20-даа байларны боскунга дээспес хире-дир!

— Ча, каткы-даа ыңай турзун! Кижн бүрү... азы эки бүдүмчелиг эш-өөрүнөрнн оваарныр, кичээнир!»— деп, эдээнден тыртып, эктинер кожа чорунар деп аяар сүмележип чорбааже хоржок!

— Ийе, Дажыма. Силер бөгүн бистиң карак-кулаавыс элээн-не ажыттыңар. Ол-ла болгай.

— Адырам, дунмам? Демги ол «Соонда чугаалап бээр мен» дээниңер кижилер аттарын дыңнапса але?

— Ийет-ийет! Мен база ону дыңнаксап олур мен — деп, элээн эрлер Дажымаже көрнү берген.

— Мен дсмин-не чугааладым, бо олурган силерниң аттарыңар шупту бар. Чүгле ол эвес, мээң бажымда артып калган дөө кайын бээр 200 ажыг кижн ады бар. «Дарый кыйгыртып, херээн тодарадыңар! Тудуп эккелиңер!» деп турар шам энмежок. Ам-даа тодараткы дег ат-ла хөй. Эки ылавылаар херек. Бодап-даа көрүңер? Бо хөй эт-мөңгүн үптээн кымнарыл ол?

Серен-Хөөлер, Самдан-Хөөлер, Самданнар-ла бар. Кайыдаа кожуунда ындыг аттар бар-ла болгай. Доң кыжын ынча кызыгаар өттүр бүдүн аалды ынчаар үптөптер чүү ындыг амыр чүвөл? Алдын, мөңгүн джжик, хойлапкаш четтирбейндаа барган болгай-ла. А ол ийн шары, хойну каяа, кажан сырыпканнар? Харда истиг болгай? Шын бе?— деп, Дажыма өөрүнден удур айтырыг салып, ам-даа тода эвезин боду кайгап, ылавылаксаанын сөглээн.

— Шын-шын! Бо Дажыма шынын чугаалап олур. Аажок будулгаазынныг херек-тир бо. Бистиң ийн кожууннун катая 27 сумуларыңдан кыйгыртып, карадап турар херек ам-даа

чеже-дир. Барык шупту чыгыы. Бо Сенгин чангы адалыш-кылар ам мырай олут олурбастаан, байынга, эрге-дужаа-лынга шуут карак көзүлбестээн, чагырга чок. Боларга бо нояннар хол дегбес, күш четпес, дөө амбын ноян-даа, Өөлеттен кээп олурар дарга, бээзи Сактаржал, Урту-Назын, Дажы-Дондуп, Түмен-Чыргал дээш азы кыдат кызыгаар дүжүметтери-даа боларга хол дегбес. Харын боларга бүзүрээр, оларның идегел, даянгыжы, херечилери болуп турар-дыр, билип алыңар — деп, Самбажык улашкан.

— Ам черле канчаарыл ынчаш? Анаа-ла олура боларның аксынга, холунга кирип бээр бе? Чыда өлүр чылан бе? — деп, Араажы айтырган.

— Харын ол-дур. Силер-биле сүмележип, силерге чүвенин бергедээнин дыңнадып каар дээш бөгүн маңаа бүдүү чыылдырдывыс. Мынчаар чыгылып, сүмележип турбааже хоржок. Мону кым болганга сандаратпас. Эки дыннааланаар. Харылзаалыг тураалыңар. Аал аразы-дыр бо. Мында дүжүмет, бай кым-даа хөй. Бөгүн болзун. Ам-даа тодарадылы! — деп, Дажыма өөрүн мурнай туруп:

— Бөлүк чоруп, шоолашпаңар. Ам таранар. Чыгылып турар бис — дээш, айттаныпкан.

САЛИМ СҮРҮҢ-О ОЛ

Өске кадай

Тоожудан эгелер

БИРГИ ЭГЕ

Бүргег хун. Дээрни мыгырталчак куу булут дуй апкан. Эртең-даа ындыг турган, хүндүс-даа ындыг хүнзээн, кежээ-даа аяспаан. Чогум чаашкын-даа чагбаан, чүгле дууш үезинде хензиг када дымырады каапкаш, соксап каан. Дээрниң байдалын көөрге, оон ыңай чагбас хире, ол хиреде даштын кижилер, ылаңгыя херээженнер зонтиктер туткулап алган ыңай, бээр аргыжып турганнар.

Шоваа Шожутовна аяс хүннерде даштыгаа, ында тарып каан ыяштар хөлегезинге олурарынга ынак, а бо хүн бажынга ора хүнзээн. Дээр чүдөрээрге, ол черле ындыг: шаа төнер, сөөк-даяа ыстаар, узун-узун эзегилээр, ылаңгыя ийи дискээниң аарыыры дам баар, аргалыг-ла болза дыштанып чыдар болза, эки. А ында ынчаар тамчыктаныр харык чок, ында, ооң азыралында ийи хар безин четпээн бичии оол. Кырган-авазын оозу олурар дээрге-даа орта олуртпас, ту-

рарга-даа орта тургуспас, а чыттырар дээр черле ужур чок, кырган-авазының эдек-бышкаандан халбактаныр, чок болза аяк-сава конгурады бээр, чок болза бир-ле чүве былаажыр, оон кедерезе ала-хөңнүнде ыглаар. Дашкаар үндүрер дээр-ге, агаар шык, чер өл. Шоваа Шожутовна ындыг янзы оон-биле «чокшуп» тура хүнзээн, кежээ-кежээ ал-шаа үзүлген, арай деп-ле шөшпүртүп турган, а Эмер-кыс, чаш оолдун авазы, ам-даа сураг.

Ажыл-ла хөй. Оларның иштинде белени-даа бар, чымыш-тыы-даа бар, хөглүү, чалгааранчыы-даа турар. Ол дугайы кижиниң бодундан, ооң күзелинден, сонуургалындан хамаар-жыр. Бодунуң сеткилинге тааржыр ажылы болза кижини чал-гааравас, оон оспаксыравас. А чаш уруг алыры база-ла хөглүг. Ооң ачызында кым-даа үе-шагнын эрткенин-даа эс-кербес. Ынчалза-даа ол ажыл-биле шыдажыр-ла кижини шы-дажыр, ол дег даржыктыг ажыл белен тывылбас, ооң орну-га доң чер-даа соктап чыдар болза, токпак-ыяш-даа хап чы-дар болза, бо кижиге чыргал.

Чамдык, экизи кончуг уруглар турар боор, ыглавас, аак-талбас. Кырганшын оглу Кежик, кедергей ыглаган болган, чай кадында-ла карааның суун төккеш турар, аргалаарга база хоржок, ап турган кижиге кара эрээ.

Кырган-авазы чамдыкта чүнү-даа канчап чадааш, кылык-танып, улустугда-даа, улус чокта-даа хыйланы бээр:

— Чүнү, кымны дөзээн чүвөл мон, аксы-көксү катпас, ары хүннү бадыр, адар даңны атсы ыглап кээр?

Аңаа харыыны кым бериптер деп, чүгле боду иштинде бо-дап артар. «Шынап-ла кымны дөзээн чүвөл бо? Чок, Эмер-кыс мындыг ыглаган чорбаан, чүгле чемге кончуг турган, аксындан аяк эрни ыратпас, ынчангаш узун, шыырак бол-ган. Азы кырган ада, иезин дөзээн бе? Чок, олар база мын-дыг чорбаан. Иези көңгүс ыглавас чүве, ойтур-даа, донгайты-даа каап каарыңга хол буттарың сырбаннадып чыдар, олура-даа дүшкеш, барып-даа дүшкеш, хөк дивес магалыг. Бо канчап барган төлүл?..» Ынчап олурда, Шоваа Шожутовна-ның сагыжынга ооң бодунуң авазының чеден, сезен чыл бу-рунгаар чугаалаан сөстери кирип кээр: «Аа богда, бо Шоваа чажында чүдек ыглаган уруг боор. Дүн, хүн чок карааның суун ижер. Мону аргалаар дээш ырмам сынып чораан». Ол сактышкындан кырган-авазының сеткили чырып, сагы-жы сергеп, кылы часкарлып кээр. «Шынап мени-даа дөзээн чүве эвеспе аан. Хол изин бут изи чандыр баспас чүве дээн». Аскак буттарының аарың-даа түр када уттуптар, адак-бышкаа-даа чиик апаар, оон оглун чассыдып эгелээр:

— Чаа, оглум Кежик, ыглава шиңме, оглум — дээш, баа-рында шала кырында кышкырып, хол-будун карбаннадып, андаштанып чыткан оглунуң бажын солагай холу-биле сый-

багылаар. Ма, мону тут — дээш, кандыг-бир ойнаарак-даа тутсу кааптар.

Ие кижиниң чылыг холу биле чымчак сөзү дег чүве кайдал. Чамдыкта оглу ооң аайы-биле ыт чок-даа баар, а бир чамдыкта дедир-даа болур, соксаар байтык, дам-даа баргылаар. Ынчап баарга, кырган-авазы айда каапкаш, хол дег-бейн, чүве ыттавайн, кезек кылаштап турар. Ие кижичерле эриг баарлыг, кайын шыдажыр, удаткан чок катап-ла аргалап кириптер.

— Чаа, оглум Кежик, чаа ам болжун, чаа. Дуюп, айнын чунуп каавыт, оглум. Чем чий шен, дүгдө ыяблок бай. Азы шүт ижей шен, шинме...

Шоваа Шожутовна чеден беш харлыг, өскелерге деңнээр болза чөнүк шуваланчы. Ынчалза-даа бодунуң сөөгү алыс сергек, угааны-даа чарт, арны-даа ындыг кончуг кырганзы-вас, билбес кижилер көргөш, ону ол хире назылай берген деп эскербес, алдан ажыг харлыг деп көөр. Билир кижилер душканда, магадаар: «Бо угбамның кырывазы-даа магалыг-ла-дыр але, ам-даа олчаан, харын-даа аныяксыы дам барган» дижир. Оларның ол сөстөринде шынныг чүве бар болбайн аан, ынчалза-даа чырык чер кырынга чеден беш чыл чурттап деп чүве оюнчук бе. Шоваа Шожутовна даштыкы хевирин чеже-даа силиг кылдыр көстүр болза, сеткил-сагыжы чеже-даа аныяксыг болза, күш-шыдал чоорту кошкап, эът-кеш шүглүп, арын-баш бырыжып, бут-даяк куяннап-хаваннап, бастынмастап турар апарган. Кол-ла чүве — нервизи дыка кошкан, даш-шимээнге хөңнү чок. Ындында-ла ындыг кижини бо ытлаган оол өзөөн өдүп турган. Ооң ужун моон ырап чоруптарының аргазын каш-даа катап бодунуң хуузунда бодаттырган. Канчаар-даа бодап кээрге, ооң оозундан чүве үнмес хире болган. «Чок, Эмер-кыс моозун өстүрүп, кижизидип шыдавас, харын түредир. Мону каапкаш, бодум-даа кайын дөстүнер, эмиг-дөштүг-биле дөмей, дораан-на дедир кээр мен. Оон аңгыда кырган-ава кижиниң хүлээлгези база бар болгай. Ол хей».

Кара чангыс идегелдиг арга — уруглар сады дээш, ам-даа сүржүр. Ол дээш билдиришкенинни чангыс эвести бижээн: горонода-даа бар, хооркүүском даргазының адынга-даа киирген, оон-даа улуг эргелиг даргаларга айтырыг тургускан. Шоваа Шожутовна моон мурнунда ындыг айтырыг ужун даргаларга-даа бараалгап чорбаан, ооң ужур-чурумун-даа эки билбес чораан. Ам харын кыраан нызынында ооң-биле холбажы берген. База шүүттүг херек болуп-тур. Улуг эргелиг даргаларга баарга, билдиришкенинер хооркүүскомче чорудупкан бис, ынаар барыңар дээр. Күүском даргазынга бараалгаарга, гороноже айтыр. Аңаа баарга, «амдызында орун

чок, манаар» деп кааш, чылзып-ла, чылзып-ла турар. Оон кедерезе, шорлур: «Силер бо кырган кижичок чоп кылаштап турар кижичок силер? Оолдуң адазы кайдал?»

Ындыг айтырыглар оглун эдерткеш, горонога бир дугаар баарга-ла үнүп келген. Ынчан кырган-ава тулуксаан-даа, хамык чүве будалыр-даа часкан.

Оолдуң адазы... Уруглар адалыг болбайн аан, ада чок кижичок каяа турар. Ол чокта чүү-даа төл кайыын төрүттүнер. Ынчалза-даа чогуум кымыл дээрзин ол билбес. Эмер-кыстан айтырган, оозу сөглөп бербээн. Гороно эргелекчизинге ам чүү деп харылаарыл?

— Адазы чок оол-дур ийин, дарга.

— Адазы чок? Ол канчап ындыг чүвел?

— Харын ындыг оол-дур ийин... Сураc.

— Сураc?— дээш, гороно эргелекчизи баштай кырган шуваганчының арнынче топтап көргөш, ооң соонда кырган-авазынче сыңнып алгаш турган, дозур кара карактарлыг, бопугур чаактыг, кырлаң думчуктуг оолче чүгүртү көргөш, ылавылаан:— Сураc. Багай-дыр. Адазы чок ышкажыл?

— Ийе.

— А авазы кайда чүвел? Ажылдап турар бе? Азы өөренип турар бе? Ады кымыл?

— Авазы бар. Ады Эмер-кыс. Ажыл-даа чок. Өөрөнмейн-даа турар — деп, шуваганчы шынын-на чугаалаан.

— Хары кажыл?

— Чээрби бир.

— Хо-о! Мырыңай аныяк кижичок ышкажыл. Ол кандаай ажылдавас, өөрөнмес кижил? Аарыг кижичок бе?

— Чок, аарыг-даа эвес.

— Ам!

— Харын ындыг кижичок-дир ийин.

Оон гороно эргелекчизи туруп, Кежиктиң чанынга келгеш, оон айтырган:

— Адың кымыл?

А Кежик ыглаган дээрден башка, аас-сөске кончуг, дидим, өске кижичок-дир деп дүшке какпас, ооң-биле өлүржүр, чугаалажыр кижичок болза, өлемчий бээр.

— Кежик.

— Кежик. Чараш ат-тыр.

— Ачаң чок бе?

— Бай.

— Кайдал?

— Мынаай — дээш, Кежик холу-биле оң талазынче айыткан:— Хой кадайып туйай.

Гороно эргелекчизи Шоваа Шожутовнаже бо кандаай чүве апаарды деп айтырганзыг шырай-биле көрген.

— Хой кадарып турар кырган-ачазы бар. Ону ынчап турары ол-дур. Төрээн херечилелинде ындыг, кырган-ачазың адазы кылдыр бижидип каан.

— Ындыг-дыр — дээш, гороно эргелекчизи, силии кончуг, улуг-улуг ак-көк карактарлыг, арын шырайы чараш, семис херээжен олудунга барып олуруп алган.— Ынчаарга мындыг-дыр, кырган-авай. Силерниң оглуңарны хүлээп ап шыдавас-тыр бис. Хүлээп алыр дээрге-даа хос орун кайда-даа чок. Оочурда кижини дээрге муң чедип турар. Оон аңгыда аданези ажылдавайн турар уругларны черле хүлээп албас улус бис — дээш, телефон долгай берген.

Шоваа Шожутовна оон ыңай чүнү чугаалаар ирги дээш, манай-ла орган. Гороно эргелекчизи бир кижини-биле дыка үр чугаалашкаш, телефонун салып каш, олурганнарже көрнүп келген.

— Ол-ла. Оон ыңай чугаалаар чүве тыппас мен.

Ам канчаар, кырган-ава туруп, оглуң четкеш, хөөнү багай үнүп чыдырда, демги даргазы доктаадыпкан.

— Адыр, кырган-авай.

Кырган-авашкылар тура дүшкеш, дедир хая көрнүп келгеннер.

— Амдызында черле хоржок. Ындыг-даа болза чоорту болу бээр чадавас. Мында бир уруглар сады тудуп турар чүве. Доостур чыгаан. Ынчан көөр бис, ынчалза-даа урууңар, оглуңар авазы, ажылга кирип алзын. Ынчангаш биске ажылдап турар черинден ында ажылдап турары шын, ап турар шалыңы мынча деп шынзылгадан эккелзин. Ол чокта дөмей-ле хоржок чүве болгай. Билдинер бе?

— Билдим, билдим — деп, кырган-ава анаа-ла ёзу эдертип каан. Шынында Эмер-кыс ажыл тывар бе? Азы ажылдап шыдаар бе?

Шоваа Шожутовна бот дугайты чөгөнгөн. Эрткен ийи чыл иштинде үш-дөрт-даа ажылга кирген. Дөмей-ле хоржок, ызыртынмас, каш хонмас, үндүртүп алган болур. Ынчалза-даа кырган-ава уруглар садын ол чокта-даа аптар боор мен деп кордап турган, чүге дээрге ооң боду кырган пенсионер, «Тываның алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг аттыг, орден-хавыязы-даа энмежок: «Хүндүлелдин демдээ» орден, оон аңгыда медальдар база хөй. Оозунга ынангаш, ынаар-мынаар билдиришишкени бижип-даа турган. Бижиирге-даа чүү боор, дөмей-ле хол човаа, кандыг-даа түңнел бербээн. Ол хиреде-ле Шоваа Шожутовна ам-даа ынаныжын ышкын-маан.

Чүү-даа болза, хүн ажар чедип чорда, дээр аяскан, чер кыры чыраан, кудумчуда шимчээшкин катап дойлуп эгелээн. Тарып каан ыяштарда кушкаштарның мыжыражыры кедерээн — үнү дыңзаан. Өөр-өөр көге-бугаларның кылаң дээрде ыңай-бээр кылайтып турары-даа хөлчок. Дөрт каът бажынының бичии уруглары дооза даштын, хүннүң чырынга амырап, арыг агаар тынып, чир-шоң дүжүп, ойнап салчып турганнар.

Шоваа Шожутовна кежээнин-не бо үеде оглун дашкаар агаарладыр чаңчылдыг. Чүгле чаңгыс ол-даа эвес, ында чурттап турар, бичии уругларлыг авалар, кырган-авалар дооза ындаг. Ам база-ла дооза үнгүлөп келгеннер. Шоваа Шожутовна сонгазының дужунда тарымал теректернин, талдарнын, хадыңнарнын, чаңгыс чодурааның аразында узун сандайга барып олуруп алган. Ол ыяштарның шуптузун чаңгыс ол, шуваганчы өстүрүп каан. Ооң подъезинде чурттакчылар хөй-даа болза, ыяш дөзүнчө чаңгыс хумун суг кудуптар кижитывылбас болган. Шоваа Шожутовна азаныг чажындан-на ажылга ынак. Ол болза чээрбиги чүс чылдың эгезинде төрүттүнгөн. Ынчан Тыва даштыкы эжелекчилернин — Кыдаттың чагыргазына турган. Бичии Шоваа өгдөт бир-ле дугаарында дашкаар үндүрүп кээрге Чыдыг-Кара-Суг дээр дыйлагар кара сугну көргөн боор, чүгө дээрге ооң ада-иезинин кара өө ооң кыдыныга чыткан. Ооң соонда Улуг-Шөл дээр, карак четпес калбак ховуну эскерип каан боор, чүгө дээрге ол шөлдүн азы Барлык ховузунун бир ужу ында, кара сугнун эринде үскен. Шору өзе бергеш, дөрт-беш хар чеде бергеш, кыдат данчаатылар мында чурттап турар чүве-дир деп билип каан боор, чүгө дизе аңаа кыдат бүүзе турган. Ол үеде хөлечик деп сөстүн утказын ол кайын билер деп, ынчалза-даа мээң ада-ием бо данчаатыларда ажылдап турар улус-тур деп ылап-ла билген турар ужурлуг, чүгө дээрге ооң авазы чок дээн шевер кадай чүве-дир. Бичии Шоваа көөрге, авазы дүн-хүн, кыш-чай чок хураган кежи ууштаар, ооң соонда оларны кезип, кожуп тургаш, торгу додарлыг хураган кежи тоннар даараар болган. Бирээни даарааш, улуг данчаатыга аппарып бээр. Оозунуң амыраары-даа хөлчок, корзагар ак-ак диштерин шаарарты каттырып-каттырып, тонну аңдара-дүндере туткулааш, боду кеткеш, Шовааның авазының эктинче часкагылар.

— Эки-дил оо! Эки-дил. Чүнү аал шен?— дээш, данчааты хары-даа манавайн, че бээл келинер — деп, холу-биле имнеп, Шоваа авашкыларны эдертип үндүрө бээр. Бүүзезинге баргаш, шай, таакпы, тоннук таалымба азы шокар-пес сунуптар. А Шоваага чудурук дег борбак ак чигирлер тут-

суптар, ооң кырынга башка кагар дыргак азы ойнаарак немей бээр, ынчангаш ала хөңнүндө сө-ле каттырар. Оон Шовааны мактаар:— Шоваа чалаш кыш болуй. Ам удатпаш улуг кыш болуй. Ха-ха-ха!— дээш, ооң бажын чылбыйты сыйбагылаар.

Шовааның авазы алган бараанынга хөлчөк өөрүүр. Оон ужурун Шоваа чоорту билип каан. Ооң авазы хөй дөргүл-төрелдиг. Оларны көөрге, дооза-ла кыш, чай чок алгы чү-вүрлерлиг, алгы тоннарлыг чоруур. Олар черле үзүлбес, уурук-суурук кээп-ле турар. Ол келгеш-ле Шовааның авазы-нын алган бараанын үлежип аппаарлар, авазы ынчаш харам-нанмас-даа, чүгө дээрге боттары ажырбас, дараазында база бир хураган кежи, чок болза шыва торгу азы чычыы тонну даараптар. Ынчан база-ла ындыг бараанны кыдат бээр. Черле ынчаш, бир тонну даараптарга-ла ооң бээр бараанны колдуунда доктаамал, чүгле немелдезин чамдыкта өскерт-килээр.

Шоваа, бичин кижин, чүвениң аайын кайын тыварыл аан. Бир катап авазындан айтырган:

— Бо данчааты ынча хөй тонну канчаар кижил, авай?

Кыдат шынап-ла дыка хөй тоннар даарадып ап турган. Ылаңгыя хураган кежи тоннарны эмин эрттир хөйнү даарадыр болган. Ол хире хептиң ажыын билбес кижин Шовааның авазы эвес-ле болгай.

— Оо, херек-тир ийин уруум, херек. Чамдыын, көрбөс сен бе, бистиң кожайларывыска садып тур, а бир чамдыын те-велеге чүдүргөш, чорудуп тур ышкажыл. Ында кадай-хөөгеди-даа бар ыйнаан, угба-дунмазы — дөрөл-төргүлдери-даа бар ыйнаан. Чамдыын садып-даа тур ыйнаан. Моол байларга-даа садар болза, мурнун былаажыр болгай аан.

Кежээ кижин кандыг-даа шагда эктинден элевес, хырнын-дан аштавас. Шовааның ачазы база-ла данчаатының хө-лөчии. Ооң кылыр ажылы: бүүзениң дерги садыгжыларынын сумуларда садып алган мал-маганын, алгы-кежин, аң-өлүүн, үс-саржаан бөлчүр. Оон келгеш, кыдат чуртундан келген ба-раан дүжүржүр, ынаар дедир баар те-велер чүгү чүдүржүр, чангыс сөс-биле чүдүрүкчү. Ирей, кадайның кайызында-даа кызыг-чай чок. Боттарының кызылы-даа кончуг. Ындызы дээш, данчааты оларны мактаар, оларга экинргээр. Оон аңгыда данчаатыда инектер база бар. Оларны Шовааның ава-зы саггаш, аппарып бээр.

— Шүт хөл-дүй оо. Бодуңга айтыыйп алдың бе? Ап дуй— деп, данчаатызы байыргаар.— Ап дуй, чок эвеш.

Ап турбайын канчаар, ынча хөй, ээрем дег сүттү каш бор-бак кыдат чүзүнчө кудуптарыл. Ынчангаш Шовааның өг-бүлөзи сүт үспейн турган, чүгле кыжын, инектер соглуп кал-ганда, дээрден башка.

Данчааты, черле ооң эштенчилери кыдат садыгжылар манчы, хуужуур дээнде, тынын садар, чаңгыс-даа хүн ону чивес болза, хырны үнмес. Ооң ужун эът үспес. Шээр мал эккелген болза, ыяап-ла Шоваа сугга өлүртүр, бода соккан болза, ооң ишти-хырнын ооң авазынга сыктырар. «Өреме булгааш, кижин холун чылгаптар». Эрги Тываның улузу ынча дижир болгай. Чем кылып турган кижин черле чижиптер. Ынчангаш Шовааның ада-иезин улуг дыка эътсиревейн турганнар. А данчаатынын чем кылып кижин тускай, бодунуң эдертип келгени кыдат. Чем кылыры-даа кончуг кыдат, ам-даннын канчаар боор, дылын-даа үзе ызырып болур, чыдының чаагайын чүү дээр, кайы ырактан думчукка кээр. Кандыг чемге чүнү холуурун чамдыкта Шовааның авазынга айтып берип турган, Шоваа ону база көрүп ап турбайн канчаар. Кол-ла чүве — Шовааның авазы уруун бичиизинден-не ажилга ынак кылдыр чаңчыктырып каан: беш харлыында-ла өшкү, хойну сааптар апарган, он харлыында-ла инекти саап эгелээн. Өг ажылында ооң кылышпас чүвези чок. Тараа соктаар. Ыяштаар. Шай хайындырар. Алгы идээлеп турда, мырай амыр. Данчаатынын хураганнарынын кежин идээлээр, оон кедерезе, ууштаар. Ынчалза-даа авазындан ооң кол-ла өөренип алган эртеми — иштенири, даараныры. Ооң черле дааравас хеви чок. Он беш хар үезинде Шоваа ол талазы-биле авазынын ёзулуг дузалакчызы апарган. Ооң шевер ады ол кавыга дораан алгый берген. Ындыг янзы Шоваа ажил чок, хол куруг олура албас кылдыр чаңчыккан...

Ам ооң кылыпкы дег чүвези чок апарган, ам чөнээн. Биеги дег хөйүнүң малын кадара албас. Эдик-хеп даараар дээрге, ажы чок, ону кым кедер, кым алыр. Кадыг идик даарап каан-дыр, ону кым-даа кетпес. Негей тон азы торгу тон даараан дижик, ону кым сонуургаар деп. Ам шаг өскерилген: бараан-сараан садыгларда төктүп чыдар, садыгжылар харын-даа саарып күш четпейн турар. Кижилернин амыдыралы чүгле акша-биле холбажы берген, ону ажилдап ап турар болзунза, ол-ла, чүү-даа белен. Бажың ажылы кылып чүнү кылып боор, суг бар-дыр, чүгле аксып аар. Ыяштаар дээрге, ону чоор, от салбас-тыр. Аъш-чем кылып чиир газ бар, бажың иштин чылдып турар батареялар бар. Хол-биле хеп база чугбас, хеп чуур машина тыпты берген. Ана амыр чүве-дир! Ынчалза-даа ажил чок кижиге чалгааранчыг. Чалгаа чазар, шак эрттирер чүве-ле телевизор. Ону база чеже көөр. Карак-даа шылап каар, хөңнү-даа калып каар. Оон өске алаагар чүве херек.

Ындыг алаагар бир чүве тывылган. Оон бээр ам он чыл ажа берген. Шоваа Шожутовнага чаа дөрт каът бажындан

ийи өрээл, кухнязы-биле үш өрээл бажың алган. Ынчан күс-кээр турган. Удатпаанда хоорай чаагайжыдылгазының ажыл-дакчылары бажың чанынга ыяш олуртулгазын организастаан. Чаа кожалар — бажыңның чурттакчылары улуг-биче чок демнии-биле үнүп, оңгарларны казып, ыяштарны олурткан. Бир-тээ тарып каанда, оларны суггарар-ла болгай. Ол чокта хоозун ажыл-дыр. Шоваа Шожутовна баштай чүгле ийи терек суггарып турган, өскелерин өске квартираларнын ээлери суггарар ужурлуг. Оларга онаап-даа каан, харын-даа аттарын картонда бижээш, аскылап каан. Ынчалза-даа чаңгыс хумуң суг тудуп алгаш, келир кижичок болган. Ам канчаар, Шоваа Шожутовна кара чааскаан ажаап кирипкен. Ынчан аңаа шаптыктаар чүве чок, уруу Эмер-кыс улгады берген — дөрт классчы. Квартиразы база эптиг, адаккы каъдында. Эртең чээрби, кежээ чээрби — шупту дөртен демир-хумунну ол хүннүң-не дажыглаар. Ынчап турда-ла, чамдык ыяштар кургап каар, хораннын канчаар. А Шоваа Шожутовна дүжүп бербээн, өлгөн ыяштарны чазын азы күзүн янзы-бүрү ыяштар-биле солуп тургаш, «дуюун бастырып» ап келген. Чүгле пөш өстүрүп чадаан. Хамык ужур ооң өспезинде эвес, а тенек оолдарда. Мөңгө ногаан ыяшты чарашсынар, кыжын, чайын ону долганыр, ынчап тургаш, будуктарын сып кааптар, а «шалдаң» ыяш өзөр боор бе. Аа богда ол дээш, ол оолдарны чеже кончуваан, оларның ада-иезинге чеже катап чаргылдажып четпээн! Хоорай чагыргазынга-даа барып турган, дөмей-ле күзел бүтпээн. Ынчалза-даа чээрби ыяш ооң бажыңының баарын каастап, арыг кислород-биле чонну тынгарып турар. Олар ам өскүлээн, хөлегезинге кижилер сериитенип-даа болур, бора-хирилээлер оларның кырынга «хуралдап»-даа турар.

Кижичок бүрүзү бодунуң холу-биле кылып алган чүү-даа чүвезинге чоргаарланыр. Шоваа Шожутовна оларны көргөн санында сеткили өөрүүр, сагыжы чоргаараар, «мээң өстүрүп каан ыяштарым-дыр ийин» деп сөстөр сагышка дораан кирер. Ооң ужурундан-на боор, оларның аразынга чеже-даа шак болза, олуруксаазы кээр. Ам база ында чеде берген.

Ол бажыңда колдуу-ла аныяк өг-бүлелер чурттаан, хөйү-ле орустар. Шоваа Шожутовна орус дылды барык билбес, ынчангаш олар-биле ол чугаалашпас-даа, демгилери-даа олче чагдавас. Чөнүк кадайга оларның херээ чүү боор. Мынчап кээрде, ооң-биле үележип, ооң-биле чугаалажыптар кижичок турбаан. Чүгле чыл бурунгаар бир кадай көстүп келген. Шоваа Шожутовнаның бир бажың ажилдыр кожалары бар, аныяк улус. Ол өгнүң оол ээзи демги кадайның оглу чүведир. Ол кадай өөнүң ишти чок апаарга, чааскаан арткаш, уругларында келген. Ооң хары чаа-ла алдан бирлеп турар, демгизинден дыка аныяк. Адын Деңзиваа дээр. Коммунист.

Аас-сөске кончуг, орустап, тывалап турда, амыр-ла. Ол-ла харын Шоваа Шожутовнага эш болу берген. Бажыңга-даа бо-ла кээр, даштыгаа-даа үне бээрге, бо-ла кээр.

— Чоп кончуг ыгладың, чээ?— дээш, Деңзиваа бичии хүү-рек-биле чер касканнап орган Кежиктин бажындан туткаш, ынай-бээр тендиңнеди иткилээн. Оозу кадайның холун ыңай идипкеш, туруп, хая көрүнгөш, өскээр айыткан.

— Мен ыглавадым. Бо уюг ыйнаап.

— Па, ындыг чүве бе — дээш, Деңзиваа сандайга олуруп алгаш, олар-биле кожа олурган кадайның хойнунда бичии уругнуң холундан тудуп алгаш, силгигилээн.— Кай, шен ыгла турдун бе?

Оозу чүү дидир бо кадай деп ылавылаксаан ышкаш, дем-гизинче ийи караан чара көргөн.

— Ажырбас, ажырбас, кижии ыглап өзер чоор. Баары-ла катпас болза, ажырбас. Мээң бо оглум чажында чүдек ыглаган чүве. Тоовас-даа ийик мен. Ыглап, ыглап, шаа төнгөш, өөш эдип-эдип, удуп каар. Үнүн-үнүң дээрге, улам өлөмчиир, хей. Аа демги — деп чорда, оларның чанынга кылаштап келген, хөлчөк узун, бажының дүгү чарын аразынче бады барган оол үзе кирипкен:

— Эмер-кыс бар ирги бе?

— Чок.

— Кай баржы ирги?

— Билбес мен, оглум.

Демги оол чорупкан.

— Ол чүү оолул?— деп, Деңзиваа сонуургаан.

— Танывас мен. Эмер-кысты айтырарын бодаарга, ооң таныжы ыйнаан.

Ыя аразында үш оол кылаштажып келген. Оларның бирээзи уштунчак кара-кара карактарлыг, терең кирбиктерлиг, зуун, шилгедек, куу костюмнуг оол база-ла Эмер-кысты айтырган. База-ла ындыг хары дыңнааш, дедир ээпкен. Ол оолдуң арнын Шоваа Шожутовна танып орган. Оларның бажыныңга чангыс эвес кирген, сөөлгү үеде чиде берген, ам база көстүп келген. Адын сагынгаш, сактып чадаан.

— Кай барган ооң ынчаш?— деп, Деңзиваа сонуургаан.

— Та. Эртен-не чоруткан. Ажыл-ла дилээр мен дээр болгай. Та дилеп турар чүвези, та мегелеп турар чүвези... Үеннеп, ойнап чор ыйнаан. Ужурун-даа тыппастаан мен — дээш, Шоваа Шожутовна улуг тынган.

ҮШКҮ ЭГЕ

Барык хүннүң душчур кадайлар хөй чүнү чугаалажыр. Оларның чугаазының колдуу-ла боттарын долгандыр, ол хүн азы дүүн оларга кымнарның келгенин, чүге чораанын,

чок болза бөгүн азы дүүн чүнү дыннаанын бот-боттарынга дыннатчыр. Ындыг-даа болза оларның чугаазынга төнчү турбас, инекти бир саггаш, сүдү чок апаарга, бызаазын эмзириптерге катап-ла саамчый бээр ышкажыгай. Оларның чугаазы база ындыг, бичии када үстү хона бээр, оон дораанна база катап бир-ле чүве ужун уламчылай бээр.

Эмер-кыстың аажы-чаңы Деңзиваага дыка таарышпас. Ол дугайын чанында олурган кадайга-даа, ооң бодунга-даа чаңгыс эвес чугаалаан. Ооң боду база-ла кыстарлыг, олары-даа улгады берген кыс уругларлыг. Сактырга, олары бо Эмер-кыс хире назылыгда ол дег ынчаар аажылап чорбаан ышкаш. Олардан уруг сурастап төрүп алган кижичок. Нинти чоннуң чаңчылын ёзугаар саналдажып, ооң соонда кудахувуюн дүжүрүп, бадыланчып, олуржуп алгаш, чурттап олурар. «Бо канчап барган уругул? Че харын, кым-бир кижиниң амыдыралынга ындыг чүве таваржы-даа бээр ыйнаан. Ам канчаар салымны. Оода төрүп алган ажы-төлүн азыраза. Чүгле билир чүвези каастаныр, чырбайты будуттунар. Оон чакпыыл ыт дег хоорай кезип салып-ла билир, ол-ла. Кээр-гээр сеткил чок. Көрбес бе, чөнүк иези канчаар түрөп орардыр...» Деңзиваа иштинде дыка хорадаар, бодунуң уруу болза Эмер-кысты та канчап турар ыйнаан.

— Ол бир оол... Оон база бирээ ийи. Оон ыңай та чеже — дээш, Деңзиваа чүүже-даа кичээнгей салбайн, ийи адыжы-биле дискектеринге даянгаш, бажын донгайткаш, ыт чок барган.

— Сен бо чүнү ынчап ор сен, уруг? — деп, элээн болганда, кожазы сонургаан.

— Аа, мен бе? Мен... демги ол сээң кызыңның таныштарын санап олур мен. Ийи оол айтырып келди. Оон ыңай та чеже чүве — дээш, удур айтырган. — Оон ыңай бар бе?

Шоваа Шожутовна холун чаңгааш, каттырган.

— Ону чоп менден айтырар сен? Бодундан айтырып-сынза.

— Коргар мен. Энир канчалчык? Чүү дижик?

Бир катап Деңзиваа «Сен бо, Эмер-кыс, оол төрүп алган буяныг-ла кижидир сен. Ол хиреде ооннуң адазын көргүспес кандаай кижисен. Аваң бо олур. Мен бо олур мен, кожан, кырган иең ышкаш кадай. Бистен чоп чажырар сен. Чугаалап көрөм, кайдал ооң? Чүнү кылып турар кижил?» депкен чүве эвеспе. Эмер-кыс баштай ийи кадайны эргилдир көргөн, оон карактарың Деңзиваага доктааткаш, чидиди көргөн.

— Сен бо чүү кижисен, кижибайысаап орар? Киришпеске киржиң, хирлиг холуң пашче суп. Сеңээ кандыг хамаан чүвөл? Анчыг кадай бо, эмчие берген, кезээде иттириглиг,

шаштырыглыг чүве чугаалаар, анаа-ла мөрүң көшкүп, анаа-ла шайлап ижип чорбас — деп, Эмер-кыс дыттып үнген.

Дензиваа турамык, коммунист болганынга кончуг чор-гааланыр.

— Кандыг хамаан деп чүнүл? Хамаан чок боор бе? Мен — коммунист кижидир мен, партия кежигүнү. Сенээ дузалаптарым-даа чадавас. Коммунистер деп кымнарыл ол. Билир сен ыйнаан?..

Дензиваа оон-даа ынай тайылбыр кылып, ажыктыг сүме кадар бодаан, ынчалза-даа Эмер-кыс ону үзе шаапкан:

— Чаа, конгурай бер. Коммунистээр черинге коммунистеп чор. Менээ сээң дузаң херек чок. Сен чогуңда-ла чурттап чораан кижидир мен. Ажырбас, чурттай бээр мен.

Дензиваа чөптөп база билир.

— Анаа айтыарым ол-дур ийин, кызым, дузалажыр чүве бар болза, дузалажыйн деп бодааш — деп, үнүп демгизинден өскерткен.

А Эмер-кыс дөмей-ле дүжүп бербээн.

— Херекчок. Менээ кымнын-даа дузазы херекчок — дээш, авазынче айыткан, — Бо-даа олурган кадайнын — дээш, Дензивааже салаазын содуйткан. — Сээң-даа ачы-дузаң херекчок. Мен база кижидир мен, бажында карактыг, пагында... — деп чыткаш, Эмер-кыс соксап калган.

Дензиваа улам шорулган.

— Аванны чоп ынча дээр сен, дузазы херекчок деп. Ол чок болза кайыын келген сен? Ам сени азыраарындан эрткеш, урууң азырап ор ышкажыл, чөнүк кижидир хилинчектенип.

Эмер-кыс кышкырыпкан:

— Хилинчектенип?! Хилинчектенип эвес, хүлээлгезин күүседип олар кадай-дыр, сен ышкаш чалгаарап орбас, ажылдап олар. Билдин бе?

— Ажылдап олар кадай-дыр харын. Сээң ажылың кайыл?

Эмер-кыс кылыктанганынга шыдашпайн, ыглапкаш, орун кырынга өгөйнип чыткаш, дораан тура халып келгеш, ийи быктын даяныпкаш, Дензивааның баарынга тура дүшкөн.

— Моон дораан үнүнер! — дээш, эжикче айыткан.

— Чок, үнмес мен, Бо сээң бажының эвес-тир, бо кадайның бажыңы-дыр.

— Үнүнер, ол-ла! Моон сонгаар бээр ис баспанар! Сен ышкаш кадайларга чагыртпас-даа мен, сургатпас-даа мен! Ыңай үн!

Чугаага авазы киришпээн болза, оон-даа ынай шуугажыр турган боор.

— Сокса, сокса! Кырган кижини ынчанмас. Чөвүн чугаалап олурар кадай ышкажыл — деп, Шоваа Шожутовна уруун хораан.

Дензиваа тоовас, оларның бажыңыга бо-ла кээр. Демги үскүлежииникиниң соонда ийи кожашыкылар бот-боттарындан сезинчир, арнын көөрдөн боордан башка, аразында чугаалашпас апарганнар. Ынчалза-даа Дензиваа боду билбейн, черле аажызы ындыг болгаш, «шаштырыгыг» сөстөрни бо-ла октай кааптар.

Ол-ла бажыңнар аразында чоруп турар, ээзи билдинмес ала ыт бар, чоғум хава-даа эвес, чыкпак ыт. Ол-ла бажыңнарның ээлери ону аажок кээргээр, чемгерер. Ол ыт келгеш, олурганнарны долгандыр чыттап кылаштааш, ыңай чоруп каан. Чер касканнап чыткан Кежик оозун каггаш, ыяштарның ара-аразы-биле кылаштааш, оларның чаны-биле эрткен машина оруунче үнүп алгаш, демгиниң соондан тендиңейнип чоруп каан. Кырган-авазы кый-даа дээрге, тоор-даа хөөн чок. Ол аразында аңаа уткуштур «химчистка» деп быктында бижиктиг машина чоруп орган. «Ой, авай-авай!» дей каапкаш, Дензиваа арай боорда тургаш, ырбаалап чоруп четкеш, Кежикти кужактап эккелгеш, хойнунга олуртуп алган.

— Аңаа олур! Шимче.

Кежик черже чүткээш, хоржок боорга, салыпкан. Кожазы-биле чугаалажыксаан чүвезин ол ам-даа дооспаан.

— Эмер-кыс комсомолчу кижиге бе, бо?— деп айтырган.

— Кежигүңү-ле чораан кижиге чүве. Ам билбес мен, та кандыг. Кежигүңү хевээр-ле ыйнаан ол. Онү кым үндүрүпкен деп.

— Дадывырын төлөп турар-дыр бе ынчаш?

— Онү билбес мен, сонуургап-даа көрбөөн мен.

— Ээ, чугула чүве ол-дур, оон эгелээр ужурулуг-дур. Амна билип кааптым. Даарга барып сонуургап көрейин адыр— деп, боду бодунга-даа чүве дег чугаалаттыгган.

— Чүңү?— деп, кожазы ужурун биликсээн.

Дензиваа кожаларыңга шын сеткили-биле дузалажыксап турган. Ооң боду өде-чара, кайнаар-даа, кымче-даа кире бээринден чалданмас. Коммунист кижиниң сөзү шынап-ла өртектиг. Оон аңгыда ол пенсионер, кырган. Ындыгларны кандыг-даа албан черинге хүндүлээр. Манаа келгеш, уругларының бажыңыга тура, кожаларының аажы-чаңын билип апкан. Хүнүн манаан, хүүрөөн даянган кадайда Шоваа Шожутовнада чүү боор, хөөкүйде, чораан-на боду ол-ла. Ооң аксындан эки, бак сөстөр-даа дынналбас, өске кырганнар ышкаш кылыктыг-кыжыраң чаң-даа билдирбес, үнген, киргенинге аксы чымчак, холу элбек. Ажыл дээнде карак-кызыл. Черле ол чокта олүра албазы-ла илден. Көөрге, чаданы-даа кожаларыңга чүгдурбас, ол-ла ышкып-ышкып дүрбүп чыдар, ыяштарны-даа ол-ла ажаап турар. Чаңгыс-ла бак чүвези уруун туразында салып алган, оозунга дынмас. Ооң кара аайында, черле аажызы ындыг кадай ыйнаан, оозун ол-бо

деп чытканын-даа кижидыңналас. Эмер-кысты угаан чок деп болбас, ындыг-ла угаан чок болза, он классты канчап доозупкан деп. Аттестадында демдектери база багай эвес, беш демдек шуут чок-даа болза, үш демдек чүгле ийи, өскелери шупту дөрт. Чүгле силен, өкпээрге, ооң адресинге кандыг-бир чемелелдиг сөс сөглөптөр болза, дыңнап эрттирер дээр ужур чок, дораан удурланып үнүп келир. Хевирин бодаарга, эмин эрттир эрге-чассыг кылдыр өстүрүп каапкан хире. Оон аңгыда чуртталгазының алызын бодавас, хүнүн бодаар, халымак чүве база бар.

Дензиваа кым-бир кижиниң четпезин көргөндө, ону дораан сагындырбас болза, черле сагыжы амыравас. Ол кажанда өске кижилер сургаар, өөредир хире дарга-даа чорбаан, эртеми-даа чок, чүгле ликпунктуга өөренип тургаш, номчуур, бижир кылдыр өөренип алган. Ооң соонда Кызылга поварларның түр курузунче чорудупкан. Ону дооскаш, ол-ла хевээр бүгү назынында поварлап келген. Эгезинде эмнелге столоваязынга дыка үр ажылдаан. Оон район школазынга аппарып каан, адак соонда районнуң хереглекчилер эвилелиниң столоваязынче шилчидипкен. Оон ол-ла черинден пенсиялап үнгөн. А партия кежигүнүңгө мырыңай аныяанда, чээрби харлыг тургаш-ла кирип алган. Ажылынга кызымаа-даа хөлчок чораан, хөй-ниити ажылынга идепкейлии база кончуг. Ооң ужун район Советиниң депутадынга, партия райкомунун кежигүнүңгө каш катап сонгуткан. Хурал болганда, санал бербес болза, ана хей, ыяап-ла туруп кээр. Ооң байгы намдары ол-ла.

Ам кыраан. Алдан ажыг чыл чурттап келген кижидыңналас болбайн канчаар. Бажының дүгү кыр өшкү дүгү ышкаш. Диштери эрте дүшкүлээн, эриннери эмчигир. Ол хиреде семизи чүдек, олурда ишти дөңмектерин дуй алы бээр, ийи билээ ийи ыспагар кижиниң билектерин кадарга-даа четпес. Ам боду чолдак. Кылаштаары суг кээргенчиг, чадаарда-ла шимчеп чораан ышкаш. Ынчалза-даа аас кончуг, чүвениң шыны дээш туржур мен дээр.

Эмер-кыстың четпес талаларын эскерип кааш, маңаа келгениниң соонда, үш-дөрт ай эрте бергенде, кожазы шувачанчыга сагындырып чыткан чүве эвеспе оң.

— Сээн уруунда, Шоваа, мен көөрүмгө, арай силен чан бар-дыр. Чоп ойт дивес сен?— дээн-дир.

А бирээзи удур айтырган:

— Чүүден билдин?

— Көстүп тур ышкажыл. Бир хүн көөрге, бир оол эдертип алган кээр. Бир хүн көөрге, өске оол эдертип чоруур. Ол кандай чүвөл? Көрүп тур сен ыйнаан? Азы акы-дунмазы — төрелдери чүве бе?

— Чок, төрөлдери-даа эвес. Анаа таныштары ыйнаан.
— Ынчап турарга ажырап бе ынчаш?
— Канчап?
— Ынчап. Силеннеп. Ынчап тургаш, орта чуртталга ты-
вар бе ол?

— Дөмей-ле чуртталгазы будулган кижги ышкажыл.
— Будулган деп. Ындыг аныякта канчап кижги чурттал-
газын будап аар чүвөл. Эрте дээр, ойт дээр-ле болгай.
— Канчаптар сен?
— Ол ындыг, силен чоруун каг дээр-ле болгай.
— Оо, дунмакым, бодун-на ынча деп көр, мен-не хоржок
мен — чадашкан мен, мени тоовас-тыр. Ушпа кадайны мени
ам кым тоор. Мен өлү бээримге, ынчан минни бээр ыйнаан.

Деңзиваа маргышпаан, кожазы шынын чугаалап олур-
ган, анаа чүү деп удурлаптыр. Ынчалза-даа билген: бо кадай
уруунга дынынмас. Ийиде, Эмер-кысты шуут-ла будулган деп
болбас. Ол хууда чуртталгазын эгелээрде, чазыпкан. Ол хе-
вээр кенен угааны-биле ам хей деп бодапкаш, дүүрөөн бот
деп бодапкан чадавас. «Чок, ону доктаадып болур. Чугаа-
лажып көрейи адыр».

Ол чугаанын сөөлүндө бодунуң иштинде ынчаар бодап
алган. Харалаан, ооң күзели дег ындыг белең бүдүп турар
чүвө кайда боор. Эмер-кыс-биле таптыг кижизиг чугаалажып
чадаан. Деңзиваа айтырыгны дорту-биле салыр. Ооң-биле
кады оозу арай балдырлап чыдар аянынг болур. А ол демги-
зиниң кылыын хайындырар, эът-кежин кижиргендирер. Ын-
чап баарга, чүү үнөр боор, Эмер-кыстың хыйыртаан караа,
кызаңнаан дылы сагышка артып каар.

Ол хиреде Деңзиваада кара сеткил чок. Бодунуң бодап
алган, планындан ойталаваан. «Чок, бо ийи иешкиге дуза-
лажыр». А канчаар? Мурнунда повар чораан, ам пенсионер
кадай бо хоорайга, республика найысылалынга, районга дег
чаңнап шыдаар бе ынчаш? Мый-ыттың сагыжы тайга бажын-
да чүвө дээн. Ол дег болу бербес ирги бе? «Че харын, чүү-
даа болгай-ла. Шенээр, шенээр база катап шенээр».

А шенээриниң аайын тыппайн турган. Ам кончуг эки чүвө
дыңнап алган: Эмер-кыс комсомол кижигүңү.

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Кежикти дашкаар үндүрүп эккээрге, черле ындыг, бажын-
га дег аакталбас. Ынчалза-даа аштай бергенде азы уйгузу
келгенде, ыйтыгайны бээр. Ам база аакталып эгелээн, сан-
дайдан туттунуп алгаш турган боду кырган-авазынче чүткүп
туруп берген. «Чаа, оглум аштаан-дыр, хро-ок дээн-дир»
дээш, оглун Шоваа Шожутовна хойнунче көдүрүп үндүрүп

чыдырда, Деңзиваа ооң быктынче шенээ-биле иткилээш, үс-түү талазынче имнээн. Көөрге, Эмер-кыс хөлчок узун, адагаш дег, оол-биле кылаштап орган.

— Мооң-биле үш, көрдүң бе, Шоваа.

Оозу чугааның утказын билбейн барган.

— Чүү үш?

— Күдээлериң аан — дээш, Деңзиваа катттырган.

— Аа. Ону санааш чоор сен — дээш, бирээзи херекке албаан.

Ынчан хүн ашкан, бир эвес черге, тайгага болза, ол үеде шылшың апаар. Сактырга, бүгү-ле дириг амытан дүннү уткуурунга белеткени берди ышкаш. Чүглө дүн куштары ууруксуурук көскүлөңнеп эгелээр. Хоорайга, ылангыяда чайгы үеде дедир болур. Кижилерниң аргыжары улам көвүдээр, машиналарның дааш-шимээни хүндүскү хевээр, ынаар-мынаар салып-ла турар.

Эмер-кыс кылаштап ора, тура дүшкеш, узун оолга бир-ле чүве чугаалады ышкаш. Хевири авазын чаа эскерип каан, ынчангаш демгизин сен маңаа тур, мен баргаш, келийн дээн боор. Оозу туруп калган.

Эмер-кыс келзе-ле, карактары хыртагар, арны мычыгыр, эзирик. Оозун билдирбес дээш хөлчок кызып турар хире. Элчок-ла ыйнаан, ында чүглө бо орган ийи кадай эвес, бажынның чурттакчылары дооза даштын-на болгай. Жежик ону көрүп кааш, ооң дискектеринден куспактаныр бодаан, ынчалза-даа авазы чагдатпаан.

— Пу, холдарынның чүдээн. Кара мат. Кижээ дегбе.

Эмер-кыс сөөлгү үеде плайте, юбка янзылыг «эрги» моданың хептерин кетпестээн, чүглө чүвүр. Чүвүрлер ында каш янзы, колдуу-ла даштыкыдан келген барааннар. Ам япон, бора өңнүг, кылаштаарга кудумчу довураа ширбиттинип чоруур алгыг хончулуг джинс, ыт бажы хевирлиг узун сөөм хире бедик ээжектиг майыктааштар, чолдак чеңниг ак кофта кедипкен. Кирбиктерин мышпак кара, карактарынын үс-түн көгерти будуп алган. Эриннерин хөлүн эрттир кызыл кылдыр чаап алган. Кара бажын шагда-ла өртең сарыг кылдырып алган, ам арта үвүргей.

— Кай барып чордуң? — деп, авазы айтырган.

— Ажыл дилеп чордум — дээш, Жежикти ийи колдуундан көдүргөш, кырган-авазының чанынга олурту шанчып каан. Деңзиваа дөзөр эвес, дооралай берген:

— Ажыл дилээр кижэ эзирик дилээр чүве бе?

Эмер-кыс, ине-биле шанчыпкан чүве дег, сырбаш дээш, ол кадайже хыйыртаан.

— Сенээ кандыг хамаан чүвел? Киришпеске киржип, хирлиг холун пашче суп. Ыятпас кадай бо, эмчие берген.

— Хамаанны ол-дур, Эмер-кыс. Хамаанны болгаш, чугаалап орар-дыр.

— Хош! Пиш-далдырт!

Ол аразында демин чаа чорааш барган, бажының дүгү узун оол көстүп келгеш, Эмер-кыстың экинден тудуп алган. Ону көрүп кааш, Эмер-кыс сести хона берди ышкаш, дүрген-не аткаар баскан. Оолдуң караа өлерип калган, ыя аразында та кайыын куттуна каапкан. Көрүжүнүң коргунчуу-даа кончуг, адаанда эскет чок эртип чыткан эликче шураарыңга белеткенип орган дырбактыг ышкаш, карактарың безин чивеш кылбас. Ооң сеткилин Эмер-кыс кажан-бир хомудадыпкан турган боор, ынчангаш чазамырлаар бодаан:

— Кайыын көстүп келдин, Володя?

— Мен Володя эвес, Сайдак деп кижин мен. Ам мырыңай мээң адым уттуп турар апаардың бе?— дээш, демги оол диштерин ызыртыңган.

— Ой, Володя даадым, Сайдак дээрим ол-дур — дээш, Эмер-кыс кызып-кызып хүлүмзүрген.— Кайыын келдин?

— Бээр кел, шөлээн чугаалажылы — дээш, демгизин ийнче имнээн.

— Чок, Сайдак, мен сээң-биле барбас мен.

— Чүге?!

— Чүге...— дээш, демгизин чүү дептериниң аайын тыппайн тыртылып турган.

Дензиваа кожазы кадайның быктынче шенектелкеш, оон кулаанче ээккеш, бир-ле чүве сымыранган. Оозу көөрге, демин чаа келгеш барган үш оол база бажың азыында көстүп келген турганнар.

— «Чүге?» дидим — деп, демги оол харыы негей берген.

— Чүге дээрге, Сайдак, мен кижилиг кижин-дир мен.

— Хы. Кижилиг. Магалыг-ла чүве-дир. Кайыл ооң? Көргүс.

— Доо тур-ла — дээш, Эмер-кыс узун оолче караанын ужу-биле көргөн.

— Бээр кел де.

Узун оол чугааны база дыңнап турган чүве ыйнаан, боду-ла чедип келген.

— Мени канчаарыңар ол?

— Көөйн дээш.

— Көрүп алдың бе?

— Ийе. Кончуг-даа узун, кончуг-даа чараш эр-дир сен. Бо херээженге каяа таваржы бердин?

— Каяа? Баштай карактарың-биле көрүп каан мен.

Ыя аразында бажың азыындан үнүп келген үш оол база четкилеп келгеш, чугаага-даа киришлейн, анаа дыңнап турганнар. Чараш оолдуң караа, аанайтын, база-ла Эмер-кыста.

Кырганнар бо-даа болбас улус-тур деп, харын-даа сестип, бажыңче чанарын далажы бергеннер. Эмер-кыс авазын акша бер, парк кирип, танцылаайн дээн. Оозу сөс сөглөп четтик-пээнде-ле, Деңзиваа дооралапкан:

— Бербе, бербе. Арагалаар акшаны тып аар, танцылаар акша тыппас чүл бо. Бо оолдар садып бээр ыйнаан. Беш оол тур ышкашчыл — дээш, Кежикти чедип алгаш, Шоваа Шожутовнаны соондан үзээлеп алгаш, хөй оолдар аразындан уштунуп үне берген. Эмер-кыс эжен-энмежок таныштары мынчаар, болчажып алган дег, чаңгыс черге бөлдүнчүп кээр деп кайын бодаан деп. Бо-даа болбас-тыр деп бодапкан боор, хенертен ынай болгаш, уруг четкен кырганнарны таварып каа дег бажыңынче бурт диген.

Деңзиваа кадай хая көрнүрге, демги хамык оолдар тарап турар болган.

— Чүү кончуг чүдек чүвелерил — дээш, демгилерин бактаан.— Аалга өлешкин ыт турарга ындыг боор ийин, аскыр ыттар күскээр оон-моон көстүп кээп-ле турар. Оон кээп хербектежир — дээш, хөрөөн хозаткан.— Уё, мүн-не өршээлдиг болдулар. Мен ам шаш үнери ол-дур деп корга бердим.

А Шоваа Шожутовна оозун эдип каан:

— Оолдарда чүү боор, хамык ужур кыс уругда-ла болгай. Каракка көзүлгенинче-ле ээ көрнүрге ынчап барбайн канчаар.

— Шын, шын, Шожутовна, Хамык ужур харын бо Эмер-кыста. Мооң черле ырмазын сыкпас болза, хоржок-тур. Чүг-ле даң атсын шиңме, комсомол хооркомунга барайн.

Бодунга дөмейлеп, бо хөөкүй чүнү кылы аарыл деп бода-за-даа, Шоваа Шожутовна бирээзин деткип каан:

— Аа богда, дуңмам, ынчап-ла көр, буян болзун.

Кырган-авашкылар бажыңга келирге, Эмер-кыс диван кырында доңгайты көрнүп, шөйлү берген чыткан: хөрээ дөгденнээр, аяар ишкирнири-даа дыңналыр. Кежик оон-мооң тырткылаарга-даа шимчеш дивээн. Шоваа Шожутовна кухняга баргаш, дүъштеки мүнүнү артынын чылдып, көк сапкынынга шай тип кааш, үнүп кээрге-даа уруу демги хевээр.

— Чүү болдуң ынчаш, уруум, ажил тыптыр-дыр бе?— деп, авазы уруун ажындырбазын бодаан-даа чүве дег, аяар үн-биле айтыргаш, харыы манап, ооң баарынга турган.

Оозу диванны кыжырады, бурт-сарт тура халааш, былчак арнын билээ-биле чода туттунгаш, дискээнден туттунуп бар чыткан Кежикти чайлады тургускаш, соңга караандан бакылаан. Оолдар кайда боор, шагда-ла арлы берген. Оларның орнунда өске кижилер — бажыңның чурттакчылары изиг-изиг чугаалашкан турганнар.

Авазы демги айтырыын база катап салган.

— Ону айтыргаш чоор сен. Билбес эвес сен. Мен ышкаш

бак салымныг кижини кым ажилга алырыл — депкеш, бодунун өрээлинче киргеш, көк джемпирын чоруй кеттинип үнүп келген.

— Чүү дээр чүве-дир ынчаш? Қаяа, каяа чордун?— деп, авазы улам кадалган.

— Ча, анчыг кадай моң. Чугааладым ышкажыл: бак салымныг кижидир мен деп. Қай, меңээ акшадан бер. Үш акшадан.

— Чемненип ал. Мүн чылдып кагдым.

— Херекчок. Қай шымда, чээ. Қандаай кадайыл, далажып тур мен.

Қайнаар далажып турары билдингир-ле болгай, айтырган-даа дүжүү чок. А акша дугайы? Ол дугайы база-ла билдингир, ыяап-ла ап үнмес болза, ол амыравас. Шоваганчының шыгжамыры-даа хөй, ону Эмер-кыс билир. Шоваа Шожутовна оозундан харамнанмас-даа, ынчаар чаңчыктырып-даа алган. «Чүл ынчаш? Акша — саазын ышкажыл. Кижидир чорда-ла, акша ыйнаан. Хеймер кызымдан ону харамнангаш чоор мен. Ооң ачызында кижидир апаар чадавас» деп, ол бодаар турган. Шынап-ла акшаның үнези улуг. Магазинге кире бээринге, кайыын бээр дилеп тыппааның кандыг-бир барааның турган-дыр. Бир эвес ооң өртээнге чаңгыс-даа көпеек четпейин барган дижик, ап шыдавас-ла болгай сен. Чок болза, автобуска көпеек чок кире берген турунда, контролер хынай берген, бир рубльге торгадыр, оон кедерезе, шагдаа черинге чедирип, сээң адыңны бужартадырының кыры турда, көнгүс танывазың кижидир билетти садып берген дижик. Ооң соонда ол буянныг кижидир биле улам чоокшулажып, чаңгыс ададан төрүттүнген алышкылар дег, эдержи бээр таварылгалар-даа туруп болур.

Акша — саазын, ынчалза-даа үнези улуг. Бо шагда кижилер чүгле олче көрнүр апарган. Ол барда, чүү-даа тыпты берип болур.

Эмер-кыс оолдуг апарган. Ону ам кым-бир оол-биле чуртталга туда бээр боор деп идегээри берге. Ынчалза-даа чүвени канчап билир, тыпты бээри-даа магат. Ындыг таварылгалар кижилерниң амыдыралында чок эвес-ле болгай. Бир эвес аңаа шаптыктаар, ооң ыңай-бээр баарын хоругдаар, чаш уруглар дег бажыңдан ыратпас болза, оон дора, бүгү назынында чартың чок чүве дег саарзык чуртталгалыг артып каар чадавас. Кижиге ол эки бе ынчаш? Чок. Аргалыг-ла болза, амдызында аныяк тура, дилеттингени дээр.

Қырган-авазы үш акшаны тутсупкан, Эмер-кыс чүгле караш диген.

Шоваа Шожутовна телевизор көөрүңге ынак. Тыва дылга дамчыдылгаларны черле эрттирбес. «Дириг амытаннар делегейинде», «Кино аян-чоруунуң клуву», уругларга өңнүг

дамчыдылгалар, кино аймаан дыл билбес-даа болза, ызырты манаар. А музыка аймаанга кара халаа четпес, оркестр көс-түп, дрижернуң холу караңайны бээр болза, ол-ла дораан өжүрүп кааптар.

Оглун чемгергеш, удудуп кааш, Шоваа Шожутовна телевизор көрүп олурган. Телефон кыңгырт дээн. Деңзиваанын үнү болган.— «Урууң чоруй барды бе?»— «Ийе» — «Акша бердин бе?» — «Ийе. Бердим-не» — «Чоп бээр сен? Сеңээ чугааладым чоп, бербе деп. Ынчап амдажыдып, бажын эъттендирип турган херээ чүл. Канчап барган сарыыл чок кадай сен?» деп, Деңзиваа түрүүр сагыштыг. Шоваа Шожутовна «сеңээ кандыг хамаан чүвөл?» дептер часкаш, сок-сап каан. Кожазы кадайдан ындыг чемелелди чаңгыс эвес дыннаан, анаа удурланырга-даа ажыы чок, даарта база-ла ынча дээр. Ынчангаш: «Чоор сен. Че ам болзун. Телевизор көрүп ор мен» дээш, телефонун салып каан. Оон ыңай үргүлчүлээр болза, ажыы чок, чугаа төнместеп, Деңзиваа ону сургап туруптар.

Олурбайн чыдырда-ла, база кыңгырт дээн. Тутпаан, дем-ги-ле кадай кылдыр бодаан. Кыңгырткайнып-ла турган. Тү-вексине берген. Эр кижги үнү, Эмер-кысты айтырган. Оон ба-за долгаан. База-ла эр кижги, эзирик, дылы долгай. «Эмер-кыс херек» дээн.

— Чок!..

Шоваа Шожутовнаның ырмазын сып турар база бир чү-ве, бо телефон. Хүннү бадыр долгап кээр, эр, херээжен чо-гу — дооза-ла Эмер-кыс-ла херек дээр. Чамдыктары хоранныг, долгаарын долгааш, «чаа» дээрге, чүнү-даа ыттавайн, са-лып каар. Чөнүк кадайга телефоннуң ажыы чок, чүгле хаая дээрден башка, анаа кым долгаар боор. Ону, аанайтын, Эмер-кыстың албадаары-биле кирип алган. Ол барда, ону ол тутпас-даа, а уруу ооң чанындан ыравас. Аңаа бир хүнде та чеже кижги долгаар чүве.

Кино солун эвес болган. Кырган-авазы Кежиктиң хойнун-че кире берген. Чык кылдыр удуп алыр-дыр деп кызыдарга-даа хоржок, сеткилде өйүп турар анчыты кончуг чүве бар. Арай деп сактып алган, уруунуң сөстери-дир ийин мон: «Бак салымныг кижги-дир мен». Ооң-биле ол чүнү чугаалаксаан? Ажыл-даа, ашак-даа тыппас бак салымныг кижги-дир мен дээни ол бе? Азы ада-иемге өскөн болзумза, мындыг эвес, моон өскээр салымныг турар боор мен деп, меңээ сеткили хомудап чорууру ол бе?»

Эмер-кыс ооң бодунуң уруу эвес, ооң паспортунда-даа кири бижиттинмээн, ооң ат-сывын-даа эдилевээн, чүгле бо хоорайның чурттакчызы деп, бо бажыңда, кырган-авазының адресинде кири бижиттинген, а оглу, кениниң уруу, төрээн адазының фамилиязын эдилеп чоруур. Ынчан Эмер-кыс ул-

гады берген, дөрт харлыг. Кады-кырааны чорта бээрге, энгер бажыңга чаңгыс кадай канчап чурттаар, эш херек. Шоваа Шожутовна уруглары-биле чугаалашкан. Дөө ыракта, кырган иези кара чааскаан артып калганда, ажы-төлүнүң сагыжы-даа кайын анаа олурар. Улуг хоорайга черле эки: орус дылга-даа өөренип алгай, ол чокта, бергедээн шаг-дыр бо. Эртем-билиг-даа чедип алгай, хоорай чернин культура-зынга-даа чаңчыккай. Кым-даа кижиге келир үе херек, ада-ие бүрүзү уругларының келир үезин черле бодаар апаар. Кырган-авазы кым деп? Дөмей-ле авазы, харын-даа оон артык. Ынчангаш уругнуң ада-иези Эмер-кысты туралы-биле кырган-авазының чанынга эккеп каан.

Ындыг янзы Эмер-кыс хоорай кижизи апарган. Кырган-авазын ол кырган-авай дивес, авай дээр. Төрээн ада-иезинге барык ижикпес, чайгы дыштанылга азы кышкы кыска каникулдар үезинде безин ынаар барбас, ийи-чаңгыс барза-даа, ийи хонмас, дедир кээр. Кырган-авазы ону кижиге кылып каар дээш, чүнү-даа харамнанмаан: амыр-дыжын-даа, акша-көпеең-даа.

Шоваа Шожутовнаның номчууру шору, бижикке, кожазы Деңзиваа кадай ышкаш, ликпунктуга өөренип алган, а бижиири пат, адын салырынга-ла аскыр. Мынча болгуже, ол кым-бир кижиге чагаа бижип, азы кандыг-бир албан черинге өргүүдел кирип черле көрбээн. Ындыг кижиге уруунуң өөредилгезинге чүзү-биле дузалаар боор, дневнигин көөр, башкыларындан айтырар дээрден башка. Урууңарның өөредилгези кошкак деп чемени кымдан-даа дыннаваан. Ынчап тургаш, Эмер-кыс он классты доозуп үнген. Оон-биле капсырлаштыр бичии уругларның балет школазынга үш чыл база өөрөнгөн. Оон оюн-концертке киржип, танцылап турганын чаңгыс эвес көргөн. Аваның сеткили өөрүп турган.

БЕШКИ ЭГЕ

Эмер-кыстың өөредилгезин уламчылаары черле билдингир, бодунуң күзели-даа ындыг. Ынчалза-даа чогуум кайы институтка кирериниң дугайында айтырыгга сөөлгү хүннерге чедир муңчулуп пат болган. Ам школаны доосканда, ону үзе шийтпирлээр ужурлуг. Төрээн ада-иези ынчан маңаа, доозукчулар кежээзинге киржири-биле база чедип келген.

— Эр хей, уруум. Ол болбазыкпа — деп, адазы мактаан.

— Мен — силерниң урууңар эвес-тир мен — дээш, демгизи ийи эктин чайып, ийи-үш базып чоруй, диванга барып олуруп алгаш, чанында чыткан солун алгаш, оон-биле арнын дуглааш, ыт чок барган.

Ада-иези база кырган-авазы бот-боттарынче удур-дедир көрүшкеш, хүлүмзүргүлээн. Төрээн авазы оюң эрексээн:

— Бо ашакты эвес болза, кымның уруу сен? Азы сураc кижн сен бе?

Эмер-кыс солунун халырады сыга туткаш, стол кырынче октапкаш:

— Чок, мен сураc эвес кижн мен, адалыг — дээш, ийн холун хүлүй туттунгаш, ыңай-бээр баскылаан.

— Адалыг кижн ам чүңүл ынчаш, төрөөн ачанче көрүп алгаш, силерниң уруунар эвес мен деп?

— Төрөөн ада-ием бар деп билир-ле мен харын, ынчалза-даа оларның эргекке ораам ажын көрүп көрбөөн мен. Кажан менээ ээжекке кедер идик, эгинге кедер чангыс платые садып берип чоржук силер?— дээш, кырган-авазынче айыткан:— Мени бо кадай азырап каан. Ол дээш кызып өөренип чораан мен. Ам кээп, он классты доозуп аарымга, байыр-лаар-дойлаар улус бис джип. Силерни кым чалаан? Чана беринер. Кежээге чүгле бодум авам-биле иелээн баар бис. Силер ынаар баар болзунарза, мен-даа ынаар барбас мен. Кым-даа барбас—дээш, Эмер-кыс идик-хевин уштуна берген.

Олурганнар ыт чок барган. Эмер-кыстың чугаазы шын. Ада-иези аңаа, бир эвес хаая эът эккеп берип турганын санаваc болза, шынап-ла чүнү-даа садып бербейн чораан. Ооң ажыы-даа чок ынчаш, кырган-авазы акшадан кызыыдаваc.

Шоваа Шожутовна бо кежээ ол дугайын-даа сактып келген. «Азы ада-иезиниң чанынга өспээн дээш, салымым бак кижн-дир мен» деп турар чүве ирги бе? деп-даа каразаан. «Таанда, ол кайын ындыг боор. Хары өске кижилерге азырандыга берипкен эвес, кырган-авазынга өскөн уруг чоп ада-иезинге хорадаар, харын амыраваc чүве бе. Сыр өске-даа кижилер уругларны азырап-ла алыр боор... Чок, мооң бо сөстери өске уткалыг».

Ада-иези оон байырлалынга шаптыктаваан, уруу көрүп орда-ла, үнүп чоруткаш, ол хевээр келбээн, доозукчулар кежээзинге Эмер-кыс кырган-авазы-биле барган...

Кайы институтка өөренирил? деп айтырыгга кырган-авазы бодуң бил деп каан. Ам ону Эмер-кыс чааскаан шийтпирлээр апарган. Ооң күзели болза, чүгле медицина институту, эмчи болур. Ынчаар бе дээрге, хуусаазы узун — чеди чыл өөренир. Оон ангыда кырган-авазы чөнүк. «Ынча чыл чурттап шыдаар бе? Ол чок болза, меңээ акшаны кым шилчидип бээр?»— деп, база дадагалзаан. Ынчалза-даа адак соонда үзе шийтпирлеп алган: «Ол-ла, сураанын тывар, күзээнин чедер. Кырган-авам ам-даа ажырбас».

Эмер-кыс документилерин ол-ла хүн барып дужаапкан.

Кырган-авашкылар иелээ барганнар, чүге дээрге институтуң ректору Шоваа Шожутовнаның төрели чүве-дир. Аа

богда, кижиниң хөй деп чүвези имигейнип турган ары өө-ле! Даштын-даа кижиле, иштин-даа кижиле! Даңды-ла бир үң аныяк оол, кыстар. Ийи иешки хайынган чоннуң аразы-биле ол-бо иткилежип чорааш, чеде берген. Ында база кижиле эндерик. Дооза-ла улуг кижилер, ада-иелер дээрзи чугаажок. Кижиле бүрүзүңге ажы-төлүн дээди эртемге өөредип алыры күзенчиг болбайн канчаар. Ынчангаш олар ректордан арга-сүмө алып, аргалыг-ла болза, ооң ыяап-ла кирир мен деп аксы-сөзүн алып дээш, манап турганнар.

Оочурлааннарның бирээзи кирип, бирээзи үнүп чоруп-ла турган, ынчалза-даа оларның чаңгызының-даа арнында өөрүшкү, хүлүмзүрүг көзүлбес болган. Авашкыларның мурнунда ам-даа беш кижиле бар. Ынчап турда, ректор үнүп келгеш, хлеб оочурунда ышкаш, хана ийинде чыскаалып алгаш турганнарже көрбейн-даа хаалгазын шоочалааш, секретарына: «Мени даргалар келдире берди» депкеш, үнөр деп чыткан. Оочурлааннар алгыржы берген: «Бис канчаар бис? Кажан кээр бис?» Демгизи тура дүшкеш: «Даргалар келдирип тур. Хосталгаш-ла келир мен» деп, тодаргай эвес хары бергеш, докташ-даа дивээн. Кажан кырган-авашкыларның дужунга чорда, хөөкүй шуваганчы «Экии, оглум» деп мендилээн. Оозу кылчаш кылынгаш, та танаан, та танываан, хары-даа көрбейн, дүрген-дүрген базып чорупкан.

Шоваа Шожутовна чүү-даа болза төрөл кижиле дузалаар боор, ам артында ректор-дур, мында бүгү-ле башкылар маңа чагыртыр болгай. Экзамен эгелевээнде уруумну көргүзүп, таныштырып каайын деп бодаан. Ынчалза-даа кончуг төрөли ээ безин көрүмээн. Ам канчаар, та кээр, та келбес ректор, чөнүк кижиде ону манап турар харык бар эвес, хөңнү багай чаныпкан.

— Ынча хөй уруглар дооза сээң баар дээн институтунга кирер дээни ол бе?— деп, орукка кел чыда уруундан айттырган.

— Чок, өске институттарже база бар. А эмчи институтунче кирер дээш, тозан кижиле билдиришикин кирип каан. Оон чүгле он чеди кижиле алып— деп, Эмер-кыс тайылбырлаан.

— Анаа ат чүве-дир. Азы...— деп чорда, авазынын чүнү чугаалаксаанын билип кааш, уруу үзе кирген:

— Чок, авай, хей. Дедирленген херээ чок. Кызып көрейин.

— Бодуң-на бил— дээш элээн базып ора, хыйланган.— Чон көдүрерге, көрдүң бе ону, тода берген. Кадарчы турувуста, бо-ла кээр чүве эвейикпе. Келгеш-ле, бир хойну сөөртүп алгаш чоруй баар.

— Кым, авай?

Авазы ректорнуң адын адаан.

— Чөп ыйнаан, авай. Ынча кижиниң кайызын канчаптар

дээр сен. Кончуун көрдүң бе. Дооза-ла уруг-дарыым дээш-ле кээп турар чүве ыйнаан.

Авазы ыыттаваан, иштинде чөлсүнүп чорза-даа, черле хо-радаан.

Онгу классты чылдың-на чүс-чүс аныяктар доозар, Бир-тээ институттарга санныг кижилер хүлээп алыр болганда, конкурс эрттериниң бергезиниң дугайында чугаалаан-даа хер-рээ чок. Шыдаар-ла кижиге шыдаар. Эмер-кысты институтче кире бээр боор деп, кырган-авазы черле бүзүрөвейн турган. Шоваа Шожутовна ректорже оон сонгаар барбаан, баар хар-ры-даа чок. Баргаш-даа чүнү канчаптар. Ада-иелиг уруг-лар магалыг, болур-болбас-даа болза, дузалажырын кызыдып, ол-бо маңнашкан, экзаменнер хүлээп алыр башкылар-ны дилээн, олар-биле ужурашкан, уругларын чагаан, чам-дыктарын хөлөзилээн турар, ылаңгыя даргалар амыр, тел-фоннап каарга, ол-ла деп, ол дыңнаан. Эмер-кыска оон өске дуза кадыптар кижиге бар эвес. Шоваа Шожутовна уруунга ректорнуң бажынынче кежээ, он шак үезинде долгаткан, ха-рыылап келген. Эмер-кыс чанынга дыннап турган.

— Экин, оглум. Мен Шоваа-дыр мен, угбан.

— Кым че?!— деп, бирээзи ытыкыры кончуг айтырган.

— Шоваа аан, Шоваа. Шаанда кадарчы чораан аан. Уг-баң — деп, хөөкүй кадай бар-ла шаанче билиндирерин кы-зыткан.

— Шоваа?! Кай, Барыын-Хемчик чурттуг бе?

— Ийе, ийе.

— Кай, силер мында силер бе?

— Ийе, оглум. Мында чурттаа-ла чээрби чыл аштым. Честең шагда-ла чок апарган болбазыкпа.

— Ындыг чүве-дир. Чүнүң дугайын долгап тур силер?

— Хеймер уруум бар. Чаа он классты доосту. Ам эмчи институтунче кирер деп турар. Силерде билдиринишкинин кирип каан. Дузалап көрөм, оглум. Чоп бергези кончуг дээ-рил. Школаны доосканы шымбай чүве ийин.

— Дузалаар аргам чок. Улус хөй. Боду-ла билир.

— Черле хоржок бе?

— Хоржок.

Шуваганчы оон ыңай чугаалашпаан, телефонун тураж-оок салып каан, сеткилинде анчыг болган. Шынап-ла ол ректор чээрби чылдар бурунгаар анаа башкы тургаш, шөлээлэнде-ле чуртунга чеде бээр, ынчан оларның өөн черле ойбас тур-ган. Шоваа ирей-кадай оларны бар шаа-биле хүндүлөп, хо-юн өлүрүп, хойтпаан тип берип чораан. Ам ол-дур, кадыын-даа айтырбаан, кайда чурттап турар сен, чоп бажынга келбес сен-даа дивээн. Кижилер деп чүве шак мынчалдыр өс-керлир боор-дур.

— Чаа, уруум, бодуң-на билип көр. Сеңээ кым дузалаар деп. Мен хөөкүйде сеңээ дузалаптар харык кайда боор — дээш, кырган-авазы кухняже ырбаалап кире берген.

Эмер-кыс ол хүннерде барык уйгу удуваан, дыш дугайында бодаан-даа херек чок. Эрген-даа көөрге, ол-ла, хүндүс-даа көөрге ол-ла, дүне-даа көөрге, ол-ла — данды-ла ол-ла, холундан ном салбас. Ынчалза-даа ийи хонмас-ла 4 алдым, авай деп өөрүшкүлүг медээ эккеп турган. Ындыг янзы кирериниң беш экзамени доозулган, түннелин дыңнаар, кымнарның институтче баарын чарлаарының шагы келген. Эмер-кыс сактырга, ам ажырбас хире. Чүвени канчап билир конкурс дээрге, конкурс-ла болгай, кижиден артык кижилер турар. Манаа балл шиитпирлээр. Сагыш кайын дөстүнер, Эмер-кыс шагда-ла институтта. Экзамен дужааган өөреникчилер залда олурупкан болган, а ада-ие дөргүл-төрөл дээрге, кара таан-на. Ийиги каъттан куду чада, коридорлар мыгырт, залче багай кижичокшулаар-даа аргажок. Ам канчаар, адаанга үнүп, кирип турган. Аңаа тура, элдеп-эзин чугааларны дыңнаан. «Өөреникчилер конкурзу эвес, ада-иелер конкурзу-дур бо» — даа дээр кижичок бар. «Чок, ада-иелерни эвес, даргаларны-дыр» — даа дээри бар. «Чок, даргаларны-даа эвес, институттуң башкыларының чүве бо. Даргаларга чашпыыр, чок болза ада-иелерден хээли ап турар улус бо» — даа дээр кижичок бар. Бир кадай, зал эжинде сыңмарлажып алгаш турган хөй улустуң аразынга турган, улгады берген херээжен, чанында ийи кижиниң эгин-неринге даянгаш, өрү хереп, ийи будунга дис баштап тургаш, эзирик кижичок дег, бар-ла шаа-биле алгырган-даа: «Мария Ивановна! Мен башкы кижичок мен! Мени таныр силер! Силерниң урууңар химияга ийи алыр турган! Силерни бо-дааш, дөрт салып каан мен. Бир эвес мээң оглумну эрттир-бейн, бодуңарны урууңарны эрттирип алыр болзуңарза, хоржок эвес мен бе! Чыдыг шош үндүрер мен!..» «Мария Ивановна. Ол чүү кижичок?» деп, улус чугаалажы берген. Кол кижичок ол чүве-дир — хүлээп алышкын комиссиязының даргазы. Ооң бодунуң уруу база ында чүве эвеспе. Ээ богда, черле чүү дишпес дээр...

Дээди өөрөдилге черинге кирери дыка-ла берге-дир. Та кайызының конкурзу чүве, ёзулуг-ла конкурс чүве-дир. Манаа чүгле өөреникчи кижиниң быжыг билин херек-тир деп, Шоваа Шожутовна ылап-ла бүзүрөөн.

Хамык чон тарап эгелөөн.

Эмер-кыс маңнап келгеш, өөрээнинден кырган-авазының мойнундан куспактанып-каш, оозунуң боскун боой тудуп каг часкан.

— Кирген-дир мен, авай. Кирген-дир мен. Ам ол-ла!

Эмер-кыс күзелинге четкен. Авашкылар өөрүп турганнар. Аңаа өөрүвейн, чүгө өөрүүр деп!

Шоваа Шожутовна уруунга идегеп турган: ол хире бергени эрткен кижини ам чүгө торлур боор. Ынчалза-даа оон оозу электен болган, чүгө дээрге өөренип чоруткаш, Эмер-кыс кышкы каникулдар четпээнде-ле дедир ап четкен. Баштайгы дээрзинде шыдашпас-тыр мен, бергедир деп тайылбырлаан. Чок, оон оозу меге болган. Ооң иштелгеш, чанып келгени чоорту билдинген. Удатпаанда оол уруг көстүп келген. Ам бо-дур, өөрөдилгезин ол кагган, ажыл деп ажыл чок, ашак деп ашак чок. Ам кээп «салымым бак кижини-дир мен» деп чугаалап турар апарган. Чүгө?

АЛДЫГЫ ЭГЕ

Комсомол хооркомунун бирги секретары ажылынга черле эрте кээр, орай дээрге-ле тос шакка он беш минута четпес турда, четкен турар чаңчылдыг. Бөгүн база-ла ол өйде барган. Улус хүлээп алыр өрээлдин хаалгазын ажыдыптарга, кабинетинин аксында чүдек-даа семис, танывазы кадай олурган. Ону көрүп кааш, демги кадай туруп келгеш, уткуй ийи баскаш, холун сунган.

— Экин, оглум, дарга. Бир дугаар секретарь силер ирги бе, оглум?

Бирги секретарь хол тудушкан.

— Экин. Мен мен ийин — дээш, кабинетинин шоочазын дүлгүүрү-биле ажыткаш, экин ажа тырткаш, айтырган:— Силер менде херектиг чор силер бе?

— Ийе, оглум.

— Киринер.

— Уё, уё, будум. Кырган кадай-дыр мен ийин, оглум. Алдан бир харлыг. Будум бастынмастап калган. Силер, аныяк улус, чүнү билер силер. Сөөлүндө, мен ышкаш назылыг апаргаш, көре-ле бээр силер ыйнаан, кырып деп чүвениң кайы хире кыпсынчыын — деп, демги кадай чоруй чугаалаттынып кирген.

— Олурунар.

Демгизи кабинеттин эң-не бетин азында сандайга олуруп чыткан.

— Дүүже, угбам, дүүже. Чоокшулады олуруп алыңар — дээш, бирги секретарь ажылдаар столунун чанында сандайже айыткан. Секретарь шляпазын ужулгаш, тудуп чораан кара папказын столунун кырынга салгаш, сандайга чаа-ла олуруп чыдырда, телефон каңгырткайны берген.

— Алло! Ийе. Экии. Ам дораан бе? Чаа — депкеш, секретарь телефонун салып кааш, туруп келген.— Силер маңаа олуруңар аа, угбам. Даргалар келдире берди. Дораан кээр мен — дээш, кастыктарынче бады келген бажының дүктерин аткаар суйбаттынмышаан, хере-хере базып үнүпкен. «Мындыглар-ла болгай боларың. Кижиги кирип кээрге, бирээзин бирээзи келдирип аппаар. Бо кижиги манап пат болур. Ам кажан келир чүвези ирги?» деп, сеткилинде анчыгызынып чыдып калгаш, кабинеттин иштин долгандыр көрүп сонуургаан. Дөрүндө Ленинниң чуруу. Азыгда сейф. Ооң чанында шевергини кончуг тумбочка, ооң кырында телефон. Дензиваа ону кончуг сонуургаан, черле көрбээни эт. Аккордионнуң баскыштары ышкаш, базар черлерлиг. «Маңаа өрт-даа болу бээр болза, мону ажылдадып шыдавастыр мен» деп, ол бо дап олурган. Оон ыңай, дарганың олурар столунга тудуштур база бир узун столду шөө салыпкан. Ооң ынды, бетинде база өрээлдин ханаларын дургаар бир өннеш сандайлар. Ол-ла.

Эжик ажыттыңган соонда, шөйбелдир арынныг, кырлагар думчуктуг, чээрби хар хиреле, шилгедек уруг бакылап келгеш, олурган кадайже элдесинип көрүп туруп-туруп, кирип келгеш, эжиктин тудазындан холун адырбайн тура айтырган.

— Силер мында чоп олуруп алган силер?

— Баштай «экии» дээр боор ийин, уруум. Аныяк улус улуг улусту хүндүлээр чоор — дээш, демгизи ийин холун столда баартактандыр салыпкаш, шимчеш-даа дивээн.

Демги уруг эпчоксуна хона берген, дораан буруузун билдинген:

— Буруулуг болдум, угбам.

— Угбам деп болур-ла, ынчалза-даа «кырган-авай» дээн болзунза, оон-даа дээр боор ийин, кызым.

Демги уруг хүлүмзүргеш, ам ооң чанынга келген.

— Секретарь келгеш, барды бе?

— Ийе, кызым. Улуг даргалар кыйгырты берди ышкаш. Мени маңаа олур, дораан кээр, мен-не диди... Адың кымыл, кызым? Мында ажылдап турар сен бе? Азы мен ышкаш, бо даргага херектиг келдин бе?

— Ийе, мында ажылдап турар мен. Адым — Аля. Ажылдаар черим мында — дээш, холу-биле айыткан.

— Аа! Билдим, уруум, билдим. Секретарьның секретары ышкакыңчыл. Эки-дир. Аныяк улус ажылдап чорбайн канчаар.

— Силер маңаа олургаш чоор силер, дөө мээң чанымга барып маңаар. Секретарь та кажан кээр — деп, Аля оозунга сүме каткан.

— Аа, хоржок! — дээш, демгизи бажын чайган.

— Чоп?

— Пат кезээн мен. Анаа манап олурунда бир-ле дарга келгеш, оочур чок кире бээр. Ооң соонда... чамдыкта хүн чартында-даа манаар сен. Хей. Мен маңаа олурар мен, ол оглум олур дээн чүве — дээш, кадай алдыртпаан.— Маңаа олургаш чүнү канчаптар деп мен. Қижип апкы дег чүве-даа чок кабинет-тир. Қомсомол хооркомунуң секретарының шляпазын кайын кедиптер деп мен. Коммунист кадай болгай мен.

Аля шыдавайн каттырыпкан.

— Харын шыны-ла ол-дур-ла.

— Чаа, ындыг-дыр че. Олуруңар — дээш, Аля чоруй каттырып үне берген.

Деңзиваа манап-ла орган, сур-ааг. Та кайы хире үе эртип турар чүвези. Чеже олар, шылагзына-даа берген, чалгаарап-даа калган. Тургаш, сонга караанга барган. Кудумчуда шимчээшкин-не хөй: аргышкан машиналар, кижилер. Бир кээрге, Эмер-кыс, дөө, кудумчу ол чарында хөй оолдар аразында бар чыткан. Деңзиваа халып баргаш, телефон тудазын сегирип алгаш, дедир салып каан. Долгап билбезин сакты хонун келген. «Аа халак!» Ам канчаар? Маңаа олурар мен, үнмес мен деп олурган кадай оозун утупкаш, үне халааш, демги уругну дилээн:

— Күжүр уруум, дүргедеп көр. 2—13—11-ни долгап бээйт. Чугула херек бар апаарды.

Оозу долгааш, телефонун тутсупкан.

— Алло-о! Алло-о! Шоваа! Бо канчап барган куягыл. Алло-о!— дээш, үргүлээн. — Алло-о! Шоваа! Бо канчап... мынчап... Сен сен бе? Бо канчап барган куяк сен?! Телефон тутпас. Кайыын-даа болза, чоор сен. Эмер-кыс канчалды? Хонмаан? Дөө кылаштап чор. Кайда деп чүнүл? Кудумчуда. Хөй оолдар аразында. Та. Дүүнгү оолдар-дыр бе, че? Та Бажының дүгү узун оол чоп көзүлбеди. Та ыйнаан. Адагаш дег узун оол база чогул. Шупту чолдак оолдар чорду, Эмер-кыстан кыска боор, дооза аан. Хонмаан ышкажыл але? Чаа, ону билип аайын дээш. Секретарым кээр четти — депкеш, телефонун салып кааш, бирги секретарының кабинетинче, пингвин ышкаш, ийи холун шала соңгаар чатпайткаш, чаян-нады базып кире берген. А Аля бо чүнү ынчап турар кадай боор деп бодааш, соңгадан херээн, ынчалза-даа хөй оолдар аразында уруг-даа көзүлбээн, харын хөй кыстар аразында чаңгыс оол эртип чыткан.

Деңзиваа демги-ле сандайынга барып олуруп ап четтикпээнде, экизи көргөн, бирги секретарь бо кирип келген.

— Буруулуг-ла болдум. Партия хооркомунга бичии хурал болуп чытты — деп, демгизи ужур-чөвүн чугаалаан.

— Кайыын бичии хурал боор ол, улуг хурал болган боор. Чоп дыка үр апаарды — деп, бирээзи удурланган.

— Ийе. Дөртөн минут чедө берип-тир — дээш, бирги секретарь олудунга олуруп алгаш, айтырган.— Адырам, угбам, силерни кайызы дээрил? Чүү херектиг келдинер?

— Мени Дензиваа дээр. Пенсионер. Коммунист. Бүгү назынымда поварлап келген кижжи мен. Алыс чуртум Чөөн-Хемчик. Ам мында мен, хоорайда уругларым бажынында тур мен. Оглум бичии даргажык кижжи. Кеним — башкы. Турар черим ол. Кожавыс чөнүк кадай бар, чеден беш харлыг. Оон уруу бар, Эмер-кыс дээр. Сукас оолдуг, ажылы-даа чок, өөредилгези-даа чок, ашаа-даа чок. Хоорай кезип, ээ көргөн оол-ла болза, ону эдерип, арагалап кылаштап турар.

— Каш харлыг кижжил?

— Хары... хары чээрби бир.

— Комсомолчу кижжи бе?

— Харын биске билдинмейн турар чүве ол-дур. Чүү кижжил бо: комсомолчу бе азы арат бе? Кежигүн дадывырын төлөп турар кижжи бе? Комсомолчу болза кайы организацияда бактаап турар кижжил? Мону билип аар дээш келдим?

— Бодундан айтырза?

— Хы, бодундан. Сөглөвөс-тир, киришпеске киришпө, хирлиг холуң пашче сукпа дээр. Хей оон чүве айтырып — дээш, Дензиваа холун чангаан.

— Ады Эмер-кыс болду. Фамилиязы?

— Фамилиязы... Карак бо, билбес мен оонарны. Шоваа, уругнун иези, Монгуш мен-не дээр-ле болгай. Ой та. Күжүр оглум, долгай каавыдам, мээн билбесим телефон-дур — дээш, телефонунун дугаарын айтып берген. Оозу бо чүү кончуг кадай апаарды дээнзиг олче ылавылап көргөш, долгааш, тудазын тутсупкан.

— Алло-о! Шоваа сен бе? Эмер-кыстың фамилиязы кым ийик? Күжүгөт? Ол чоп Күжүгөт апаарды? Монгуш мен деп чүң ийик? Аа, адазының дедаан. Күжүгөт Эмер-кыс. Оон ыңай. Кым овна дээр чүвөл? Дадаровна — дээш, секретарьже көрүнгөн.— Бижип айыт, оглум. Эмер-кыс барды бе? Чок? Чаа, ол-ла. Мени манап олур.

— Күжүгөт Эмер-кыс Дадаровна. Учет секторунга бардынар бе?

— Чок.

— Баштай аңаа баар болза, эки-дир.

— Шынап-ла але, оглум. Мээн-даа кончуумну — дээш. бажын салаазы-биле соктагылаан.— Бо баш ажилдаваस्ताандыр ийин... Чок, ол база шын харын. Оон ангыда чугула айтырым база бар болдур ийин.

— Кандыг айтырыг?

— Бо уругну канчапса эптигил? Қаяа-бир черге ажылдадыр аргазы чүл?

— Ажылдаза. Ажыл-ла эңмежок ышкажыл. Бо хоорайда ажылчын күжү чедишпейн турар.

— Хоржок-тур. Ажыл дилеп чорууйн дээш-ле чиде бээрдир. Хевири мегелеп турар хире.

— Че, ындыг-дыр. Баштай учет секторунга барынар — дээш, бирги секретарь кнопказын баскан соонда, Аля кирип келген.— Улус чыглы берди бе?

— Ийе.

— Бээр кирзиннер — дээш, саазын сунган.— Бо кырган-аваңны эдертип алгаш, учет секторунга барып көрөм. Мындыг комсомолчу бар-дыр бе? Дадывырын төлөп турар-дыр бе? Хынажып бер шинме, Аля.

Дензиваа үнүп чыда, дедир хая көрүнгөш, чугааланган:

— Дедир кээр мен, оглум, херээм ам-даа доозулбаан.

Секретарь иштинде элдепсинген. «Кандаай кадай боор. Аажызының чиктиин. Четпессимээр-даа ышкаш. Бо дег айтырыгны бирги секретарьның киржилгези чокка-даа шиитпир-лептип болур-ла болгай».

Комсомол ажылынга ол кирге-ле ийи чыл чеде берген, ыңчалза-даа мындыг янзылыг айтырыг тургузуп келген кижичерле турбаан.

Аныяк кижичерүзү келир үезин бодаар апаар. Бо хүнде-ле ада-иелиг, азырадыр кижилерлиг. А даарта? Олар чок апаарга чүнү канчаарыл? Чүнүң-биле чурттаарыл? Дензиваа бодап турарга, Эмер-кыска ол дугайы дүжүнге-даа кирбес ышкаш. Ынчангаш «сээң бо уруун нүгле хүнүн бодаар уруг-дур бо» деп, Шоваа Шожутовнага каш-даа катап чугаалаан. Шынында Эмер-кыс база кижичер-ле болгай. Кырган-авазы ушпа, эртен болза эртен, кежээ болза кежээ. Ооң шыгжамыры бар-даа болза, ооң-биле бүгү назында чурттаар эвес. Боданыр апаар. Канчаар-даа боданырга, кырган-авазы дириг орда, ол ажырбас. Ажыл кай-даа барбас, кызар болза, черле тыпты бээр. Амдызында кол-ла чүве — өг-бүлелиг болур. Ынчангаш ашак тып алыр сорулганы бирги черже үндүрүпкен. А ол айтырың ындыг белен эвес чүве бооп-тур ийин моң. Ашактар боду келбес, оларны дилээр апаар. Оларны дилеп тургаш, будулуп эгелээн.

— А комсомол учедунга институттан кел сал-ла туруп алган уруг-дур. Дадывыры чүү боор, каш көпеек. Чогуур хуусаазында төлөп турган. Төлөвейн баар болза хоржок, сүрүп туруп бээр. Оон кедерезе, хемчег-хамчаг алыр бис деп баар.

— Харын доруун-дур, уруум — деп, Дензиваа кадай Аляга чугаалаан.— Ам демги даргавыска бараалы. Херээм ам-даа доозулбаан. Бодунга чугаалап каан мен.

Аля билбейн канчаар, ында чыылганнар хөй, оларны Деңзиваа кадай база көргөн. Чугаалажыр айтырыы билдингир.

— Силер үр манаар апаар боор силер ийин, кырган-авай. Өске даргаларга барзыңарза, кандыгыл? Ийи дугаар секретарь... Аа, ол база ында. Килдистер эргелекчилери база барла болгай — деп, сүме каткан.

— Хоржок. Кезээн мен. Мен ону пат билир. Кудуку даргаларга баарга, хей боор чүве. Үстүнде даргаларынче айтыр. Ону манаалы. Азы ол ам сургакчылаан. Ол келирге болзун дээш, чылзып туруп бээр. Хей. Киргенней, чаңгыс аай ол оолга кириптейн. Кайы-бирээнерге айтышкындан берип каар ыйнаан. Ооң-биле эдержип тургай-ла мен. Оозу дээр — дээш, кадай алдыртпаан.

Үр манаваан. Кабинеттен чыылган улус үнүп турда-ла, Деңзиваа кадай шургуп кире берген.

— Уё-о, будум, будум. Мүн-не шору уруг-дур, Эмер-кыс аан. Мен ону ындыг деп бодаваан мен. Ам силерге, силерге даадым, биске дээрим ол-дур ийин, харын эки бооп-тур — дээш, демин-не олурган сандайынга олуруп алган.

Бирги секретарь ужурун билбээн.

— Чүнү эки дээринер ол?

— Эки болбайн канчаар. Учётта бар-дыр. Дадывырын төлөп турар-дыр. Ам ажылдадыр. Оглун канчан уруглар садынга тургузуп каарыл?

Бирги секретарь ыт чок олуруп-олуруп, чаңгыс домак чугаалаан:

— Ынчаш, дөрт шакта меңээ боду чедип келзин.

ЧЕДИГИ ЭГЕ

Деңзиваа кадай эгииш-тыныштыг кире халып келген. Эмер-кыс чедип келген олурган. Кежик шала кырында чүёк чүдүрер машина — ойнаарак чууктап халып турган, Шоваа Шожутовна диванда, ийи чулчургайын туттунуп алган орган, а Эмер-кыс чунар-бажыңнаар кижини мен деп чүү-хөөзүн суктунуп, ол-бо өрээлдерден үнүп, кирип салып турган. «Кая хондун? Демин кады чораан чүү оолдарыңыл ол?» — деп, Эмер-кыстан Деңзиваа айтырыптар часкаш, соксап каан. Бодап турарга, ону чугаалаптар болза, хей, бо кончуг уруг орлуп үнер чадавас. Баштай чөп-биле чугаалашканы дээр.

— Аарып тур сен бе?

— Бажым аарып тур — дээш, Шоваа Шожутовна мойнун кагылаңнаткылаан. Деңзиваа ооң чанынга олуруп алгаш, ыя аразында ойда дүшкеш, тепкиленип чыткан Кежиктин ийи будун чыпшыр туткаш, ынай-бээр борбаннаткылаан. Оозунуң амыраары-даа хөлчок, тадылады каттыргылаан.

— Чаян бооп, бо хүн ыглааның дыңнавадым але. Чүү болду бо, Кежик? Канчап харын ыглавадың?— деп, Деңзи-ваа оюн эрзэн.

— Хайын ыглавадым-даа.

— Ол болбазыкпа. Эр кижн ыглавайн чор, шинде Кежик?

— Чок, ыглаай мен. Ыглаваш болжа өске уюг ыглаваш-ла ыйнаан. Мен ыглаай мен — деп, Кежик өжешкен.

— Тьфк, кулугурну. Чүве чугаалаарга, дедир баар. Мелегей. Бажы манзья берген. Үен-даян болбас.

Оозу каттырып каан.

— Эмер-кыс? Кайда барды бо?

— Чүл?— деп, оозу чунар өрээлде ыттаан.

— Эки чунуп каавыт харын, арны-бажың кылаңайнып турар кылдыр. Ынчаш, мугур дөрт шакта комсомол хооркому баар сен!

— Чүү деп че? Комсомол хооркому?— деп, оозу холунда эът-дүрбүүр, саваң тудуп алган үнүп келген.— Ынаар чүге баар кижн мен?

Шоваа Шожутовна кожазының ынаар чораанын ам чаа билеп каан.

— Кай, ынаар чорааның ол бе? Оон долгап чыттың бе?

— Адыр — дээш, Деңзи-ваа демгизин шенектей тыртып каан.— Сен үзе кирбе. Баар херек бар-дыр ийн, билдин бе, Эмер-кыс. Сени ам мынчаар дарган салып алгаш, бараанын көрүп олурар үе эрткен-дир. Ам ажилдаар үең келген. Мен ам чаа аңаа чордум. Бир дугаар секретарыңга кирдим. Сени дөрт шакта, кудурууңга куу достан баглааш, менче сывырывыт диди. Ыяап баар сен. Эки чунуп каавыт харын. Баш-бужунуң өгбегерин чидир, чылбыйты дыранып ал.

— Сени кым ынаар айбылады?

— Мен кижээ айбылатпас кижн боор мен. Бодум чүвени бодап, билип чоруур. Кылаштаптар ийн бут бар-дыр, чугаалаптар дыл бар-дыр. Мээң айбыладып чыткан херээм чүл, биеэ шагдагы бай кижиниң чалчазы эвес мен.

Бир дугаар секретарьда кым ажилдап турарын Эмер-кыс билбейн канчаар. Ооң дугайын демги кадай чугаалаптарга, ооң сагыжыңга эрткен төөгү кирип келген. Ол дээрге үш чыл бурунгаар болган. Институтка кирериниң шынзылгазын холга алгаш, ымыраа тайып турар кылаң чараш хевин кеттинип-кеш, бир эжи-биле кады парк кирген. Ынчан кежээ. Танцылаары ол. Аңаа баарга, бодунуң чангыс классчыларындан чангыс-даа оол чок болган. Эжи-биле кады турарга, чингежээк, ооң бодундан бичии-ле узун, сарыг костюмнуг, ак хөй-ленниг, көк галстуктуг оол чалап келген. Кады танцылаанар. Оол бодун тоол маадыры-биле атташ кижн мен, адым — Багай-оол, Красноярскиде институтта мен. Ам чүгле сөөлгү

курс арткан. Удавас көдээ ажил-агый талазы-биле — инженер болур мен. Каш хонукта маңаа тургаш, район үнер мен деп чугаалаан. А Эмер-кыс ол адынга черле хөңнү чок, оозун чажыргаш, бодун Эмма деп кижиге мен деп каан. Ындыг янзы олар элээн, элээн-даа эвес, он беш — чээрби хонукта кады элээн бастырган чүве эвеспе он. Ол хевээр олар көрүшпээннер. Ынчалза-даа Багай-оол ооң сеткилинден үнмөй чораан. Иштени бергеш, өөредилгезин каапкаш, Кызылга келгеш, бир катап анаа-ла хоорайлап, магазиннер кезип чорааш, кудумчуга Багай-оолдун бараанын көрүп кааш, карак ажыт дезипкен. Чүгө дээрге ынчан хырны элээн улгады берген. Ооң чайынында дыңнаарга, Кызылда ажилдай берген болган. Чартык чыл эртпээнде, ону комсомол ажылынче шилчээн деп сураг үнген. Ам бо ВЛКСМ-ниң хоорай комитетиниң бирги секретары апарган.

Эмер-кыс пат кайгаан: кандыг кижилер ындыг кончуг дүрген депши бээр чоор? Харын-даа сагыш-биле дөмей. Азы институтунга комсомол комитетиниң секретары туржук ирги бе? деп-даа бодаар турган.

Багай-оол Эмер-кыс деп кижиге билбес, Эмма деп кижини көрзе, танып каары чадавас. Танывайн баары база магат. «Каш хонук эдеришкен. Ол дээрге аңаа ындыг чүве-ле ыйнаан ол. Бир эвес ындыг болза, мени маңаа чедир үдөп кээп-даа турду, сураглай-ла бергей. Ындыг бе дээрге, кел дээн. Чүгө? Чүнүн ужун?» Ылавылаар ужур таварышкан.

— Кай, шынап-ла ынаар чордун бе?

— Мегелээш чоор мен. Ындыг чүве билбес, коммунист кадай-дыр мен.

— Ол секретарының ады кым-дыр? Багай-оол-дур бе?

— Та, та. Адын кым айтырып чыдар чүвөл бичии оолдарының. Чингежээк, узун, кысказы сен хире. Сенден бичии дап болду бе, ол хире, көк-даа эвес, кара-даа эвес, ындыг шаггыр карактыг, чалбак арынныг оол-ла чорду. Чогум чараш-даа эвес.

«Ол-дур».

Дензивааның аңаа чораанының чылдагаанын Эмер-кыс кайын эндээр, айтырбаан-даа. Бо минутада ооң аңаа ажыы-даа чок. Ам ооң сагыжынга бир-ле билдинмес идегел төрүт-түнүп келген. «Багай-оол мени утпаан чадавас».

— Мээң адым адап бердиң бе, ынчаш?

— Адап-ла бердим. Күжүгет Эмер-кыс Дадаровна деп.

— Ынчаарга-ла хей.

— Чүү хей?

— Чок, чок, бодум чугаалаттынып тур мен, сээң кулааңга четпес чүве-дир... Чогум чүү дидиң ынчаш? Ажыл чок, ара-галаар. Ындыг-мындыг деп бар-ла шаан-биле хоптандың ыйнаан?

—Оон өскээр чүү дээр мен. Сурас оолдуг, адазы тывыл-баан-даа дидим-не. Чажыргаш чоор, албан черинге барган кижиге ажы-биле чугаалаар-ла болгай. Ам ынчап турбайн, дүрген барып, чун. Дөрт шакта ыяап-ла баар сен. Азы мени эдертип аар сен бе?

— Пиш! Сени чоорул. Эдерткен ыдым дээр бе, дергилээн хойтпаам дээр бе. Барбас-даа мен ынчаш. Чеже-даа комсомол хооркомунуң бирги секретары-даа болза, менээ чүү өөделиг ажыл бээрил ол. Депиже-ле тудугга бар дээр ыйнаан. Оон кедерезе, мени шоодар. Мен ону билир мен. Ындыг, ындыг кижилерге өлүп-даа чыткаш, чалынмас болгай мен аан мен.

— Кымны билир мен дээриң ол?— деп, авазы тодаргайлаан.

— Кымны боор, ону, ол комсомол хооркомунуң бирги секретары дижит оглуңарны.

— Сен канчап билир кижиге сен?— деп, Деңзиваа улам тодарадыксаан.

— Билир болгаш, чугаалап турары ол-дур — дээш, Эмеркыс эът-дүрбүүр биле саванын сумказынче супкаш, үнүп чорупкан.

Эмеркыс Кежиктин адазын орта билбес. Оолдар-ла хөй турган. Бирээзи-ле, харын-даа эгези-ле ол, Багай-оол. Оон соонда институтка чеде бээрге, оларны совхозче чорудупкан. Оларны дүжүт ажаадып чорудупкан. Аңаа бир ай эрттирген. Аңаа бир оол-биле холбажы берген, кыргыз оол. Чараш-даа оол. Чогум боду өске институтта. Кажан Томскиге эеп келгенде, демгизи келбээн. Кыс кижиге ону сүрүп, халып турар эвес, ол хевээр соксап каан. «Ол хамаан ийикпе. Оон хорай берген чүве бар эвес, ойнап-хөглөп эрттирип каан ол-ла ыйнаан» деп бодап каан. Оон соонда база бир оол ону долгангаш, кыңчыктырбайн барган. Ол база оон өөренип турган институтунуң студентизи. Ол ам база мында.

Иштели бергенин Эмеркыс ноябрь айда эскерип каан. Кезек үеде кымга-даа ыттаваан. Оон, ынчап чоруй, чаңгыс өрээлде кады чурттап турар өөрүнге чугаалаан. Олары дорраан эмчиге барып, ужулдуруп кааптарын сүмелээн. Бодаарга, ыянчы кончуг. Өске өөрү оюн-баштак-биле кочулаза хөңнү. Башкылары билип кагза, оон дора. Ынчап, канчаар чоор деп, чайгылып турда, база элээн хонуктар эрте берген. Адак соонда, хамык чүвениң уурун эрттирип-эрттирип, өөренип бе азы өөредилгени каар бе? деп айтырыг тургустунуп келген. Эмчиге барып четкен. Баарга чүү боор, «хөлүн эрттирипкен-дир сен. Ам чүгле кезип тургаш, уштуп болур» деп, эмчилер чугаалаан. Ол дээш канчап кестирер боор, кестирерге-даа, өөредилге чок, кестирбеске-даа, өөредилге чок. Дөмей-ле бо өөредилге чылы өлген.

Ол дугайын демги оолга, институтта таныш оглунга, чугаалаан:

— Эмчилерге баарымга, мынча дээр-дир. Ам канчаайын? Оозу чүвениң ужурун билип каан.

— Кымдан иштелип алган сен. Оон айтыр. Менден чоп айтырар сен. Уруг мээниң эвес-тир — дээш, базып чоруй барган. Оон соонда олче чоокшулавас-даа апарган...

«Чанар, чанар, чүгле чанар. Оон өске кандыг-даа арга чок».

Ындыг янзылыг Эмер-кыс оглунуң адазын ам-даа эки билбес. Чалы назын чараш, ынчалза-даа... ынчалза-даа чуртталганың амданныг болгаш ажыг хүннериниң эгези оон эгелээр. Бо кижги бодаарга, ындыг хүннер Эмер-кыска хары угда эгелээн эвес ирги бе?

Че харын, ажы-төл төрүүрү, кыс кижиге, черле салым-чаяаны ындыг болганда, деңнээр арга чок буян-дыр. Ол дээш анаа мөгеер, «улуу-биле четтирдивис» деп, Төрээн чурт чугаалаар ужурлуг, ынчалза-даа чер, делегей кырында кандыг-даа ава — аң-даа, куш-даа, ол хамаан чок хамыкка кайгаткан кара кускун-даа төрүп алган төлүнүң келир үези дээш, боттарының амы-тынын садарынга-даа блсен. Чүгле чаңгыс хек олары дээш сагыш салбас, ону бойдус шак ынчаар чаяап каан. Ынчаарга кижги болза, база-ла бойдустан төлү, оң ачызында тыптып келген. Ол хиреде... ындыг турбуже, Эмер-кыс чүге төрөөн төлүн өскениң уязынче октапкаш, боду чүгле хайгааракчы хүлээгезин күүседиринге өйлежи бергенил? Арганың хегин кым-даа буруудадып шыдавас, ону «бурган башкы» ындыг болур кылдыр чаяап каан. Ында буруу чок. Ынчалза-даа ону чайның, шагның эки үезин мактаар кылдыр бойдус чаяап каан. Ол хүлээлгени чүгле хек оолдарының исзи эвес, а харын адазы — буга-хек безин аксеткилдии-биле күүседип чайлаар. Кажан хек эде бергенде азы кидин түлүк эдип турда, чайлагларга кайы хире эки ийик: мунгараан кижиниң хөңнү чазалып кээр, араан кижиниң сеткили сергеп кээр, өөрөөн кижиниң өөрүшкүзү улам дендээр...

— Кук-ку-ку! Кук-ку-ку!..

Ол дээрге: «Чурттаңар! Чуртталга эки-дир. Чүгле чурттап билинер» — дээни-биле дөмей-ле. А Эмер-кыс ол дугайын бодавайн чоруур бе? Бодундан айтырып көрээлиңер даан, чүү дээр эвес. «Чок, мен хек-биле дөмейлежип шыдавас мен. Мен болза куш эвес, кижги-дир мен» дээри черле чугаажок. «Ол хиреде чүге мынчаар чурттап эгеледип ынчаш?» деп база айтырыг салып болур бис. Ол анаа амдызында дорт хары тыппас боор, чүгле «соонда харылап берейн» дээри чадавас. Ам канчаар, ындыг-даа болгай-ла. Манаалыңар, де-

легей кырынга дески чүве каяа турар. «Соннай үнген мыйыс, мурнай үнген кулакты эрте-даа берип болур».

Ол ам чунар-бажыңнап чоруй барды. Чүл ол? Шынап-ла хирин чуур дээни ол бе? Чүге Багай-оолдун адын дыннааш, Деңзиваа кадай-биле чоңаада көрүшпес боду, эгезинде бар часкылааш, чоорту соксап калды?

СЕСКИ ЭГЕ

Эмер-кыс комсомол хооркомунга шынап-ла барыксаан. Ооң карактарындан Багай-оол ыравайн турган. Сактырга, ону ол дыка-ла эки хүлээп алыр ышкаш. «Кара аяк харылыг». Қажан-бир Эмер-кыс эки чүвени анаа база кылганна болгай. Ону кайын таанда Багай-оол уттупкан деп. Ол ужуражышкынга Эмер-кыс ыяк-даа белеткенген, чунар-бажындан келгеш, барык шак хиреде көрүнчүк баарындан ыраваан. Бажының төнмейти кыргыдып алган дүктерин чыл-быйты дырап-дырап, баш дүгү дыдыраартыр чүвелер-биле ында-мында чоржайты долгагылап алган. Кирбиктерин чингеледи чүлээш, улам карарты чоон кара удазын дег кылдыр будаан, карактарын долгандыр ак-көк будук-биле будуп алган. Ооң соонда эриннерин кызыткан... Ол минуталарда ында кандыг-даа чай чок.

Кежик — чаш чүве чүнү тоор. Оозу авазынче дывыржыыр, ооң туткан чүү-хөөзүн сонуургаар, оларны тудуксаар. Эмер-кыс ону чассыдар хамаанчок, чанынче-даа чагдатпайн орган.

— Ыңай бар, Кежик! Кижээ хирлиг холуң-биле дегбе! Идик-хеп хирлени бээр. Ыңай бар! — дээш, оозун каш-даа дедир чоруткан. Дөмей-ле хоржок, дораан-на бо дедир келир, харын-даа оюн эрээр. Эмер-кыс чадап-чадап кааш, Кежиктиң ооргазынче часкагылааш, үндүр идипкен. Оозу өөгейнип ыглай берген. Эмер-кыс эжиин хаай тырттынып, хейде-ле кырган-авазын кончаан:

— Бо канчап тамчыктанып чыдар кадай сен! Ол оглун аргала, бо кижээ чүве кылдырбас чүве-дир.

Оозу диван кырынга шөйлү берген чыткан.

— Бажым аарып тур. Турар харыым чогул.

— Баш аараан болза, даштыгаа агаарлап алыр-ла болгай. Анаа-ла чыдарга, эттине бээр эвес.

Хөөкүй Шоваа Шожутовна чүгле чөвүн чугаалаар дээрден башка, оозу-биле сөс каржыр эвес, далаш чок ковайып келгеш, арнын суйбаттынгаш, узу-ун кылдыр эзээш, ийи чулчургайын туттунган:

— Уё-о, бажым, бажым. Көрөм, бо ханның соп турар деп чүвезин — деп, чулчургайларын туттунгаш, бот дугайты чугаалаттынгаш, оглун көгүткен. — Чаа, оглум Кежик, ам болзун, чаа. Көрдүң бе, даштын уругларның хөйүн. Ыттар-

нын хөйүн. Дөө терек бажында ногаан карактыг кара диис база олур. Барып көрээлиңер че. Майыктааштарың кет. Үнээли.

Ынчан июнь. Чай. Изии база кончуг. Бо үеде аргалыг-ла болза, дээр бүргеп, удаа-дараа чаап турар болза эки. Чок, бо айның эге хүннери чаашкын-биле ховар болган. Даң адар-ла, дээр дүүнгү-ле хевээр күзүңгү дег кылан, сырыннап кээр сериин сырын-даа чок, оон-моон көстүгүлөп келир эдир безин булуттар чок. Дашкаар үнүп келирге, халыыны кончуг, оран-делегей харын-даа ышкамнай берген ышкаш сагындырар. Ынчангаш хоорайның кудумчуларында бүгү-ле дириг амытан хөлеге сүрер.

Кырган-авашкылар база-ла хөлеге тыртып, бажың доразыңга олуруп алганнар. Кежик дораан айтырган:

— Кырган-авай, ногаан каяктыг кая дийжиң кайыл?

— Чок-тур, чок. Сенден дезип чоруй барган-дыр. Ыглаган оол-биле ойнавас диис-тир, билдиң бе?

— Мен ыглавадым чоп.

— Уваа, сен ыглаваан, ам кым чоор але? Ындыг болза дөө өгнүң оглу ыглаан-дыр.

Шоваа Шожутовнаның даштыгаа үнүп кээрин Деңзиваа черле соора көрбес, ап каам четпес бо-ла кээр. Ам база чеде хонуп келген.

— Шоваа Шожутовна, бажың аарыыры чүгээртей берди бе?— дээш, Деңзиваа ооң-биле кожа олуруп алган.

— Пу, изиин але, чалынныг-биле дөмей. Бо чоннун аксы-боску — тараа-быдаазы ат боор эвес деппе — деп, үнүш-дүжүт дугайында сагыш човаан.— Куу ховуда картошка суг чүү боор, кургап калды ыйнаан.

— Харын аан.

Шовааны билир, таныыр кижилер кажан-даа Шоваа Шожутовна дивейн чораан, анаа-ла Шоваа азы Монгуш Шоваа деп чаңчыгып калган. Шоваа Шожутовна деп атты база-ла Деңзиваа кадай нептередип каан. Шовааның паспортунда адазының ады дээн графада Шожут деп каан, а Деңзиваа анаа «овна» деп кожумак немеп чугаалаар апарган чүве-дир. Ооң соонда ол ынчаар, бо кавыда, ылаңгыя боттарының аразыңга сурагжып калган.

— Ойт, Шоваа Шожутовна, канчалды мон, урууң? Чоруту бе?— деп, Деңзиваа ам сактып келген.— Чоп шак дөрт чедип тур ышкаш болду?

— Чо-ок, көрүнчүкте ээртинип турду-ла.

— Ой, халак, халагым ай. Ам чүзүн манап туруп берген — дээш, Деңзиваа тургаш, ажык форточкаже дамчыштыр кыйгырган:— Ойт, Эмер-кыс! Кайда бардың?— Ынаар «чүл»? дээн үн дыңналган.— Чүл деп чүнүл? Шагың чеде берди!

Албан улузу сени манап олулар эвес, дүргеде! Деңзиваа деп семис кадай чорутту деп чугаала! Бажың-биле чиде бердин сен. Түннелин дораан кээп чугаалаар сен.

Оон ыңай харыы үнмээн. Деңзиваа олудунга дедир олуруп ап чыдырда, кылын арынныг, кадыр хавактыг, билек дег кежегезин чарын аразын куду бадырыпкан, думчуу чолдаксымаар, ындазында аянныы кончуг, эът-ханы семис-даа эвес, арган-даа эвес, өй тавында аныяк уруг хертейти базып келген. Ону кырганнар-даа, ол хамаанчок Кежик-даа таныыр. Ооң адын Сама дижир. Ол болза Эмер-кыстың эжи — чарылбас өннүү.

— Эмер-кыс бар бе?— деп, кадайларже-даа чоокшула-вайн, кыйы-биле эртип чыда, ол айтырган.

— Бар-ла — деп, Шоваа Шожутовна харыылаан.

— Ол кижиге шаптык катпа сен! Чүве баар деп турар кижиге. Сен бо кандаай кижиге сен? Данды-ла бээр маннаар. Бажыңныг кижиге бажыңыңга-ла олурар боор, тавангайы кижээн эвес, чүге-ле өске бажыңнар кезип маңнап турар чүвөл?— деп, Деңзиваа хопталаан.

Сама ооң сөстөрүн кулак кыйы-биле эрттирипкен. Ооң ындыг аажызын ол билир, аңаа база-ла, Эмер-кыс ышкаш, чемеледип пат болган.

Деңзиваа ол уругнуң кайда чурттап турарын билбес, а Шоваа Шожутовна бажыңын билир, а каш дугаар каътта, кандыг квартирада дээрзин билбес. Деңзивааның бодалы-биле алырга, Эмер-кысты будап турар кижиниң бирээзи бо. Самада уруглар чок, боду он класс дооскан. Ажылы чок. Ада-иези улгады берген улус, көдээде чурттап турар, хоорайга ында-хаая көстүр, а бажың уругнуң эргезинде, боду чааскаан. Ынчангаш хостуг, чүнү-даа канчаарын боду билир. Кылыр-ла ажылы — хоорай кезиир, оолдар сүрер, арагачылар дилээр. Ооң барбас, четпес чери чок, чүгле бо хоорайга эвес, харын районнар төптөрүндө, харын-даа совхоз-тарда-даа сураа үнүп турар деп, кырганнар шагда-ла дыңнаан. Сөөлгү үеде Эмер-кыстан барык-ла чарылбастаан, эмер кулун-биле дөмей, оон черле чыда калбас. Эмер-кыс база ындыг, байгы-ла эштежир кижизи ол.

— Шак бо дирт кара, сырагар уругнуң чурттап турар черин билип алдымза — деп, Деңзиваа чугаалаттынып үнүп келген. — База бир ырмазын сыгар ужурлуг уруг бо ийин бо. Кезээде-ле ашактар ышкаш пиво оочурлаан черде турар, чок болза гастроном аксы кедээн турар. Чаа, оон көөрүңге, карманында шилдиг ашак болза, ол-ла, чүзү-даа харам чок, эдергеш чоруптар. Арнындан дүк үнүп келген чүве ышкаш, ыадыр, човаар дээр сеткил чок.

— Үе ынчап барган-дыр ийин. Хамык чүве өскерлип калган. Биеэги бистиң үевис дег чүве чок. Ам аныяктар кежээ-

лээн шаг-дыр бо — деп, Шоваа Шожутовна шыйылааш үнү-биле бүзүредирин кызыткан. Бирээзи алдырбаан:

— Аа, хей. Сээң ооң хей чугаа-дыр. Үе-даа өскерилбээн, үе-даа баксыраваан. Харын кажангызындан экижээн шаг-дыр бо. Хамык чүве төктүп чыдар. Тоткаш, көккө тоткан буга дег, дажаарап барганы ол-дур. Хырны аш болза, ынчап турар харыы кайдал? Экти самдар болза, чүзүн көөргеттинерил? Кызыл эъдин көргүзөр эвес.

Эмер-кыс биле Сама каткы-иткилик үнө халчып келгеш, бажыңның ынды азынче ээй тыртып чыткан. Деңзиваа кый дээн:

— Эмер-кыс! Сама! Бээр келинер! Чугаа бар.

Уруглар тура дүшкен.

— Кандыг чугаа?!— деп, Эмер-кыс ылавылаан.

— Харын бээр келинер! Сама ыяп бээр кел.

— Кай, мен бе?— дээш, оозу эргээ-биле хөрээн шаштынган.

— Ийе.

Оозу чеде хонуп келген.

— Сен, Сама, сеңээ демин-не сагындырдым. Чаңгыс чугаалап каарга, ол-ла болгай. Дүлей кижиги эвес, кулак чок, катап-катап коңгалап тургаш чоорул, Эмер-кыс чугула албан чери баар кижиги-дир. Сен анаа шаптык катпа. Маңаа, мээң чанымга олур. Чугаалажыылы. Сенден элээн айтырыгларым бар — дээш, Деңзиваа Саманың чүвүрүнден шөйбелей, олурту тырта берген. А оозу ушта соккаш, чизирт ынай болган.

— Сен ышкаш кадайлар-биле менде кандыг-даа чугаа чок. Куяк кижиги анаа оорар чоор.

— Көрдүң бе, шап чытканын. Сен кулугурну шинме. Экиле, семис серге дег, дешкилеп тур. Ооргаң хөкпее бээр хүн база турар боор — деп, Деңзиваа кадай кыжанып олуруп калган.— Баштай, оода мооң бажың-балгадын ылавылап алзымза. Кожа-хелбээзи-биле чугаалашкан болзумза. Ынчан мону каш-даа халытпас-тыр мен ийин.

Шоваа Шожутовна демги уругнуң бажынын айтып берген. Бо-ла кварталдың ынды азында, адаанда садыглыг дөрт каът бажың. Чүү-даа болза үстүндөн бээр ийиги подъездтен үнүп, кирип турганын каш-даа эскерген, а чогуум кайы каъттаазын, каш дугаар өрээлдезин билбес.

— Ол ажырбас. Дораан тыпты бээр — деп, Деңзиваа тоомча чок харыылаан.— Коданның изи-ле көстү берзе, кокпазы база тыпты бээр. Кожа-хелбээлери бар ыйнаан. Ол чайлыг. Баштай Эмер-кыстың харыызын дыңнаар-дыр, чүү деп кээр эвес.

Деңзиваа Эмер-кыс-биле айтырыг ам бир янзы шиитпир-леттинер деп кордап олурган. Ол шынап-ла районга тургаш,

суур Совединге, ооң соонда район Совединге чаңгыс эвес удаа депутатка сонгудуп келген. Сонгукчуларның тургузуп келген мындыг янзы айтырыгларын хамаарышкан органнар мурнунга чаңгыс эвес тургузуп, хамаатыларның негелделерин хөй нуруузунда чогумчалыг кылдыр шиитпирлээрин чедип ап чораан. Ам база-ла ол дуржулгазынга идегеп олурган. Канчаар-даа сактырга, бүгү-ле чүве Эмер-кыстың талазында, анаа болчуп турган ышкаш: чок болза ажыл тып алыр, чок болза оглуун уруглар садынга тургузар дугайында деткимче алыр.

Ол дугайын кожазындан — Шоваа Шожутовнадан чажырбайн-даа орган. Харын-даа электен мактаны-даа каапкан: — Көөр сен, Шожутоена, көөр сен. Бирээ ылап болур. Көөрүңге багай куяк, бертиндээн анаа эвес болдур ийин.

А демгизи бүзүрөвээн:

— Ой та. Мен черле ам дээрезинде ындыг, мындыг деп шыдавас мен.

Ийи кырган. Кежикти эдерткеш, хем кыдыы кирип кааннар. Эл баарында танды-ла аныяк, сулагай талдардан база чаш теректерден бүткен бичии ортулукчугаш бар. Долгандыр элезин. Улуг-Хемниң суу дажый бергенде, суг ортузунда апаар, а суг кызыыда, бетин талазы курган каар. А ам каан хүннер болгаш, хемниң суу савазын ажып шыдаваан. Изиг элезин-даа магалыг, суг база чылыг, шил дег кылагар. Ортулукту долгандыр улуг, биче кижилер-ле эндерик, дооза-ла эжинген, дөгеленген. Хеп-даа чуп турар кадайлар бар. Моторлуг хемерлерлиг ынай-бээр каккан-даа кижилер энмежок.

Дензиваа биле Шоваа Шожутовна суг кыдыынга даш кырынга олургаш, буттарын чуп, курлаанга чедир берзенип каапкаш, арны-бажын, эът-кежин сериидеттиниң алганнар, а Кежик чүгле ырыктааштыг, сугнуң сыык черин сүзүп, суг эшкеннеп амырап-ла турган.

Дензиваа кадай дыңнаарга, ынаар ырак эвесте, таныыры херээжен кижинин үнү дыңналган дег болган соонда, чайтыгайындыр каттырган. Ол угже көөрге, Сама дуу, холунда куруг шил тудуп алган, хемче халып бар чыткан.

— Сама! Мында чоп чедип келген сен? Эмер-кыс кайыл?

Оозу тура дүшкеш, олурган кадайларже көрнү каапкаш, хемден шил долдур суг кудуп алгаш, талдар аразынче көзүлбейн барган.

— Тьфк, кончуг өлешкинин демги уругну ам база төөредип каапканы ол-дур — деп, кончуттунгаш, Дензиваа туруп, берзенип каапкан халадын кедип алган.— Барып көрейн, адыр. Арагалап-ла тур ыйнаан болар. Қымнар эвес. Кончуг конгушкуннарның арны-бажын чара соптайн.

— Чоор сен оларны. Ынчап турарлар ыйнаан. Хей-ле сенче шорлурлар — деп, Шоваа Шожутовна соксаткан.

— Аа хей чүве. Шорлуп менче чүге шорлурларыл олар. Ынчап барза, чылангылаштыр шапкай мен. Менде аас чок бе. Менде күш чок бе — дээш, демгизи чатпаннады базып чорулкан.

Элезинде ойда, донгая дүжүп чыткылаан кижилерни оя-оя кылаштааш, дазыл-дазыл, чокпак-чокпак талдарның, теректерниц ийи-биле эртип, шала ажытталып чоруй барып четкен. Бар чыда-ла, Саманың үнүн танып каан. Оозу каттырып-каттырып, чугаалаттынып чыткан:

— Ат болган кадай боор, кыстар херээнге шаптыктаар мен дээр. Чүве-ле болза коммунист мен дээр. Оозу-биле идээргээр. Кыргыз кижини анаа бодунуң думчуун боралап чорза. Анаа кандыг хамаан, Эмер-кыс-биле бис та чүну канчап чоруул...

Деңзиваа оон ыңай чугаалатпайн барган:

— Чүге хамаанчок чүвел, Сама? Хамаанныы ол-дур — дээш, кадай талдар аразында чытканнарның кырынга келген. Ийи оол, бирээзи Саманың бир ийинде, бирээзи бир чартыында чыткан, үжелээ чүгле эштир плавкаларлыг, дооза-ла донгайып алган чытканнар. Чанында кызыл арагалар тургускулап алган. Ийи оол баштарын көдүрбейн барган, ынчалза-даа Деңзиваа оларны танаан: дүүнгү-ле оолдар — бирээзи бажының дүгү узун оол, өскези — фотоаппараттыг оол-биле кады келген оолдарның бирээзи.

— Сен мында кажан, чежен чедип келдиң, Сама?

— Сеңээ кандыг хамаан чүвел. Анчыг кадай моң, шагдаалар ышкаш, кезээде кижини кедээн, байысааган чоруур.

— Байысаавайн, чурум үреп турар кижини. Эмер-кысты канчаптын?

— Эмер-кыс эмиг эмер чаш уруг-дур бе. Боду баштыг кижини ыйнаан. Кижиге дылың караңнатпайн ыңай чоруй бар — дээш, Сама, ма, бисти көр дээнзиг, ийи оолду ийи холу-биле моюннарындан куспақтап алган.

Эмер-кыс мында чок. Деңзивааның чүрээ чайгаар оожумнап эгелээн, ынчангаш оон ыңай сөс-домак үндүрбейн, дедир эепкен. Кыргыз-авашкыларга келгеш:

— Адыр, силер анаа олуруңар. Мен бажыңга баргаш, келйин — дээш, Деңзиваа чорулкан. — Буттарым эки чуп алыин, изигде салааларым аразы быштыр.

Оларның бажыңы барык-ла эрик кыдыында. Удатпаанда бо келген, аржыыл, саваң тудуп алган.

— Өршээ хайыракан, харын-даа Эмер-кыс чеде берип-тир. Долгап чыттым. Кежик, буттарың кай, бо саваң-биле чуп берейн.

ТОСКУ ЭГЕ

«Октаан даш дүшкен черинге чыдар. Берген кыс берген черинге олулар». Шаандакы тываларга ындыг үлегер чугаа турган. Ол чүл дээрге, аныяк кижилер ынакшылга шынчы болур ужурлуг, өгленчир дээш олуржуп алган соонда, оон ыңай будулганың ажыы чок деп угаадып турары-дыр. Тыва бөдүүн кижилер өгбелерниң ол эки чаңчылынга шынчы-даа бооп келген. Амгы үеде чамдык аныяктар ол чаңчылды, харалаан, хажыдып турар таварылгалар бар апарган. Оон ужурундан бадыланчып алгаш-даа удатпас чарлы бээр-даа аныяктар бар, чуртталга тудар бооп дугуржуп, алгаш, кезек үеде ашак, кадай кижилер дег эдержип тургаш, эдипкен сөзүн ээлевейн баар-даа сиилең кижилер көстүп кээп турар. А бир чамдыктар чүгле хүнүп бодааш, даарта хүннү шуут уттуптар, бөгүн эки-ле болза, келир үе хамаан бе, кижини боду-ла дириг чорза, канчаар-даа чурттай-ла бээр ыйнаан деп хөөнгө эзирээш, түрөп артып каап турар. Ындыгларның бирээзи харын Эмер-кыс турган боор, а Саманы база-ла ындыг деп болур, ынчалза-даа ол амдызында Эмер-кыс дег салымга таварышпаан, шынында ол оортан үш хар улуг, ол хиреде ам-даа уруг-дарыг-даа божуваан, чүгле оон бодунуң бодалы-биле алырга, «хөглүг» чуртталга сүрүп турар.

Шоваа Шожутовна биле Деңзиваага бичии-даа чүве улуг чугаа үндүреринге чылдак болу бээр.

— Шаанда кижини үлчүгөн чанаш кызыл эдин көргүзөр хамаанчок, өггө өске улус олурда, эдек-бышкаан безин ажарындан эгенир боор ийин — деп, Деңзиваа бир-ле чүвеге сеткили хомудаан хевирлиг кылаштап келген.

— Кым кызыл эдин көргүзүп алган чыдыр?

— Кым боор, Сама-ла-дыр. Чүгле эштир хептиг. Ийин чартында ийин оол чыдып алган, — дээш, көргенин бичии хөөрөди каапкан. — Бирээзи белинден, бирээзи хөрээнден кусактап алган. Мен чеде бээримге, тоовас-даа-дыр-ла, харын-даа бот-боттарын чыыра тырттынчып чыдар чүве-дир. Чүдек. Улуг кижилер хүндүлевес.

— Оо, Деңзиваа, сээн-биле бис ийин бурун шагның кижилери-дир бис ийин. Бо болза — дээш, Шоваа Шожутовна долгандыр холу-биле айтып көргүскен, — бо аныяктар бо үениң кижилери-дир. Уруглар хамаанчок дөө чыткылаан улуг кадайларны-даа көр даан, дооза-ла чүгле ырыктааштарлыг.

— Чаа — дээш, Деңзиваа холун чаңгаан. — Ол дээрге орус хамаатылар ышкакжыл. Оларның тоор чүвези, ыядыр арны бар ийикпе. Чемненип олургаш-ла ошкажып олурар ышкакжыгай. Бо чанында кижини олур деп дүжүнге-даа какпас.

— Ол-дур, бистин уругларывыс олардан өөренип алган-дыр.

— Ойт дээр-ле болгай.

— Шыдавас сен, хей-ле аксың човаа.

— Чоп шыдавас чүвел. Төрүп алган төлүн чагырып шыдавас болза, ада-ие бооп чораан херээ чүл. Мээң бир уруум бар. Бо Самадан улуг, үжен харлыг — дээш, Деңзиваа бир төөгү чугаалаан.

Оң уруун Бак-кыс дээр. Бичизинден-не ындыг кижиге болган чүве эвеспе оң: тенек-мынак чаңы-даа чок, улус аайындан-даа эртпес, кым чүнү бээр болдур, ону чиир, кым чүнү кет дээр болдур, ону кедип аар. Өгнүң өске уруглары ышкаш, ол-бо чүве деп хунаажып-даа турбас. Айбылаарга база амыр, черле ыңайым дивес. Чаңгыс сөс-биле, анаа ындыг элегер кижиге. Оң ужундан-на чоор, ону Бак-кыс деп шолалап каан. Ол ат анаа ат-даа апарган. Оон ам чүү боор, демги уруг улгаткан. Өөрөнгөш база чер албаан, сести дооскаш, оон ыңай өрүлөп чадаан. Кызылдың ортумак өөредилге чрлеринге кирер дээш, ийи чыл улаштыр келгеш, дедир-ле чана бээр мындыг. Ам канчаарыл, чүглө чаңгыс орук — өг-лээр ол-ла. Ам ону, улуг кысты, бажыңга олуртуп алгаш, бараанын көөр бе. Деңзиваа кадай күдээ манагзаан — сурагла сураг. Чүглө бир чайын, чайның ортаа айында, совхоз малчыннары кирип келген, ашак, кадай. Холунда улуг-ла сарыг барба, аш-чем сугар сумка көдүрүп алган, шоодай-даа бар, иштинде дөмбүң-дамбың-даа ышкаш сава аймаа илден. Демги ашак, кадай үстүкү эрнинде каш борбак тарамык салдар өстүрүп алган, ийи кулаа кыстынчак кылдыр көстүр, калбак хаайлыг, хапыгыр карактарлыг аныяк, ыспагар оол эдертип алган болган. Кара карак шили база кедип алган. Анаа көөрге, ында уруглар сонуургаар хире чүве чок.

Келген малчыннар-биле Деңзиваа черле таныжар. Ынчан кежээ апарган, столоваязын дем-не хаапкан. Таныштар таныштар хузу-биле чугаалажып, шайлап, амы-хууда амыдырал-чуртталгазын хөөрежи, элээн болганнар. Богдаа, ыңчап оргаш, келген аалчылар сымырашкан соонда, ашак тура халааш, сумказындан ушту берзе-ле төнмөс: ужа баштаан эът-даа саат-ла, садыгның-даа, хойтпак-даа арагазы суг-ла...

Ам чүү болган дээрге, Бак-кысты оглунга айтырып бээр дээш, келген ашак, кадай-дыр. Саналын-даа айтырып эвес, уруглар школага-ла, демги оол шериг баарының мурнунда-ла билчир, эдержи, турган уруглар чүве-дир. Хөөкүй Деңзиваа столоваязынга мүнүн былгап, кашазын хайындырып чоруп турда-ла, демгилер шагда-ла дугуржуп апкан. Ам канчаар боор, уруглар боттары саналдыг болганда, удурланыр эргең бар эвес. Кудашкылар чүүлдүгүнүп, чогуум куданы октябрь айда эрттирер бооп, ыяк дугурушкаш, тарап чангы-

лаан. Деңзиваанын сагыжы дөстүнөр эвес, кылыр дээн чү-везин кылбаанда ол хей, кезээде сагыжы саарзык. Дораа-ла дөрөл-төргүлүнге куда дугайын чарлап, Бак-кыска кым кижиниң чүнү бээрин харын-даа онаар чыгы чоруп турган.

Ынчап турда, уруу читкен, кайнаар-даа барганы билдин-мес. Чагаа-бижик-даа артырып кагбаан, кымга чүнү-даа сөг-лөвээн, чылдагааны база билдинмес, бир-ле баажызы чок ты-вызык-биле дөмей. Кожа-хелбээ колхоз-совхозтар чоруй бар-жы ирги бе дээш, манагзаан, чо-ок. Азы демги оолду эдерип, оларның аалында барган боор деп кордааш, каш хонукту ол эрттирген. Ол чок, харын күдээзи оол чедип келгеш, ооң бо-дундан столоваяга турда, Бак-кыс канчап барган деп айтыр-ган. Күдээзинден бактажып туржук силер бе деп айтырарга, хаайынга-даа какпаан, «чангыс сөс-даа карышпаан бис» деп ааш кыннар чыгы болган. Деңзиваа ам кээп сестип, ол-бо сураглаттынып, дөө шагдаа-мыгдаа черинге демдеглеп эгелээн. Ынчап турда, кожазы совхозтан бир кижги көргөн деп, чугаа тараан: «Бак-кыс каш хонук бурунгаар Кызылдың автовок-залынга турган. Чадаана баар билет садып алган» деп. Ка-дайның сеткили ам кээп оожургаан. Чөөн-Хемчикте ооң тө-релдери-ле эндерик. Хоорайда-даа бар, колхоз, совхозта-даа энмежок. Чангыс Чадаанада безин кады төрээп кыс дунма-зы, кады төрээн оол дунмазы... Чаа, оларны санап четпес.

Деңзиваа кыс дунмазынче чагаа бадырыпкан. Бак-кыс ында барган болза, билеттен саткаш, дораан сывырып бады-рыңар деп чагаан. Хары мүн-не келген, ынчалза-даа Бак-кыс келирин келгеш, үш хонгаш, арлы берген, та кайы суму-да, та кайы совхозта, баар чери-ле хөй деп каан болган. Ын-чап даарта хүнге ынанып турда, ай эрте берген. Деңзиваа дунмазынче каш-даа чагаа ыткан, дөмей-ле түңнел чок. Ол аразында куданың хонуу чоокшулаан, кудалар база айтырыг тургузуп туруп берген.

— Чүү болду бо, куда? Болур чүве бе азы болбас чүве бе?— деп, эр кудазы айтырыгны дорту-биле тургускан.

— Чоп болбас чүвел. Болур. Силерниң оглуңар биле мээң уруумну бистер албадап, хол-будун тудуштуруп, саналдажы-нар деп албадапкан эвес бис. Боттары тыпчып алган-дыр. Болур, ол-ла, чангыс сөстүг коммунист кадай мен. Бак-кыс каш хонгаш кээр — деп, Деңзиваа дорт айтырыгга дорту-биле харыылаан.

«Сөөктү хемдээш, чартынга чедер. Сөстү сөглээш, эчизинге чедер». Деңзиваа каш хонук шөлээ дилей тыртып алгаш, уруун сүрүп хапкан. Деңзиваа өөнүң иштин — ашаан, уруг-ларын каян-даа туразында салбайн чораан. Ашаа уругла-рындан-даа дора, көңгүс хилинчек чок, кадайының көргөн карааның аайындан эртпес, уругларынга ажынып-хорадап деп чүве-даа билбес. Уруглары база-ла дыңнангыр кылдыр

өскүлээн, авазындан сестир. Деңзивааның негелдезиниң шынгыбызы болгаш чөптүү кончуг: чөртчүр болза шорузу, туткан тутканы-биле аа шапкылаптар. Ынчалза-даа иезиниң күзелин хажыда бээр таварылгалар база тургулаан. Бирээ-зи-ле ол-дур. Бак-кызы бажы-биле арлы берген, мында хамык улус дүүредип, белеткендирип кааш, чүнү-даа чугаалаваан: өгленмес мен-даа дивээн, ынчан-мынчан келир мен-даа дивээн. Ам кээп багай авазын хилинчектеп, ажылдыг кижиниң ажылын үстүрүп. Деңзиваа хөлчок хорадап чоруткан. «Бажы эъттенген. Сен кулугурну канчаар эвес мен шинме. Сени харын ынчап бажың-биле кылаштадыр боор мен».

Деппиге-ле кыс дунмазының, күдээзиниң бажыңыга барган. Бак-кыс ында кайда боор, чок. Манаа ында, кайда көзүлгөш, ооң соонда чиде бээр-дир дишкеннер. Чадаана хоорайда, Хайыракан суурда ооң баргы дег бажыңнарын доозазын эргээн. Дөмей-ле хей чорук — кым-даа дорт хары бербээн. Каш хонук бурунгаар мүн-не чораан джир, ооң соонда кайнаар барганын билбес. Бир төрели херээжен уруг: «Мында таныш оолдуг уруг эвес чүве бе. Чоп ындыг хире чүве дыннажык мен» — деп, кулакка анчыг сөстөр-даа чугаалапкан. Деңзиваа ооң бодунче удур шорулган:

— Чүү кандыг таныжы оол?! Азы силер ынчап, мында чыдып алгаш, ол уругну күткүп тур силер бе? Таныш хамаанчок, чуртталга тудар мен деп, аксы-сөзүн берип каан оглу дүгдө манап ор ышкажыл. Ам чеди-сес хонгаш, кудазын эрттирер. Ам аңаа чеже оол, чеже ашак херек чүвел?

Демги төрели човай берген, дораан чазамыктаан:

— Та, угбакым. Чүзүн билир ону кизи, анаа дыңнаан чүвем-дир ийин — дамчыр чугаа.

— Дамчыр чугаа деп. Дамчыр чугаа — каракка көзүлбес хат-биле дөмей чүве ышкажыл. Бадыткаптар барымдаан чок. Ону чүге биле тура-ла тарадып орар чүвел, аксы шыдаваан эвес. Чок, мээң уруум ындыг үен-даян эвес — деп, Деңзиваа уруунга болчуп каан.

Шынында бажыңның херээжен ээзиниң сөстөринде бадыткалдар чок, анаа-ла даап бодапкан. Бир катап ол бажыңга өөрүм-дүр деп, данды-ла ооң үези элээн хөй оолдар, уруглар-биле көзүлгөн. Ооң соонда Культура бажыңыга базала демгилери-биле кады көзүлгөн, харын-даа бир оол-биле танцылап-даа турган. Демги чугаа оон үнген чоор ийин он.

Кады төрээн кыс дунмазының бажыңыга орайтай бергенде, хөөкүй кадай пат турупкан элейтип келген. Ам дүн удур кайнаар баар боор, чөгелде дээш, ол өгнүң улгады бергилээн уругларын Культура бажыңы, кино дээш, хөй улус чыгып болгу дег черлерже салгылаан. Дөмей-ле чүнүң-биле-даа дузалаваан.

Орукка эрттиргени-биле ийи хонук ында эрткен. Даартазында даң бажында күдээзи бодунуң төрели оолдуң хуу машиназын дилеп берген. Деңзиваа кадай орта олурупкаш, амыраан: төрүттүнген черин, бичиизинде хой кадарып, шаап турган ховуларын үжен чыл эрткенде, база катап эргип алган. Чөөн-Хемчик улуг — төрөлдер хөй. Бора-Булак ховузун эргилдир каккан, ооң соонда Чадаана хемче арттылгаш, ооң бээр талазында хамык кадарчыларны, фермаларны эргээн — чо-ок. Бажын-Алаак суурга-даа доктааган. Адак соонда, айтыра-айтыра келирге, Дагыр-Шемиде Бак-кыстың сураа үнгөн, ынаар тутсупкан.

Чаңгыс өг. Коданда энмежок хөй. Аныяк кадарчылар. Шынап-ла Бак-кыс ында кылаштап турган. Деңзивааның уруундан өске таныыры кижичок болган. Уруу-ла авам-дыр деп чугаалапкан боор, өгнүң ээзи чээрби беш хире харлыг аныяк уруг, холунда чаш уруг тудуп алган, уткуй кылаштап келгеш, мендилээн:

— Экии, даай-авай.

— Экии, экии, сен кымның уруу сен?

Чугаалажы-чугаалажы кээрге, база-ла бодунуң чүвези болган. Деңзивааның авазының кады төрөөн дунмазы — даай-авазының уруунуң уруу бооп-тур ийин мон. Ону ол сураан дыңнап чораан боордан башка, көрүп-даа көрбээн, а Бак-кыс оларны та канчап тып келгени ол чүве. Бак-кыс иезинге чагдаваан, өгже-даа кирбээн, эжик өттүр көрүп оруга, холунда демир-хумуң тудуп алган, инектер саап турар болган. Өгнүң ээлери ырактан келген, кажан-даа көрбээни улуг кижизи чедип келген дээш, хөлчөк-даа өөрөөн, хөлчөк-даа хүндүлээн — чеминиң бар-ла дээжилерин доозазын салган. Шала сөөлзүредиде, көгээржик-даа көстүп келген. А Деңзиваа ындыг чүвени уунга тудар эвес, албадаткаш, арай деп-ле ийи-бир дашканы ажырыпкаш, чоруурунче далажы берген. Ол уруглар маңаа хонунар, хүн орайтаан-дыр дээрге-даа алдыртпаан.

— Бак-кыстың кудазынга ыяап барыңар. Аңаа таптыг хөврейир бис — деп, боттарың удур чалааш, былдап үне берген. Оон кылаштааш, инек саап олурган уруунуң чаныңга чеде берген. — Чүү болду бо? Чоп кажып туруп бердин? — деп сегирткен.

— Кажып канчаар мен мен, аңаа төрөлдеп чордум-на.

— Төрөлдеринден артык кижилер сени дүгдө манап турар эвес чүве бе? Кудага чедир каш хонук арты? А сен мында, оран дүвүнде...

Бак-кыс ыттаваан.

— Че, дүргеде, дүү машинага олур.

— Аа хөй, мен чанмас мен.

— Ыы, чүүже? Ам база катап чугаалам. Чүге чанмас кижиге сен. Азы бактажып алган улус силер бе?

— Бактажып. Чо-ок.

— Ам чүңүл ынчаш?

— Ындыг оол ышкажыл: илбей. Чүве база ыттавас, таң-чылаалы дээрге, база ынавас. Чараш база эвес.

— Хы, чараш эвес. Чаражын чоор сен, кижиниң чаражы иштинде чоор, сеткилинде. Кижиге дээрге сарыг-шокар шаа-жаң эвес-тир... Ол чүзү дээр сен, чараш эвес деп. Шаанда чүзүн чарашсынгаш, ынакшып турган сен. Бодунну көрөм кандыг-дыр сен. Ам безин эгли албас хаван ышкаш семирп калган, каш чыл болгаш оон-даа хевириң бузулгай: мешпек чүвени кым чарашсынарыл? Чангыс сөс-биле, сээң ооң чыл-дагаан эвес-тир. Маргыжар болзунза кара когуюн: арны-бажың чара соккаш, бажың дүгүн тазарты чулуп кааптар мен. Че, дүргеде!..

Дензиваа ол төөгүнү чугаалап-чугаалап сеткили ханган дег, улуг тынгат, түнөп каан:

— Уруглар кижизидидгезинге башкылар улуг рольдуг дигир. Ол харын шын-на ыйнаан, эртем-билиг бээр. А кижиге кылырынга, мен-не ынча дэйн, ада-иниң ролу чүүден артык. Уруглар чамдыкта өскээр будалып болур, оларны чогуур өйүндө ойт дээр болзунза, орталап болур чүве бо. Ол дур ам: Бак-кысты эккелгеш, дораан бадылаштырып, үш хонганда-ла кудазын эрттиргеш, олуруштуруп каан. Ам чурттап олурагы дээрге, тас-тыр. Ийи кыстыг, бир оолдуг. Акша-көпек оларда, аш-чем оларда.

— Көрөм, кырган-авай — деп, Кежик алгыра берген.

Эмер-кыс холунда хаак будуу сып тудуп алган, хем кыдын куду бадып орган. Оглу олче уткуй маннай бээрге, оозун эдинге-даа дээспээн, ийи холундан чедип алгаш, кырган-авазының чанынга чедирип каш, ыт-дааш чок эртип чыткан. Ооң арнында өөрүшкүнүн, хөглээшкинниң сомазы-даа чок болган, кандыг-ла-бир ханы бодалга бе, хомудалга бе алзыпканы илден.

— Кай, баарың ол? Чүү диди дарган?— деп, Дензиваа соондан алгырган. Оозунда хары чок.

— Бардың бе ынчаш?— деп, авазы сонургаан.

Дөмей-ле бук дивээн.

— Ой, Эмер-кыс, ынаар барба! Бээр кел, чугаалажылы. Ол херээженге катгыша! Сенээ чүзүн бээрил ол. Эмиң эмзирер эвес — деп, Дензиваа база кыйгырган. Ооң-биле чаржалаштыр ындындан Саманың үнү үнген:

— Эмма! Мында бис.

— Ол-дур, көрдүн бе. Дем-не дугуржуп алганнар-дыр.

— Чугаажок.

— Хей ийин, мээң бо уруум ам эки чуртталга тудуп шыдавас — деп, Шоваа Шожутовна чөгелин илереткен.

— Ойт та. Ону көөр апаар.

ОНГУ ЭГЕ

Комсомол хооркомунуң бирги секретары-биле Эмер-кыс сагыжынга чедир чугаалажып шыдаваан. Аңаа баргаш, элээн үе иштинде оочур манаар ужурга база таварышкан. Оон уламындан сагыш-сеткили ундараан, демги ышкаш изиг күзели өшкөн. Адак соонда, кире бээрге, Багай-оол ону биеэги дег чазык-чаагай эвес, шала-ла тоомча чок хүлээп алган, харын-даа баштай ону эки-ле танывайн орду ышкаш. Ынчалза-даа Эмер-кыс чугааны хөөктүрүптөрин кызыткан:

— Сактырымга, силер мени танывайн олур ышкаш силер. Мен силерни эки билир-ле болгай мен. Мени Эмма дээр. Шаанда — депкеш, Эмер-кыс ара соксап каан.

— Оон ыңай! Чүү «шаанда?» — деп, хоорком секретары үргүлчүлээрин дилээн.

— Кай, уттупкан силер бе? Үш чыл бурунгаар паркка кады танцылап, канчап-даа турган боор бис ийин он.

Багай-оол ам-на сактып келди ышкаш. Эмер-кысче база катап топтап көргөн. Оон эриннеринге хүлүмзүрүг көстүп келгеш, дораан чиде берген. Оон билээнде шагынче көргөш, телефон сегирип алгаш, долгаан. «Алло! Сен сен бе? Шак ат болду але. Эрестин эъдиниң изиң кандыг-дыр? Хевээр. Машинаны бир ажылдакчы мунуп алгаш чоруткан чүве. Сураг барды. Үр болбас-ла болган кижиге болгай. Та чоп саадаан. Автобустап бадыпсыңарза, кандыгыл? Эмнелге шагы орайтады. Чаа».

Чугааның аянындан Багай-оол кадайлыг-дыр, оозу-биле чугаалажып оорар-дыр деп, Эмер-кыс эндевээн. Ынчалза-даа айтырган:

— Кадайлыг силер бе?

— Оо, кадай хамаанчок, үре-садызын безин бар. Оол. Аарбас чүве, ам аараан эвеспе бо.

— Чыргалдыг улус-тур силер: чок чүвөңер чок — деп, Эмер-кыс иштинде адааргаксап, оон-биле кады бир-ле билдинмес чылдагаан-биле бүдүү шымчыктаар бодаан.

— Аа, чыргалдыг, чыргалдыг. Кижиге оон ыңай чүү херек боор: ажыл бар-дыр, өг-бүле бар-дыр, ажы-төл бар-дыр...

— Ам өске кыстар херек чок ышкакжыл?

— Өске кыстар? Ам оларның менээ херээ чүү боор. Шаанда бот чорда, амыдыралга чүү-даа турар-ла чүве. Ам какпада кактыңган болдур сен ийин.

Эмер-кыс база бир шаштырыглыг айтырыг салыр бодаан,

ынчалза-даа оозун өске хөй бодалдарга алааккаш, утгуп алган. Ам Багай-оол сөс алган:

— Адырам, силерниң документ ёзугаар адынар Эмер-кыс чүве ышкакжыл, а Эмма эвес? Ындыг-дыр. Демин маа чораан семис кадай анаа-ла кожанар ышкакжыл, кандыг-даа төрелиңер эвес?..

— Ийе.

— Кончуг-даа буянның сеткилдиг кырган-дыр але. Ёзулуг эриг баарлыг деп кижиг ол-дур.

База телефон кыңгыраан.

— Алло! Багай-оол дыннап тур. Алло! Бо кайызыл? Дензиваа? Аа, демин маа чораан дедаан. Ие, ийе. Мында олур. Чаа чугаалажып олур бис. Чаа, ындыг-дыр, кырган — дээш, телефонун салып каан.— Черле кончуг кадай бо. «Ол Эмер-кыстың сиирин шылааш салыңар» дээр-ле чүве-дир.

— Чаа, сээден кадай ышкакжыл. Киришпеске киржир. Сөс кадында-ла коммунист мен дээр. Эрткен төөгүзүн коптарар. Кижиг чемелээр.

— Чемелепки дег четпес чүүлдеринер бар ыйнаан. Чурумнуг, коммунист кадай ону кайын соора көөр.

— Чүнү көрүп чүнү көөрүл ол? Хүнүн бодаар кадай-дыр ийин, алызын бодавас.

— Силерниң алызын бодапканыңар кайыл ынчаш? Ажыл чок-тур силер. Өөрөнмес-тир силер. Комсомолчу адынар мырай утгупкан эвес силер бе? Кылыр ажылыңар-ла — хоорай кезиир, ресторанныр, магазиннер долганыр... Мындыг чараш, аныяк кижиг канчап ыятпас чүвел. Улус арны-даа көөрү берге эвес чүве бе?

Эмер-кыс ам кээп, дарга апаргаш, кижиг сургаар мен деп олурар хоранныг чоор бо деп, иштинде хорадап олурган. Ооң бодалы-биле болза, чугааны эдержиң, өңүктежиң турганы хүннерден, тааланчыг чугаалардан эгелээн болза солун болгу дег. Ынчалза-даа Багай-оол ол хүннерже эглир хөңнү чок ышкаш. А Эмер-кыс ол дугайын база катап сагындырган.

— Адырам, Багай-оол, мени танып ор сен бе?

— Ийе, ам танып кааптым, шаандакы Эмма деп кижиг бо-дур деп. Эрткен, барган хүннер-дир, ам ону касканнаан херээ чок, оон алдын-даа, мөңгүн-даа тыппас сен. Мында албан хуузу-биле келдинер ыйнаан, албан хуузу-биле чугаалашканывыс дээр.

Эмер-кыс бурт-сарт тура халааш, үнүп чыткан. Багай-оол доктааткан:

— Эмер-кыс, адыр мана! Чугаа төнмеди.

Оозу тура дүшкен.

— Силерни мен шору оол боор дээш келдим. Силер дээрге — дээш, шак дүжүп, эрнин ызыртынып алгаш турган.

— Кым болдум? Ыт бе?

Демгизи ыттаваан. Багай-оол ооң чанынга баргаш, эктинден туткаш, сандайга олурту идип каан. А Эмер-кыстын карактарынын чажы төктүп келген, оозун думчуунуң аржылы-биле чоттунгаш, улуг тынган.

— Адырам. Эмер-кыс, комсомол хооркому сеңээ чүнүң-биле дузалап болур деп бодаар сен?

— Оозу силерден хамааржыр.

— Чүнү кылып билир силер? Ажыл дилеп кайы, кайы организацияларга чоргуладың?

— Кылып билир чүвем чок, чүгле чем чип билир мен. Ижип база билир мен.

— Чаңгыс сөс-биле, чалгаа кижичи ышкажың чүл?

Эмер-кыс ыттаваан.

— Сактырымга, балет школазы дооскан мен деп чүң ийик? Филармонияда танцылаар артистер четпейн турар-дыр. Аңаа кирип алзыңза, кандыг чүвөл?

— Балет...

Шынап-ла Эмер-кыс шаандан тура танцыга хөлчөк ынак чораан. Кырган-авазы музыка школазынга кирип ал, кедилиг чүвө ол-дур деп турда-ла, балет школазынга маргып тургаш кирген. Балеттиг дамчыдылгалар, кинолар черле эрттирбес. Сактырга, артистерде олардан алдарлыг, олардан хөй-нүң мурнууга хөй көстүр артистер чок ышкаш. Сөөлгү үеде ооң ол сонургалы чавырылган, ынчалза-даа чаш, элээди шааның күзелдери сагышта ам-даа артып калган. Чүрөөн бодаарга, олче айбылап турар хевир бар. Ынчалза-даа боданыр апаар. Чээрби хар ажа берген кижиге он, он беш харлыг турганы эвес-ле болгай. Чаңгыс чурттап эрттирген хун-даа кижиге чок болза өөредиглиг, чок болза сагындырыглыг бир-ле чүвени берип турар. «Филармонияга кирип ап болур. А алызы? Ажы? Үргүлчү чер кезиир. Доктаамал чуртталга чок. Тывага балет театры та кажан ажыттынар».

Багай-оол далаштырган.

— Че, чүү болдуң?

— Боданыр апаар.

— Оозу чөп. Оон аңгы база бир мындыг ажыл бар. Дүүн типографияга комсомолчулар хуралынга олуруштум. Дептер-лээр цехте ажылчыннар чедишпейн турар чүвө-дир. Чагыг хөй. Аңаа өөреникчилеп кирип ап болур-дур.

— Өөреникчилеп?

— Ынчанмайн канчаар. Разряд херек. Деппиже-ле сеңээ дептер тутсуптар эвес. Баштай чагаа хавы чапшырар дээш, ажыл-ла хөй. Оон чоорту дешпий-ле бергей. Азы профессионал-техниктиг училищелерниң бирээзинге өөренир сен бе? Тудугнуң-даа, оруктуң-даа. Бисте хөй-ле болгай.

— Чок. Ажы-төлдүг кижичи канчап өөренир, чүнүң-биле амыдыраар.

— Ол база-ла чөп. Ындыг болза, ол ийи черниц — кайы-бирээзинге ажылда. Мен ол черлерниц удуртукчулары-биле чугаалажыйн. Даарта, чок — дээш, Багай-оол стол календарын ашкаш;— даарта чайым чок-тур. Хей-ле мегелеттине бээр. Сонгузу хүн бо үеде чедип кел. Боданып ал.

— А оглум?

— Ол берге айтырыг-дыр. Бис-даа харыылаvas, гороно билир. Ажылдап, турумчуй берзинзе, чүү боор, бис-даа дузалашкай бис аан.

База телефон кыңгыраан. Дылы долгай, халангай эзирик, ол хиреде билдирбезин оралдажып турар херэежен кижэи Эмер-кысты айтырган.

— Мында олур-ла. Ам үнер деп тур. Каяа? Ол черивиске чедип кел дээр мен бе? Бо кайызыл бо? Эжи? Эзирик кижэи албан черинче чүге долгап турар кижэи силер?— дээш, Багай-оол телефонун салып каан. Эмер-кыс кымыл дээрзин энде-вээн. Ол — Сама.

— Ол чүү кижинерил?

Эмер-кыс куду көргөш, эктин кыскан.

— Ол-дур силерниц эштеринер, албан-даа шагында эзириин көөргөттенип турар.

Ол кабинеттен Эмер-кыстың сагыжы кударгай үнген. Оон чылдагааны Багай-оолдуң эрги төөгү, амы-хуу харылзааларын ону тоованы-даа эвес, чагдатпааны-даа эвес, а боду хууда демин чаа Сама-биле кудумчуга бо удаада бактажы каапканы оон бодалын карартып турган.

Эмер-кыс үнериниң кыры тууда, Сама соктап келген:

— Па, чоп мынчаар каастанып каапкан сен? Кайнаар баарың ол?— деп, оозу сонуургаан чүве ыйнаан.

— Кончуг чугула кижэи кел дээн-дир, комсомолдуң Кызыл хооркомунуң бирги секретары. Аңаа барып бараалгаарым ол-дур. Че, кайы хире-дир мен — дээш, Эмер-кыс көрүнчүк баарыңга ол-бо эргилгилеп, арны-бажын суйбаттыңгылаан.

— Хөлүн эрттирип ап-тыр сен, көрүш чок болу берип-тир, саракай кадыны-биле дөмей-дир сен. Ол Багай-оол сенден чексинер боор — деп, Сама эжиниң каастанып алганыңга таарзынмаан сеткилин илереткен.— Шала өйүңде кылдыр будуттунар-ла болгай, бо мен ышкаш, незиниң төрүп берген хевирин буспайн аан.

Сама шынап-ла хөлүн эрттир будуттунарыңга хөңнү чок, арны дирт кара болгаш, пудра-падра, будук-бадык олчаан көстүп кээр боорга, ындыг чүве ийикпе, бичини чагдынып алыр. А хеп солууруңга аңаа кым-даа четпес, хевиниң хөйү-даа кончуг. А Саманың сөстери Эмер-кыска арай анчыг кылдыр дынналза-даа, оозу чүве-даа ыттаваан, харын оон удур айтырган:

— Кай, сен Багай-оолду база таныыр сен бе?

— Хы, барып-барып багай Багай-оолду мен канчап танывас кижиге мен. Бо хоорайда мээң-биле үележипки дег улуг, биче оолдарда мээң танывас кижим чок-тур ийин. Сен канчап билбес апаардың. Кудумчуга иелээн чорувуста, ол-бо таладан бо-ла экилээн, кыйгырган турар ышкажык. Сеңээ бодаарга, хөйнү көрүп каапкан кижиге-дир мен ийин, эш Эмма — дээш, Сама бажын дырап-дырап, диштерин ызыртынгаш, көрүнчүккө көрдүнгөн.— Оон артык кандыг боор, чараш-ла диштер-дир, дизип каан бестер дег. Арын-баш-даа аянный-дыр. Ашакка-даа барып, ажы-төл-даа төрүвээн кижиге-дир мен. Ол хиреде мени кадайланыр ашак чок кандаай чүвөл бо?.. Сен чүү деп бодаар сен, Эмма?

— Бирээде, думчууң кыска-дыр, курт чажар-даа хос ужуп кире бээр. Ийиде, тенек-тир сен, кижиге болган кижиге сеткилинге таарышпас.

— Думчук хамаан бе. Ону кым-даа тоовас. А сени, көөр сен, ам ашак албас. Сурас уруглуг кижини кым херексээр боор, а менче боттары-ла халчып кээр.

Ооң ол сөстери демгизинден-даа артык сагышка анчыг болган, ынчалза-даа Эмер-кыс ыттаваан. Шынында ындыг чугаалар чүгле чаңгыс бөгүн эвес, үргүлчү үнүп кээр турган. Олар ам танышка-ла ийи чыл чедип турар. Ынчан Кежик мырынай бичии, а Эмер-кыс оозун кырган-иезинге каапкаш-ла хоорайлап, кежээ санында-ла парктап маңнап турган. Ынчал тургаш, демги бажының дүгү узун оол-биле — Сайдак-биле өнүктежи берген. Ооң чүгле бажының дүгү узун эвес, эрин-даа, чаак-даа салын чүлүвес, ону бо үениң база бир модазы деп санаар. Узуну ортумактан куду, кызыл арынныг, кужа хаайлыг, тырын дурт-сынныг оол. Эмер-кыстан беш хар улуг. Бот. Бир буду аскак. Кылаштаары чандаш. Шериге танк кезээнге тургаш, дайынчы өөредилге эрттирип тургаш, чодазын бертип алган мен дээр. Ол хирезинде оозунга аарзынмас, танцылап-даа турар, чамдыкта хол бөмбүү-даа ойнай бергилээр. Пенсиялыг. Ол хиреде хоорайның албан черинден дашкаар камгалал черинде ажылдап турар. Ажылы хостуг. Хондур дежурныйлап каарга-ла, ийи хондур ажыл чок. Изиг, соок суглуг — бүрүн хандырылгалыг бир өрээл бажыны база бар.

Эмер-кыс бодап турарга, ооң-биле черле эдержип болгу дег, харын-даа чуртталга тудар болза, улам эки. Ынчангаш олче чүрөөн салыпкан. Хүннерни, кежээлерни эки-даа, хөглүг-даа эрттирип турганнар. Сайдактын бажыңыга Эмер-кыс чаңгыс эвес баргылап, хонуп-даа турган. Бир эвес Сама көс-түп келбээн болза, олар ол хевээр чурттай-даа берген турары чадавас.

Бир кежээ танцы шөлүнге турда, дирт кара уруг көстү хонуп келгеш, Эмер-кыс чанынга турда-ла, Сайдакты кус-

пактап, кажан шагда чидирипкен эжин тып алган дег, ме-
дээжок барган. Эмер-кыс аайын тыппайн барган.

Ол аразында музыка чирттигейнип үнгөн, аныяктар твис
тепкеш, чындычнааш кирипкен. А демги уруг Сайдакты күш-
биле чыгы улус аразынче сөөртүп кири берген. Эмер-кыс
чүгле: «Районга шуут чурттай бер частым. Ында база чурт-
талга солун-дур. Моон дора эвес. Ава, ачамның пенсиязын
бербестээш турупкан. Ону манап пат болдум» деп сөстөр
дыңнап чыдып калган.

Танцы соонда, көксү-хөрээ догданнаан, эгниш-тыныштыг
чедип келгеннер. Эмер-кысты демги уруг ам кээп эскерип
каан.

— Па, бо мындыг кым деп кижичил? Мен чогулда, база
бирээни тып алган турган ышкажың чүл, Сайдак?

Сайдак ооң-биле черле таныш. Ооң аажы-чаңын бо Эмер-
кыстыындан артык билир. Ооң-биле ол база-ла канчаар-даа
эдержип каапкан. Ынчалза-даа ооң-биле өг-бүле тудар хөөн
анаа турбаан, анаа-ла үе эрттирип келген. Чүге дээрге, оон
доктаамал эвезин, өй-өйлөп, чырык черге турбаан-даа чүве
дег, чиде бээрин, а харын чамдыкта бүдүүлүктөп өске эрлер-
биле коштунчу берген чоруурун ол эскерген. Хевирин бо-
даарга, Самада эрлер далдаар хевир база бар. Сайдактын
аскак будун арай чексинип көөр сагыштыг. Ол хиреде ын-
чаш ону шуут база кагбас, бо-ла, чечек бажы эргээн ховаган
дег, ээртилип кээр. Шуут куруглаарының орнунга, оозу дээр-
ре чүве ыйнаан. Бир-бир бодап турарга, акша-көпеектен кы-
зыгдааш-даа ынчап турар хевир бар. Сайдак ол бүгүнү би-
лип турза-даа, ыттавайн турган.

Ынчаарга Эмер-кыс-биле тыпчы бергеш, Сайдак өскээр
боданыр ужурга таварышкан. «Бо Эмер-кыс черле шымбай
хире уруг-дур. Моон салдынмайн баар чоор бе?» Ындыг янзы
бодалдыг ооң-биле эдержип турда, Самазы база катап дээр-
ден дүшкен чүве дег хенертен көстү хонуп келген.

Ийн кончуг таныжы кыстарның аразынга болу бээрге,
кымга-даа эпчөк-ла чүве ыйнаан. Сайдак девидексеп, бажы-
ның дүгүн аткаар суйбагылааш, ийн уругнуң ийн холундан
туткаш, палыр-пулур кылдыр, дүрген-дүрген чугааланган:

— Таныжып ап көрүңер. Эдержи бээриңер чадавас.

Уруглар холдарын тудушкан.

— Мени Сама дээр.

— Эмер... чок, Эмма.

Олар оон ыңай танцылавааннар, мында изиг-дир, даш-
каар шөлээн черге хөөрежиилиңер деп чылдагаан-биле Сай-
дак оларны эдертип алгаш үнүпкен.

Сама биле Эмер-кыстың таныжылгазы ынчаар эгелээн.
Хүннер эртип турза-турза, олар хөлчөк чоок өңүктөр апар-

ганнар, боттарынын намдар-төөгүзүн-даа касканнажып каапкан, бот-боттарындан чажыржыр чүвези-даа чок. Ол хиреде Сайдакты бүдүү аразында былаажып турганнар.

Эмер-кыс кайын эндээр, баштайгы кежээде-ле болар черле анаа эвес деп ылап билген. «Мен-даа ырак бажыңныг кижилуруптайн» депкеш, Сайдак автобусче кире халый бээр-ге-ле, Эмер-кыс айтырган:

— Бо Сайдак чүн чүвөл?

— А сээң?

— Мээң таныжым.

— Оо, ол дээрге, мээң кижим-дир — дээш, Сама каттырып-каттырып, — анаа ажыглап турар кижидир мен ийин, Акша үспес чүве, ижери база кончуг. Че дээр болзунза, амырай-ла бээр. Чурттап билир болгай аан мон, эш — деп немеп каан.

НӨК-ООЛ ЧАМЫЯҢ

Оолдары

Сан башкызы Саяна Доржуевна класс шагы эрттирер дээш башкылар өрээлинге келген. Сөөлгү кичээл доозулгалак. Коңга кагарын манап, диванга олура тыртып алган. Оон бешки «б» клазы үжен беш кижичедип, чоокта чаа ийи өөреникчи немешкен.

Совхоз өзүп, амыдырал хайныгып турар. Өөреникчилер база өзүп, школа чыл келген тудум алгып, чаа класстар немежип чоруп-ла олулар. Өзүлде деп сөстүң хөй уткалыын Саяна Доржуевна бо-ла сактып кээр: «Ийе, сан-даа, шынардаа талазы-биле өзүп ор бис. Ояр-кыяр аргажок — чуртталгавыс хоойлузу-дур».

Коңга кыңгырт диген. Анаа чаржалажып, класс эжиктери шимээнниг ажыттына бергилээн. Хөглүг, чараш, дөскөлчок үннер оон-моон өткүдү аажок чангыланып үнген. Шаг чаагайынга мага ханган, арга-эзим ээлери хөй янзы куштар дег, хөгжүмней-ле бергеннер. Саяна Доржуевна бажы буурарып, дөртөнни артай-даа берзе, ол хөгжүмге черле бужурганып көрбээн, харын сергеп, эри хайны-ла бээр.

География башкызы Серенмаа Дембиловна бурт-сарт кире халып келгеш, класс журналын ажынышты кончуг стол кырынче октай каапкан. Ол-бо кылчаңайнып, карааның шилин өттүр класс удуртукчузунче ширин көргөш айтырган:

— Бо улдуңда силернинде база бир багайлыг өөреникчи немежип кээп-тир аа?

— Долаан-оолду ынча дээринер ол бе, Серенмаа Дембиловна?

— Ийе-ийе, далашкаш дневнигинге демдеглеп четтикпедим. Ада-иезин келдирип көрүңер.

— Ада-иеге чедип каапкан мен. Таныжып чордум...

— Кордал чок төл-дүр оң — деп, Серенмаа Дембиловна холун харбаш кылган. Оон эргиле дүжүп, тонун ап кеттине берген.— Класс шагынга кезедип көрүңер. Ол чүзү дээр сен, кижиге шыжыгар сагыштыг. «Кижичымчаан кижичи, бияш чымчаан торга тывар» чүве дээн. Ындыгларны анаа салып хоржок, ээлбейн баарлар. Эрте дээре кадыг холга алыр херек.

«Кордал чок», «кадыг хол» деп сөстөр Саяна Доржуевнага окта таарышпаан. Карыштыр сөс октаарындан кемзингеш, башкының шириин шырайын кезек шинчий аарак көрүп олуруп-олуруп, ооң бо-ла дойлу бээр аажызын хоюглаар бо-дап, чөгенчиг чавыс үн-биле чугаалаан:

— Оолду амдыызында хандыр билип ап четтикпедим. Элээн оралдажып келдим — аштып бербейн тур. Анаа хамаарыштыр хайгааралывысты бириктирип, дем-биле хөделзвивисе эки эвеспе. Арга тыпты бээр он. Чөптээни-ле дээре хире — дээш, Саяна Доржуевна баарында чыткан журналды ап колдуктааш, оожум туруп орган.

— Чок-чок, шөйүл болбас. Келгеш чээрби шаа хона берди — үе манаар эвес — дээш, география башкызы чуга эриннерин так кызып, калбаксымаар сегелин бурунгаар сунупкан.

— Ада-иези ижер хире улус болду — деп, Саяна Доржуевна демги чугаазын уламчылаан.— Хамык уржук ында-ла боор. Мынчап кээрге, оолдуң сагыш-сеткил өзүлдези кайын орта деп. Характеристиказын номчуп көрүңер даан, Серенмаа Дембиловна. Математикага «ийилиг». Оозун эдер бо-дап турар-ла болгай мен.

— Хи-хи — деп, Серенмаа Дембиловна чуга эриннерин хензиг-даа кыймыш кылбайн, кургадыр каттыргылааш, дем чаа далажып турган боду ам буттарын шалада кадап каан чүве дег, турза-ла турган.— Амгы үениң негелдезин ёзугаар «ийинни» чүгле өөреникчи боду эвес, харын башкызы эдер дээринер шын-на-дыр. Чөптээр дидир силер, эмин эрттир чымчаглап кааптынар халак. Эде кижизидери бергедей бээр...

— Адыр-адыр, башкы — деп, Саяна Доржуевна үзе кире каапкан.— Кезээде шынгы кезедип, чемелеп, донгудуп турарывыска, эки түңнелге чедирер бе ынчаш? Аргалыг-ла болза ону школа практиказынга ажыглавааны дээре боор.

Серенмаа Дембиловна ыттавайн барган, черле дүжүп бээр ужур чок, ол-ла уу-биле оккуру кончуг кылаштап үне берген.

Саяна Доржуевна «Чок-чок, Долаан-оолду ыяап-ла чөп-теп дузалап, мактап, негеп тургаш, сундулуг чүвезинге мактап, эки өөреникчилер-биле кожуп тургаш, «ийилерин»-даа, «бергезин»-даа эдер мен — деп иштинде хедерленип боданмышаан, дегийт клазынче углаан.

Саяна Доржуевна аныяк шаанда кижичи кандыг кижичи дээрзин чангыс көрүштөн-не сөглөвидип болур деп билип чораан. Кайын ындыг боор ийик. Ылаңгыя бичиилерге эң оваарымчалыг, камныг, кээргенчиг болурун, оларны хайгаарап, шинчилээрин бодунга дүрүм кылып алган. Саяна Доржуевна Долаан-оолду көрүп чоруп турарга, чурук чуруурунга сундулуг хире оол болган. Ооң ол чедийшкенин ажыглавышаан, бодунуң оглу Саша-биле өңүктөштирип каар-дыр деп бодап алган. Саша хомай эвес чуруур оол-ла болгай. Оон башка «берге» дирткен Долаан-оол өөрөдилге, чурум талазы-биле хөнүгүп, ындыг дораан кайын эглир. «Ооң кадында бо Серенмаа Дембиловна бодун тогдунар аажызы-биле моондактаар чадавас кынны берди. Бодунга болчур кижиге кым-даа ынак эвес дээр болгай. Мону ай-кый чок салывытпайн, угаадып сургавааже талаар-дыр» — дээн бодал Саяна Доржуевнаның бажынга кире дүшкен.

Клазынга кээрге, өөреникчилери анаадаазы дег шөлөөн эвес, бир-ле чүвеге сезигленген хевирлиг, ылым-чылым-на апарган олурганнар. Кижичи санай эргелиг эргий көрүп, далашпазын кызып, класс журналын ол-бо ажа каггылап каап орган. Звено баштыңы Клара кезээде хөглүг боду арны хөлүе берген, чылбыйтыр дырап алган чоруур сергек бажын халайтыпкан орган. Отряд даргазы Оюмаа одуруг кежилдир олурган Долаан-оолче багайтыр көре каап орган. Башкы бо бүгүдөн класска чүү болганын барык-ла номчуп апкан.

— Уруглар, — деп, ол эвилец үн-биле чугаалап үнген. — Бөгүн класс шагынга отрядтын ийиги улдунда ажыл планын тургузар ужурлуг бис. Чүнү кылза экил дээрзин кижичи бүрүзү чугаалазын. Силер боданып олурунар, а Клара-биле бис ийи бичии дугуржу кааптаалы.

Саяна Доржуевна Клараны эдерткеш, башкылар өрээлинге келген.

— Чугаалап көрөм, Клара. Класска чүү болду?

— География кичээлинде башкы-биле Долаан-оол чөржүп-ле олурду. Башкы анаа «бир» демдек салып кагды.

— Кичээлге белеткенип албааны ол бе?

— Ындыг ыйнаан... Ынчалза-даа Долаан-оолда буруу чок-ла боор.

— Канчап? Ынчаарга кым буруулуг деп ынчаш?

— Долаан-оол дүүн ыглап-ыглап, бажыңының хаяазынга тура кежээледи. Ада-иези аажок эзирик, орайга дээр ши-

мээргеп, чокшуп-даа турдулар. Улузу ындыгда кижн канчап кичээл кылыр боор.

Саяна Доржуевнаның баары ажыш кылынган. Бажын донгайткаш, минута кадында оолдуң салым-хуузун сагыжынга чуруй бодапкан: «Ада-иези арагалап, алгыш-кырыш кылырга, уруг-дарыынга кара-ла хилинчек. Бичии кижиде сеткил чок бе? Өөрүүр, таалаар, коргар, ыядыр, магадаар, чоргаараар, мунгараар, шугулдаар дээш канчанмас дээрил. Хензиг-ле тоомча чок чоруктан чаш сеткил ууттунмас аар чүктешкини шыдажып эртер апаар. Ынчангаш-ла оң угаанынга уттунмайң таңмаланып артып каар ужуру ында. «Бүгүн-ле эки чүүлдү уругларга», «Уругларывыс дээш чурттап чоруур бис»— деп-даа чугаалажып турар бис. Хамык уржук ада-иеде деп каразып турганым хей эвес болган-дыр. Ам канчаар, ада-иени база оваартыр, ажыл ана баш ашкан-на-дыр».

— Клара,— дээш, башкы идегел долган карактары-биле өөреникчизинче көрнүп келген.— Долаан-оолду канчалзывыс-са экил? Дузалажыр бе, азы канчаарыл?

— Дузалажыр-дузалажыр — деп, Клара боданмайн-даа дораан харыылаан.

— Шын-дыр! Мен дузалажыр мен. Оон ыңай кым дузалап болурул?

— Мен дузалажыйн, Саяна Доржуевна. Бажыңывыс кожа-ла болгай.

— Ол-ла болгай харын, Клара, ындыг болур херек!— деп, башкы өөреникчизинден деткимче алганынга өөрүп, бууккан хөңнү чымчаш кылынган.— Че, ам клазывысче бараалы. Планга шак ынчаар бижип алгаш, ону күүседип кириптээли.

Долаан-оол шак донгайыпкан, «ат кылды-ла» дээн ыш-каш, чулчургайында дамырлары шаарартыр хөөй берген, чүнү-даа буза чүткүп үнеринге белен, салаалары сириңейнип каап олурган.

Саяна Доржуевна бо удаада оң мурнунда кижизидилгеге хереглеп турган педагогиктиг аргаларының чамдыктарын өскерттир бодаан. Долаан-оолга дораан-на чеме-хала кыла бербейн, кошкактарга дузалаар дугайында нинти хүлээлге ап, планнап алганнар.

Сөөлгү чылдарда Саяна Доржуевнаның ады башкылар чөвүлелдеринге, байырлалдар уткулгаларынга-даа дээрелериниң аразынга бо-ла дыңналы бээр апарган. Кандыг-даа ажылды санындан эвес, шынарындан үнелээр болганда, ол эки сестер ооң бөгүн канчаар ажылдап турарын чугаалап турары ол-дур. Шынап-ла, чылдар келген тудум-на башкының холдары дыңзып оор хире болган. Башкылаашкын болгаш кижизидилге херээниң чаа аргаларын кыр-кырынга дилеп тып, башкының дидим соруу бурунгаар чүткүп чоруп-

ла турган. Ажыл кадында чүглe бодунуң эвес, эш-өөрүнүн-даа ышкындырыгларын эскере тыртып каар, хемчээр, хараа-даар, сагыш өйгөш талаар болза, дорт сөглегилей кааптар. Бир катап Серенмаа Дембиловнага класста үжен ажыг өөреникчинин кижн бүрүзүңгe негелдевис чангыс аай болур журулуғ дээн чеме аянынг чүве чугаалаан:

— Өөреникчи бүрүзүнүн дески билиглин, чурумнуу дээш кызымаанарны көрүп, билип, улуу-биле үнелеп турардыр бис, Серенмаа Дембиловна. Ынчалза-даа арай чөрүү чаңнынг уругларга ынча дыка кадыгланмазыңарза кандыгыл, башкы?— деп, ол өрээлге чүглe иелээн арткаш, бар сеткилин шуут-ла хеме сөглөпкөн.

— Негээр апаар. Ынчанмаска? Башкы кижиге эки шынар дээрге, ооң туруштуу-ла болгай— деп, бирээзи угжок харыылаан.

— «Туруштуг-туруштуг» деп чүңерил?— деп, Саяна Доржуевна ам-на улуг ыттай каапкан.— Туружуңар аажок божаңнааш-тыр, Серенмаа Дембиловна.

— Уваа, институтту шору-ла дооскан кижн мен ийин. Педагогиканы, психологияны...

— Билнр мен дээрнечер ол бе?— деп, Саяна Доржуевна дораан үзе кирген.— Чүглe теория сүрер болза, башкылаан херээ бар бе? Чүзгүвүс чангыс улус-тур бис, демивис база чаңгыс болза эки ыйнаан...

Башкы ам-на карааның шилин эде туткулап, боданы берген. Бурунгаар суна кааптар сегелин куду бадырыпкаш, иштинде чугааланган:

— Уян сорук-биле эки түңнел чедип алырывыс-даа чөгенчиг-ле боор, башкы.

— Дилээнин тывар, күзээнин чедер дижир болгай, эң дээштиг, эң ховар аргаларны тып, ажыглап, дуржулгалыг башкылар-биле сүмележип-ле турзумза, чүве черле аайлыг боор— деп, Саяна Доржуевна бүзүрелдиг чугаалаан.

— Ам канчаар, класс удуртукчuzu силернин-биле болгай аан— деп кааш, Серенмаа Дембиловна хаваан бичии дүгүш кылган.

Саяна Доржуевна «бо удаада киживисти эеп аптым ышкаш»— кылдыр бодап, амырай берген. Ам ооң дугайында улаштыр чугаа кылырын соксап каан. Сөс, ажыл херек кырынга канчаар бүдүп, кандыг түңнел бээрин көөр апаар.

Башкы бир катап Долаан-оолду кичээл сөөлүндө арттыр алган.

— Че, Долаан, мынчаар дугуржуп алыылы— деп, башкы чөптөп чугаалаан.— Сен ышкаш оглум бар. Таныыр-даа боор сен. Сенден бир класс өрү кижн. Хүннүң-не үш шак үезинде сумкаң ап алгаш, бистиинге кээп тур. Ынчал аа?

Оол ыттаваан. Куду көрүнгөш, идииниң бажы-биле шаланы нугуй иткилеп, иштинде бир-ле чөрүшкек бодалдарга чардыгып туруп-ла берген.

— Оглумнуң адын Саша дээр. Кожа олурупкаш, онаал-гаңарны күүседир силер. Қады ойнап-даа тургай силер.

— Авам чорудар болза, чеде бээр мен.

— Ыяап-ла чедип кел аа, Долаан. Сеңээ бүзүрээним ол эвеспе — деп, оолдуң эктинге холун салгаш, чымчак үн-биле чугаалаан.

Башкы Долаан-оолдуң ада-иези-биле база шынгы чугаалашкан. «Демивис бириктирээл» деп-даа турган. Ада-ие чөпшүл улус болган. Оглу хүннүң кээп кичээлдеп эгелээн. Хүннер эрткен тудум оолдуң хей-аьды көзүлдүр-ле хөрлөөлөп, географияга безин «үштерлиг» апарган.

Ийи оол дораан өннүктежип, халышкылар дег чоокшулажы бергенер. Чамдыкта бот кичээлди хөлүн эрттир шөйүп, туруп-могаарын уттуптарлар. Ынчан Саяна Доржуевна оолдарны кээргей бээр.

— Дыштанып алыңар, оолдарым. Барып ойнаңар, агаар-лаңар. Даарта база ажылдаар улус дыжын утпас чоор — деп, ол сеткил ханып чугаалаар.

Ийет, өөренир кижиге дыш — агаар-биле дөмей-ле. Бир катап-ла алды дугаар кичээлде өөреникчилериниң аажок турупканын башкы эскерип каан. Хөй кичээл эрттиргөш, башкы боду канчаар туруптар ийик, аңаа деңнеп, бичии кижилер оон эрткен бе деп, кичээл чоруп турда-ла, шагзыраанын оюн-биле часкарып, уругларының харык-шинээн көрүп каап турган. Бир хүн бодунуң клазынга алды кичээлди база катап үзе олуржуп, шенеттинген-даа. Ындыг-ла амыр эвес болган. Хамык онаалгаларны түннеп, аңаа уруглар кайы хире үени, күштү үндүрүп турарын санап, өөренир хүлээлгенер-дир дээш албадаары дыштаныр эргенер-дир деп хумагалаары-биле нүүртешкек болур ужурлуг деп Саяна Доржуевна өске башкылары-биле изиг-изиг чугаалажып-даа турган.

Ушкү улдуң төнүп, часкы дыштанылга эгелээн.

Башкыларының чөвүлөл хуралы чарлаан шагында эгелээн. Илеткел доостуру-билек, Серенмаа Дембиловна дөзер эвес, санал бээри-биле бо туруп келген.

— Салдынган сорулгалар күүсеттинген, түңнелдер эки-дир. Ол боттуг ажыл-херек бүгү коллективтин демниг ижиниң ачызында чедип алдынган дээрзи маргыш чок. Хөй кижиниң аразындан тергийннерни адады. Ылаңгыя Саяна Доржуевнаның адын катап адапсымза, кымга-даа чигзиниг эвес боор. Бөдүүн, биче сеткилдиг башкывыс-ла болгай. «Чүс чыл чуртта, чүс чыл өөрөн» дижир болгай бис. Бодум хуумда бо өөрөдилге чылында Саяна Доржуевнадан хөйүнү өөренип ал-

дым. Бөгүн көрүңерем, эштер, ооң клазы дээрелерниң бирээзи апарган. Өреникчи бүрүзүңге бодунуң төрөөн төлү дег эргим болгаш чоок ынакшылды-биле коллективте бүгү кижилерниң бүзүрелин, хүндүткелин чаалап алган... Өреникчи бүрүзү — бо башкының шынап-ла оолдары, уруглары.

●

ВАСИЛИЙ МОНГУШ

Каттырбайн чүнү чаңнаар...

Күскү хүн чүгүрүүнде кире берген. Ичиң бажыңының ишти кылайтыр аштап алгаш, демир-хуунда хирлиг суун төптөр дээш дашкаар үнүп олурда, Нордуп бо ужуражып келген.

— Сени хову турлаанда поварлап турар деп дыңнажык мен, суурда кижидир сен ала?— деп, Ичиң айтырган аянный чугаалаан. Нордуп кастыктарында дүктерин эде суйбааш хариылаан:

— Поварлап турганым шын, эжикей. Ажаалда доосту берген, бо дүште механизаторларымны сөөлгү катап чемгерип кааш, паш-сава чүдүрген машина-биле кады бады келгеним бо. Ай ажыр суурга келбээн, эш-өөрлер-биле хөөрөшпээн, ынчангаш сээң-биле бичии када сымранчы кааптар чоор бе дээш бажыңымче-даа барбайн келгеним бо ышкажыл.

— Аалга келген кижидир аяк эрии ызырар болгай. Печка кырында хөнекте шай бар, барып кудуп ижип олур, мен дораан чеде бээр мен — дээш, Ичиң хуунун көдүрүп алгаш кылаштап чоруп каан.

— Ашааң уткуурунга белеткенип турарың дораан илден кижидир сен, Ичиң. Бажыңың ишти, дашты онза-ла чүведир. Кады кырыырын база сакты-ла бээр ыйнаан ала?

— Кудадүжүргөш, чурттап эгелээнивистен бээр чээрби чыл ажа берген бис. Ынча үениң дургузунда кандыг орукту кады эртпедивис дээр. Сагынмастың аргазы чок, Нордуп. Уругларның ачазы ажыл дээнде аал-ораның-даа уттуп каапкан ышкаш апаар кижидир болгай. Хөөкүйнүң чуду-каразы-даа кончуг амытан болбазыкпе. Дүрзүзү арай хирелиг-даа болза, бүдүштүү кончуг чүвем.

— Ой та, кандыг чүве, Ичиң, оозун черле эки билбес мен — деп, Нордуп чугаалааш, бажын чайып каан.— Дагырсалаа талазын тырткан дижир болгай. Кадай кижидир кадай эжинге болчур апаар чүведир. Каш-даа катап чугаалаваайн деп бодап келгөш, черле хоржок-тур мен. Бүдүштүү кончуг деп бүдүү иштинде бүзүрөп чорууруң Дембилиңниң бүдүү-

зүндө харылзажып чоруур аныяк кызы бар-дыр ийин, Ичин... Ашактар ышкаш алды аргалыг, беш мегелиг, авыяастыг, карак чаар улус кайын турар. Сээң кончууну көр даан. Олуртур-ла мегеледип алыр. Мээң чугаамга бүзүрөвейн олурарыңны карактарындан көрүп олур мен. Суглуг караан-биле көргөш, судалдыг холун-биле туткаш, ынчан бүзүрөй бээр сен, эжим. Мээң канчап билип алганымны допчулай чугаалап берейн, бээр дыңна. Повар кижини билбес эвес сен, эртен-даа, хүндүс-даа, кежээ-даа механизаторлар-биле кады-ла болгай мен. Оларны чемгерер незидиле дөмөй кижиди турдум.

Бир хүн кезек чаъс чаай каапкан. Комбайнерлер дүштеки чем сөөлүндө тараа сывы кургаарын манап олурар ужурга таваржы берген. Дембил акыйны көөрүмгө, улустан арай озалааш черде кара блокнот ажып алган, аажок хүлүмзүрээң олур ийин оң. Баштай херекке албайн эрте берген мен. Дедир кел чыдарымга, база-ла демгиди блокнотун ам-даа холундан салбаан хүлүмзүрбүшаан ор эвеспе. Билбээчченеп арты-биле эрткен кижиди бооп кылаштап бар чыткаш, караам ужу-биле көрө кааптарымга, кончуг аныяк кыстың чуруун кайгап алган каттырымзап олур дивес сен бе! Чүрээм чымсырт дээн. Болдунар турган болза, чурукту ол-ла черинге холундан ушта соккаш, тос одура хээндектеп каапкаш, чаактарыңче ийи-үш улай алагадапса деп бодаан мен, эжим. Ынчалза-даа туттунгаш, ындыг чүвө кылбаан мен, Ичинге чугаалап каарымга, боду-ла билдир ыйнаан деп үзе бодап алган мен. Чурук блокнот иштинде эвеспе.

Ичин ижил орган шайын ара салып каан. Нордуптуң аксын аяк дулгай берген. Ынчалза-даа үр болбаанда, база-ла уламчылап кирипкен:

— Уруг-дарыңар өзе берген улус-тур силер. Ээжектен баскан, эдектен туттунган чүвөң бар эвес, Дембилге базындырып олурбайн, улуг урууң Кара-кыс сугже чоруй барзыңза дээр боор. Бир болза бодун үндүр сывырывыт! Чуруун көрүп чоруур аныяк дунда-каразыңга барып олуруп-ла алыр ыйнаан. Кара бажың халаш кылба, караң чажын кылаш кылба! Кижиди чоргаар болур болбазыкпе, Ичин. Кара блокнот Дембил акыйның костюмунуң солагай талакы иштики карманында эвеспе. Бо кежээ чедип-ле келир ыйнаан, ынчан бодуң көргөш, бүзүрөй бээр сен. Ам чанып чоруптайн. Мен чогулда, ашак бажын дергилеп алгаш чоруп турган болза хөңнү болдур эвеспе. Бүдүү чеде бергеш хынай каалтайн, эжим...

Ичинниң сеткили — эрийн ашкан далай-ла.

Дембил кирип олурда-ла, кырыңче шурай бергеш, костюмун ушта тырткаш, кара блокнотту былаап алыр-дыр деп

бодап алган. Дембил дээрге киноларда көргүзүп турар чамдык улус-биле бир дөмей бүдүү үүлгедип чораан ашак-тыр мон. Ажырбас оң, чипкен чаак куураара бээр, чиртипкен оыт үнүп келир. Уругларым турда, Дембилге чаннып чоор мен. Хүнү-биле чоруп чорзун...

Ичинниң бодалы — мөөрээн хем-не.

Ындыг эвес деп ол бодап каан. Бүгү чүве төлептиг болур ужурлуг. Дембил кээрге, көрүп тургаш хөделир-дир деп, Ичин шийтпирлеп алган.

Удаваанда сонга дужунда машина кээп доктаагаш, кижилер үнү дыңналган соонда, Дембил аап-саавын чүктеп алган бо базып кирип келген.

Ичин шыжыккан шырайын ажыл-агыйыңга четтикпейн турганынче чая каапкан аяңныг, ашаан уткуп, аыш-чем кырында барган. Дембил аяк шайны саат чокка пактапкаш, чунар-бажыңнап алгаш, ооң соонда таптыг дайнап олурар-дыр дээш, чорууруңга белеткенип эгелээн. Кадайы арыг хептерин ап бергеш, уткан чүвең чок бе деп айтырып, ончалай санап турган. Дембил кара костюмун ужулгаш, ханада кадагга азып каан:

— Ашак апарган кижии изиг-бажың соонда салгыңга каксыптар чадавас — дээш, чылыг хөйленин, хөвөнниг хөрөктээжин кедип алгаш, таваар базып үне берген.

Ашаа чоруй баарга, кылыы база катап эрийн ажыр хайнып кел чыдарын сирилээн холдар херечилеп турган. Ичин костюмну кадагдан дүжүре тырткаш, диван кырынче шыва-дапкан. Даштыкы кармактарын үжээн; бичии ээриилдер, кадаглар, от, демир-дузак үзүндүзү дээш аап-саап чүвелер бар болган. Солагай талакы иштики кармактан кара блокнотту уштуп эккелгеш, ажыдарыңдан арай дидинмээн чүве дег, ческиңген аяңныг, салааларының баштары-биле аңдара-дүңдере каггылаан. Соңгаларже болгаш эжикче эргий көргөн шынап-ла шыпшың. Блокноттуң бир азыыңдан салааларының баштары-биле оожум тудуп алгаш, өрү далбайтыр көдүре берген. Арыннар ажыттына бээри билек, фотография, дүшкөн бүрү дег, таваар эстеп баткаш, диван кырыңга доңгая барып дүшкөн. Ичин багай чыт тырттыныпкан чүве ышкаш думчуун дырыштыра каапкаш, чурукче ээге берген. «Тураскаалга көрүп чор дээш турар чуруум сөнөп ор мен» дээн сөстөр балалы-даа берген болза, номчуттунуп турар болган. Доруун-на херээжен-дир деп Ичин химиренген. Өөдежок чүве ыйнаан, үе-чергези оол тып чадааш, арга-чадарда кырган ашакка чуруун берип чытканы ол болдур эвесепе.

Чырык имир өрээл иштинче чалалга чок кирип келген. Ичин айтыр-салаазының дыргаа-биле чурукту аңдара каапкан. Чоон чажын хөрээниң оң талазын куду сула салып бадырылкан шилгедек уруг чуруктан олче көрүп алган турган.

Ичиң сайгылгаанны кыпсыпкаш, чурукту база катап топтап көре берген...

...Чээрби ажыг чыл мурнунда, душтуу оол-биле аразында ынакшылдың чалбыраажы хөрек иштин чап-чаа изиндедир чип үнүп олурар үеде, Дембилге белек кылдыр берген бодунуң чуруу бо чыткан...

ЧАРЫШ

Стадионга чүс метр хемчээлдиг черге чадаг чарыш болган. Спортчу ады-сураа үнмейн чораан үжен бир харлыг тракторист Ламай-оол бир дугаарында келген. Ооң канчап чиик атлетикага хандыкшылдыг апарганын, кажандан бээр мындыг дүрген маңнаар апарганын улус сонуургап айтыра берген.

— Ажыы-биле чугаалаарга, мурнунда маңнап чорбаан кижжи мен. Энир чылын өгленип алгаш, маңнап эгеледим — дээш, чиктии аажок хүлүмзүрээш, уламчылаан.— Кадайымның карбаны кончуг кыс болган, чүве болза-даа кижиге хол чедерин бодаар. Аарыыр эъттиг кижжи черде кадап каан көжээ эвес, чеже дамдыктадып олар боор, чоорту дезер апарган мен. Ынчангаш кадайымның ачызында совхозтуң чемпиону болганым бо-дур.

Долганып келген оолдарның бирээзи тургаш:

— Беш чүс метрге база чарыш!— дизи берген.

— Чок!— деп, чемпион саат чок харыылаан.— Чүге дээрге кадайым мени чүс метр хире черге сүрүп маңнаар кижжи. Оон ыңай семис болгаш дораан-на эгиштей бээр.

Ламай-оол шанналга алган ак-көк торгу аржыылын «тренери» кадайынга барып тудар дээш бажыңынче хая көрбейндаа басыпкан.

Дараазында чылын база чарыш болган. Анаа ийи чүс метр черге херээжен спортчулардан Ламай-оолдуң кадайы Көк-кыс бир дугаар черни ээлээн. Совхозтуң хана солун редактору Май-оол тиилекчиден каш сөстүг интервью алган:

— Энир чылын чүс метрге өг-бүлөңер ээзи чемпионнаан болгай, ам бо чылын силер тиилеп үндүңер. Спортчу өг-бүлөгө байыр чедирбишаан, арга-дуржулганар дугайында каш сөстү «Шалыпчы» хана солуннуң номчукчуларынга чугаалап бээриңерни дилеп тур мен.

Көк-кыс тыныжын оожуктуруп, ак-көк торгу аржыыл-биле дерин чоттунгулааш, өөрүшкүнүң оттары чайыннаан сарыг карактары чивецнеткеш, чугаалаан:

— Байыр чедиргениңер дээш четтирдим. Мээң бөгүңгү чедишкенимни мээң ашаам Ламай-оол денге үлежир эргелиг деп чүвеге бүзүрээр мен. Ажыы-биле чугаалаарга, өгленгиче

чедир чарышка киржип маңнап чорбаан, кончуг шүшпен уруг турган мен. Ламай-оолдуң ачызында баштай кыскажак, оон чоорту узун хемчээлдиг черлерге маңнап өөрени бергеним бо-дур. Эгезинде мырыңдай чер албас, каш метр халааш-ла, тыныштай бээр турган мен.

— Спортче орукту ашаанар баштаан дизе ажырбас ыш-кажыл?

— Ында черле кандыг-даа чазыг чок. Ынчалза-даа мээң дорт киржилгем чокта эки көргүзүглөр чедип шыдаттынмас турган дээрзин немеп каайн.

— Келир үеде планыңар дугайын чугаалап көрүңерем, Көк-кыс Базыровна.

— Чаржыр черниң хемчээлин улам узадыр бодап турар бис. Мен келир чылын үш чүс метрге маңнаар деп шиитпир-леп алган мен, а ашаам дөрт чүс метрге чаржыксап турар. Чамдык спортчу кыстар өгленип алган соонда стадионче баар орукту шуут уттуп кааптары кымга-даа чажыт эвес болгай. Ынчап черле болбас. Спорт-биле кырган-даа, чалыы-даа кижича чарылбас болур ужурлуг. Ламай-оол мурнунда бот чорааш чемпионнаар байтыгай маргылдааларга киржип көр-бээн эш-тир. Ооң ат-сураа бистиң совхозка эңир чылын динч-миреп үңгенин билир болгай силер.

— Мен эңир чылын Ламай-оол чемпион бооп турда, оон маңнаарын көргөн кижича мен. Бөгүн силерниң тиилеп кел-гениңерни база көрдүм. Мен шак мындыг чүве эскерип каг-дым, Көк-кыс Базыровна: Ламай-оол халып орда көөрге, бир чүведен дескен ышкаш хая көрнүп каап маңнап олулар, а силерни көөрге, мурнунда бир чүве сывыртаанзыг, оозун тудуп алыр дээн ышкаш, оң талакы холуңарны бурунгаар суна каап халып олулар чордуңар. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

Көк-кыс харыылаар мурнунда каттыра каапкан. Аржыы-лы-биле кырлаң думчуун, хүрең чаактарын чоткулааш, база катап бар шаа-биле чайтыладыр каттыра берген.

— Ол дээрге бистиң маңнап өөрөнгөн чаңывыс-тыр ийин але. Эртем ёзугаар болза стиль деп адап болур. Баштайгы тренировкависка Ламай-оол мурнунга, мен соонга маңнап үңгөн улус бис. Ажыы-биле чугаалаарга, Ламай-оолдуң багы кончуг боорга, сывыртап чорааш четкеш, дамдыктап кааптар бодаан мен. Сагыш ышкаш амыр чүве кайда боор — кончуг азаң четтирбейн барган, а мен хөөкүйнүң быкты дораан дог-даңайны берген болгай.

— Ламай-оолга черле чедип чадап кааныңар ол бе? — деп, редактор сонуургап айтырган.

— Анаа сүргеш четпээн-даа бол, арга-биле бир катап четкен мен.

— Дезип бар чораан кижини арга-биле канчап тудуп ап болур турган коор? Аргамчы-биле шалбадапкан эвес ыйнаан?

— Ламай-оол бажындан үне халааш, суур дужунда шык кайы сен дээш ыдып-ла каан. Соондан сүрүп-ле берген мен. Салааларым баштары ооргазынга шала-була дээп чорда, хая көрнү каапкаш, окталы-ла бээр чораан. Черле хоржок хире апаарга, барып ушкан кижини бооп черге чыдыпкан мен. Кижим кезек халып бар чоруй, хая көрнүп келгеш, тура дүштү эвеспе.— Көк!— деп кыйгырды оң. Ыт чок шимчевейн чыдыр мен.— Канчап бардын, сарыым?!— диди. Харыы бербээн мен. Оон кижим карак-кулак чок халывышаан келгеш, мени бөле хаара куспактааш, тургузу тыртып эккелген.— Ам-на холумда кирдиң ала!— деп шаг чок чугааладым.— Ону дамдыктаар харык кайда боор, деңгел үзүлгөн. Ламай-оолдан куспактанып алган эгиштеп тур мен. Кижим мээң арны-бажымче үрүп, алган кадайымдан аң араатандан дескен ыш-каш маңнаан херээм чүл, мелегей чүвени мени таптыг чаннап ал, сарыым, суг дээш хөлчок. Оон бээр бактажып сывырта-жырывысты шуут каггаш, спортче кирипкен бис.

Хана солун редактору Май-оол найыралдыг спортчу өг-бүлеге аас-кежикти күзээш, моон сонгаар-даа улуг-улуг чедишкинниг болурун немеп каан.

* * *

Кижини ортузу эрте дүжүп чоруур эр кабинетче оожум кирип келгеш, эжик аксынга туруп алган. Оң эриннери шимчээн-даа бол чогуум менди солушкан үнү барык дыңналбаан.

Эмчи бодунуң чанында сандайже имнептерге, чүгле ам далаш чокка кылаштап кээп, таваар олуруп алган.

— Чүнер аарып турарыл?— деп, доктор айтыргаш, пациентиниң сеглегер арнынче, бора-бүдүн хевинче көргөн.

— Кадыым баксырап турар — деп, демгизи тода эвес харыылаан. Оон бичии када ыт чок олургаш, аарып чоруур черлерин салаа базып санап берген.

Эмчи элээн үр шинчип-шинчип, айтырган:

— Ижеринер кандыгыл?

— Шай бе?

— Арага аан.

Аарыг кижини ол-бо шыпыраңнадыр көргүлээш, харыылаан:

— Чааскаан чорааш, ишпезин кызар мен. Эш-өөрлер-биле кады хөөрежип ижерин кайы ол дээр боор.

Пациент эмчиже бүзүрөвээн аянын көргөш, уламчылаан:

— Эш-өөрлерим мээн кадыым дээш доктаамал дашка көдүрер улус-ла болгай, эмчи. Оозун бодаарга, арагадан аарыыр ужур чок кижини мен.

Докторнун чыры чырташ дээн. Бичии саазынга каш сөс бижээш, ол айтырган:

— Силер дашканы база-ла эш-өөрүндөр кады дээш ижип чораан эвес силер ыйнаан?

— Чугаажок.

— Оларның кады эки бе?

— Силерге шинчидер дээш даштын оочурлап алган олуурлар...

АГААР СӨӨРТҮП...

Өрээл иштинде таакпы ыжы Лондоннун туманы-биле дө-мей-ле. Бир азыгга олургаш, өске азыгда кижинин арнын көөр ужур чок. Чолаачылар маңаа эртенниң-не чыгып келир бис. Кым кайнаар баарын, кандыг чүк сөөртүрүн хуваап кириптер. Назы-хары элээн дөгүй-даа берген болза, чалыы чаным ам-даа салбас мен дээр хевирлиг кадай кыс документиленни долдуруп, биске үлөп бээр.

— Демир-оол, сен фермага бидоннар чедирер сен.

— Дагбалдай, сени хойжуларга дус аппарзын дээр чорду!

— Чөкпек-оол, сээң эзириң хевээр эш-тир сен, ындыг кижиге канчап путевка бээр боор. Барып сергеп алгаш, даарта кел.

— Акың эзирик-даа болза оруун чазар деп бе! Мээң эжим механик Кара-оол ажырбас дээнде сээң моондактап орган херээң бар бе, дунмазы. Хаандан хаалгачы кежээ дээн ыш-каш чүве кылып, шак саададып олурбайн шеле каавыт че.

Маргылдаа чаа-ла кидин түлүк эгелеп олурда, долгандыр турган чолаачылар үзе кирип каапкан. Чөкпек-оол холун чаңгып кааш, туралыг-туражок хая көрнүп каап, кылаштап үне берген. Мээң ээлчээм чедип келген.

— Сарыг-Шөлде малчыннар турлаанда электри лампочкалары өрттенип калган-дыр. Улус карангы черде олуруп турар. Ынчангаш складтан лампочкалар ап алгаш, чедирер сен, дунмай — дээн.

Айтышкынны күүседир апаар. Бир шак хире болганда складтан чээрби лампочка ап алгаш, кабинам иштинге камныы аажок салгаш, суурдан дөртөн ажыг километрде турлагже хапкан мен. Дөрт тоннаны чүктээр машинаның кузовунда агаардан өске чүү-даа чок. Дүүн тайгада ыяш кезип турар оолдарга хүнезин кылдыр бир шоодай далган, бир шай чедирген кижиге мен. Оларның деңзизи таптыг-ла алдан беш килограмм турган. Ынчангаш үш муң тос чүс үжен беш килограммның орнун база агаар ээлеп чораан. Даарта та чүнү сөөртүр кижиге мен?..

* * *

БАШТАКТАР

— Сен бо чылын кымны соцчарышка кыйгырар бодап тур сен?— деп, Борбак-оолдан комсомол комитетиниң секретары айтырган.

Оозу боданмайн-даа:

— Хураган-оолду кыйгырар мен — дээн.

— Хураган-оол дээрге кошкак малчын-на болгай. Көргүзүглери бүгү талазы-биле совхозтуң сөөлгү черинде турар. Өске кижиге-биле чарышсыңза чүл?

— Чөпшээрешпес мен.

— Чүгө дизе?

— Мени ажып кааптар...

* * *

— Кай баайн деп?

— Хоорай кирип чурттаайн дээш.

— Чүнү ажылдаар сен?

— Ыраажы болур мен.

— Үнүң бар эвес, канчап ырлаар сен?

— Микрофондан садып алгай мен...

* * *

— Кай баайн деп?

— Магазин баайн деп.

— Чүгө баарың ол?

— Ында-биректи садып алың дээш.

— Менээ база шинме.

— Каш херегил?

— Үш!

— Ынча хөйнү чоор сен?

— Дарта эртен «эмненир» апаарын база утпаза эки...

* * *

Херел-оол чурукчу болур дээрзинге чангыс классчылары ыяк бүзүрээр. Ооң боду база оон өске чүвөгө сунду чогуң билир. Школа дооскан соонда ол ачазындан:

— Мени чурукчулар белеткеп турар училищеже өөредип чорудуп көрүнер — деп дилээн.

Ачазы дарый харыы бербейн боданып олургаш, удур айтырган:

— Фотоаппарат бар апарган үеде чурукчу болган херээ бар бе?!

Херел-оол шаа-биле тайылбырлаарын оралдашкан. Ынчалза-даа ачазы ону эчизинге чедир дыңнавайн:

— «Смена» деп аппаратты садып берген ышкажык мен. Ооңну тудуп алгаш, суурну кезий кылаштап, улустарны чу-

рукка тырттыргаш, акшадан эндере ажылдап эккеп тур!— дээш, күзелче баар орукка чоон «чудукту» доора салып каан.

* * *

— Дүүн сени ажылга эзирик келген, ынчангаш бригадир дедир чандырыпкан дээр шын бе?

— Шын чүвени шын дээр апаар.

— Кайы хире эзирик турганың ол чүвөл?

— Орту хире.

— Таптыг тода чугаалап шыдаар сен бе?

— Бежен хуу!

* * *

Алды «а» класстың ада-ие хуралы шак ажыр уламчылап келген. Төрелдер комитетиниң кежигүнү Дадар-оол сөс алган:

— Эки чүвени эки дээр, багай чүвени багай дээр. Мактаарын мактаар, шүгүмчүлээрин шүгүмчүлээр апаар, эштер. Бистиң бо олуруп турар ада-иелерниң аразында оглунуң өөредилгезинге болгаш кижизидилгезинге көнгүс кичээнгей салбас кижини кымыл дээр болза аныяк Арбай-оол бо-дур. Мурнунда Арбай-оолга хурал болур деп сөс чедирип турдала, келбес турган кижини. Бөгүн ажылындан шуут туда эдертип алгаш эккелген бис. Оглунуң өөредилгези болгаш чуруму кошкак, ол дугайын класстың баштыңчы башкызы хурал санында биске чугаалап келген. Эш Арбай-оол манаа хамаарыштыр чогуум чүнү бодап турарыл, ону дыңнаар деп санал бар. Өске эштер чүү дээрил?

— Чүүлдүг санал-дыр — дээн үннер дыңналган.

Арбай-оол серт-бурт туруп келгеш, хурал даргазынче, класстың баштыңчы башкызынче болгаш олурган улусче чүгүртү көргөш чугаалаан:

— Анай-оолдун адазы боордан башка, ону өөредири, кижизидери дээш акша-шалың ап, узун хуусаалыг шөлээ четтирип чорбас кижини мен. Ол бүгүнү ап чоруур улус — башкылар кижизиткей-ле! Олар өөрөтсин! Анай-оолдун чуруму багай, өөредилгези пат деп чүвени билир мен. Ол авазын дөзээн оол чүве. Бир эвес мен ышкаш болган болза, аңаа ындыг четпестер турбас ужурлуг. Силерниң сөстериңерни авазыңга чедирер мен. Моон сонгаар ада-ие хуралдарыңга мээң кадайымны келдиртип ап туруңар. Бажыңывыста аалчылар келген чүве, сөңү манай берген боор, чоруптайн!

Ынча дээш хая көрбейн базып үне берген.

* * *

Оглум географияга багай демдек «шалбалап» алгаш келген.

— Салган айтырыгларның чангызынга-даа харыылап ча-
дап кааның ол чүве бе?— деп айтырдым.

— Бирээзинге шала харыылаан мен.

— Чүнү айтырды?

— Москвадан Ленинградка чедир каш километрил?—
диди.

— Каш дидиң?

— 640 километр дидим.

— Оон башкы чүү диди?

— Ленинградтан Москвага чедир кажыл деп айтырды.

— Харыылап кагдын ыйнаан?

— Билбес болдум...

* * *

Докпак-оол кудумчулап маңнап олурда, соонга довурак
доозунналып чораан. Ужуражып келген кижичи сонуургап ай-
тырган:

— Чүге кончуг далажып бар чыдарың ол?

— Дүгдө эзирик оол бир кырган ирейже чөңгээлеп тур.

— Шагдаага чугаалаарың ол бе?

— Чок.

— Дружинниктер эккэйн деп бе?

— Чок.

— Чүге далажырың ол ынчаш?

— Херечи болбас дээш...

* * *

Бистин килдистин ажилдакчылары «Огонек» журналдын
номерин ийи хүн иштинде холдан салбаан. Ында кроссворд
бар. Ону тывар дээш баштарывыс ыжа берген. Эртеден ке-
жээге чедир бодангаш чадашкан бис. Он тос векте чурттап
чораан француз чогаалчының ады херек. Кара-оол олургаш:
«Гете» дээн. Ол немец шүлүкчү болган. Бир кижичи Лондон
дээн. Семис-оол тургаш, «Лондон дээрге Англияның найысы-
лалы-дыр!» дээш маргышкаш чыдыпкан. Доржу болза «Лон-
дон дээрге Великобритания деп чурттуң төвү чүве» дээш
база алдырбас.

Сувак олургаш:

— Дараазында номери келгиже чедир манаар-дыр, ында
бо кроссвордтуң харыызын парлааш, берип каан болур ужур-
луг — деп санал кирирге, ам кээп бажыңнарывысче тарап
чанган бис.

* * *

Чыргал-оол камера хырбалаар херексел ап албаанынга
хомудап, өжүп калган дугуюн уштуп алгаш, чорумал маши-

налар кээрин манап олурган. Мотор даажы үнгөн. Туруп келгеш көргөн — газик буруладып кел чыткан. Оода хырба бар бооп чадавас, дилеп көөр-дүр дээш хол көдүргөн. Чолаачы сигналдай каапкаш, арлы берген.

Дараазында машина келгиже чедир үш шак ашкан. Септеттинип алы-ла суурга карангы имир дүжүп чорда чедип келгеш, эртенги газиктиң чолаачызынга бо таваржып келген.

— Бөгүн Ак-Баалык кырынга орукка турумда, сен эртин бе?— деп ылавылап айтырган.

— Ийе, мен эртим.

— Хол көдүргеним көрдүң бе?

— Канчап көрбөс боор.

— Ынчаарга чүгө доктаавадың?

— Байыр чедирип турары ол деп билдим. Харызынга машинам сигналдап кагдым чоп...

* * *

Университет беш чыл иштинде өөреткеш, дүүн чаа студент турган оолдар, кыстарны амыдыралдың оруунче үдеп чорудуп турган. Сайын-оол чанып чоруурунга белеткенип, алыр-албас ном, кыдырааштарын аайлай салып олурган. «Холчу-кара» блокноттар, кыдырааштар шупту булунда шала кырынче октаттына берген. Ону көрүп олурган Саид айтырган:

— Бо хайыраан конспектилеринг херекчок чүве бе?

— Ажылдаарда, билиин айтырар эвес, чүгле дөө ону негээр-ле болгай — дээш, сыртык кырында делгей салып каан чыткан дипломче айыткан.

* * *

Улуг байырлалдар чоокшулап кел чыдырда, Ендан-оол почтага херек кылып баргаш, делгей салып каан откыткаларны далаш чок катап-катап көрүп тура эң чараштарындан дөрт-беш хирени садып алыр. Байырлалдың бүдүүзүндө кезжээ кухняда чемненир столун ылавылап аштап, кырынга солун чаткаш, үжүктөрүни барык чаңгыстап олуруп, эң чылыг болгаш чечен дээн сөстөрүн кожуп тургаш, бижип кириптер. Точканы салгаш, хаптааш, адресин бижээш, чыскаай салып алыр. Почтачыга ол шоолуг бүзүрөвес, бижип алган чагааларын боду кармактап алгаш чоруткаш, чедер бажыңнарының херим аксында турар почта хааржактарыңче суп каар.

Ооң бир доктаамал бижиир адреси Малчын кудумчузу, 56 дугаар бажың турган. Ында ооң шаанда механизация училищезинге кады өөренип турган эжи Сыкырбан чурттап турар. Ендан-оол ажылдан чанарда, бо бажыңның чаны-биле эртер. Бир катап ол ооң дужунга тура дүшкен. Тротуарда

чыткан саазын караанга илдиге берген — номчуп көөрге, бодунун Сыкырбанга байыр чедирген чагаазы болган.

Дараазында байырлал кээрге Ендан-оол Малчын 56-же чагаа биживээн.

* * *

— Далай суунуң амданы кандыг болурул, кым харылаарыл?— деп, башкы кичээл үезинде өөреникчилеринден айтырган.

— Дустуг!— деп, Петя эрес харыылаан.

— Сен далайга чораан сен бе?

— Чок.

— Ынчаарга канчап билип алган сен?

— Ачамның садып эккеп турар селедкалары ажыг боорга, оон билип алган мен...

* * *

Адазы оглунуң дневнигин ажып көөрге, ында: «Бөгүн Шолбан кичээл үезинде парта адаанга чыткан» деп бижип каан болган.

— Чүге ынаар барып чыда бергениң ол?— деп, адазы элдепсинип айтырган.

— Сен бодуң стол адаанга бо-ла чыдар ышкажык сен, ачай. Мени чүге кончуксаар сен?— деп, оглу удур айтырган.

* * *

— Дүүн кежээ караам чажын дыка-ла төктүм, эжим.

— Сени база ашааң эттээр апарган бе?

— Согуна доорап турдум...

* * *

— Чаа келген садыгжыңар кайы хире эр ышкаш?

— Барааны чагай.

* * *

— Силерниң суурда спорт удуртуп турар кижии бар бе?

— Харын ат азынган бир эш бар-ла дээр чүве...

* * *

— Мындаа садып алган шагың кайы хире ажылдаар-дыр?

— Онза: хүндүс ажылдаар, а дүне «дыштаны» бээр.

— Ынчаарга ооң эдилели үр боор-дур.

* * *

— Чүге кончуг далажып бар чорууруң ол?

— Дүүштеки чем чип алың дээш. А сен чүге мырыңай чылар-чылбас сен?

— Ажылче бар чоруурум ол-дур ийин...

* * *

— Он беш чыл мурнунда сен мени чассыым, ынаам, чараш-карам деп чораан сен. Ам келгеш, чүге сээдең кадай деп барганың ол?

— Он беш чыл мурнунда сен мени база эрес кара эзирим деп адап чордуң. Ам келгеш, чүге мугулай ашак дей берген сен?

* * *

— Ачай, мээң башкымның адазының адын кым дээр ийик?

— Ийи чыл дургузунда өөредип келген башкызының ады-чолун канчап билбес чүвөл?

— Дыштанылга үезинде уттупкан-дыр мен...

* * *

Мен бичинмде чем магазининге конфет садып ажылдак-сап чораан мен. Оон шору өзүп келгеш, кино механиги болуксаар апарган мен. Фильмнерниң хөйү-даа кончуг, олче баар көпеекти ада-иезинден чеже дилээр боор...

Ол күзелдеримниң кайызы-даа бүтпейн барган. Ам арага болгаш пиво садар магазинде чүдүрүкчүлөп ажылдап турар мен.

* * *

— Эки өөрөн, оглум. Келир үе дээрге эртем-техника-биле холбашкан болур болгай. Кижин хол-биле чүве кылбас, ооң орнунга машина кылыр апаар. А инженер кижилер чүгле ол машиналарның базыткыштарын базар ол-ла — деп, ачазы чугаалаан.

— Базыткыш базарда инженер бооп өөренип чыткан херээ чүү боор, мен ам-даа болза, анаа чайлыг базыплаттар мен, ачай — деп, бичин Хоюг-оол бүзүрелдиг чугаалаан.

* * *

— Бистин библиотекавыстың эргелекчизи солушкан дээр, шын бе?

— Шын. Мурнунда турган шооча дадарып каарга, ап октапкаш, оон орнунга чаа шооча азып каан.

* * *

Оглу онаалга күүседип олургаш, ачазындан айтырган:

— Эстафета дээрге чүү дээни ол? Тайылбырлап берем.

— Ол сөстүң чогуум кайы дылдан укталып келгенин билбес мен. Ынчалза-даа ооң алыс утказын тайылбырлап болур-ла мен. Чижээ, суур дужунда алаакта стадион бар ышка-

жык. Ооң тудуун мен комсомолчу турумда эгелээн чүве. Кылчып эгелээннерниң бирээзи мен бодум болгай мен. Ам мен комсомолдан назы эрткеш үндүм. А сен комсомолга кирер болгай сен. Ол стадион тудуун ам силер уламчылаар силер. Ындыг аа? Ол дээрге мен эстафетаны сенээ дамчыдып бергеним ол-дур.

* * *

Эртенниң-не радиога концерт дамчыда бээр. Ону дыңнаар дээш репродукторумну ыткыр кылып алырым билек, кадайым үзе кирип кааптар:

— Бо дээрге көдээ ажил-агыйның ишчилеринге концерт деп чугаалап кагды чоп. Сен ону дыңнай бээринге, сээң бодуннуң арын-нүүрүңге арай эпчок чүве эвес ыйнаан. Боданып көр.

Шынап-ла, мен мал азырап, тараа тарып турар эвес мен, ынчангаш ону дыңнай бээрге, арай таарышпас ыйнаан дээш, кухняже эртенги чем кылып чоруй баар мен. Кадайым дүште-даа чок дыңнап чыдып каар. Бир катап шыжыгып келгеш:

— Сен бодуң база хой кадарып, инек саап турар эвес сен, ол хиренде чүге концертти үргүлчү дыңнап чыдар сен?— деп айтырган мен.

— Мээң даайым малчыннап турар ышкакжык. Ынчангаш дыннаар эргем бар-дыр ийин — дээн.

* * *

— Мээң үнүм кедергей өткүт төл боор мен!— деп, Анайкыс таныжы уругга мактанган.

— Ындыг талантылыг кижичүге ырлаvas сен?

— Ырларның сөзүн билбес-тир мен.

— Хайыраан үн дыңналбайн чорууру хомуданчыг-дыр аа, Анай.

— Дыңналбас боор бе?! Ашаамның кулаан коңгалап чоруур чүве-дир.

* * *

Дадар-оол өскен-төрээн совхозун, ажилдап турган фермазын каггаш хоорай кирип, аңаа барып чурттаар деп барган.

Эш-өөрү ооң ол бодалын арай деткивээн аянын элдепсинип, аңаа баргаш каяа, канчаар ажилдаарын сонуургап айтыргн:

— Ында кижичүге бергедээр чүве чок. Чайлыг!— деп, Дадар-оол тайылбырлаан.— Аар эт үлетпүр черинге ажилдавас мен, чүге дээрге ол аар ажилдыг турганы чугаажок. Ынчангаш чиик эт үлетпүр шугумунче шыгаап тур мен. Адындан алгаш көөрге, ол белен хире. Баргаш кирип алыр мен. Чамдык черлер дүште халас чемгерер дээр-дир. Магалың

көрбөс бе! Бир эвес чартык хүн ажылдаарга, бүдүн хүннүн шалыңын суг бээр чер тыпты берзе, олче дораан кирип алыр мен...

* * *

Кадайымның карманында акша хавы бар. Ында ам үш рубль үжен ийи көпөөк бар. Каш минут мурнунда ол мээң чажыт карманымга чораан акша чүвө. Хоорай кирер дээш кеттинип турумда, уштунуп кээп дүшкөн. Чогуур түнге каш-ла көпөөк чедирип чадап чорааш, шуут бажы-биле хавыр-тып алганым ол.

Универмагтың чаны-биле эртип чыдырывыста, кадайым ынаар кирээлем дээн. Кире-ле бердивис. Херээжен улустун тоннарын садар салбырга бардывыс. Үш чүс ажыг рубльдин кышкы тоннарын делгей азып каан тур. Кадайым тудун чораан сумказын меңээ суна каапкаш, ол тоннарын эптиг-эвилең тудуп-суйбап, чамдыктарын кедип, көрүнчүк мурнунга артын-иштин көрзүнүп шаг-ла болган.

— Хензиг-ле таарышпас-тыр, оон башка ам бо дораан аптар ийик мен — деп, садыгжыга ол чугаалаан. Ыятканымдан чаактарым изиңейни берген. Үнүп келгеш, ол канчаарың ол деп айтырарымга:

— Кижиниң карманын үжеп-чиндип турар эвес, мээң акшалыг, акша чогумну кым билир деп. Мен чангыс согур көпөөк чок-даа чорааш, бо магазинге киргенимде ыяап-ла бирээни кедип көргөш, үнер кижини мен. Чаңчылым ындыг...

* * *

Орукта үрелип калган машина турган. Ооң чанында чолаачызы оол ырлап олурган:

Бо-ла чернин оруун билбейн,
«Москвич» чүгө мундум.
Болат-оолдун чанын билбейн
Водка чокка чүгө бардым...

* * *

Ресторан директорунуң кабинетинге элээн улгады берген херээжен кижини кирип келген:

— Ашаамга ажыл дилеп чор мен, силерде аңаа тааржыр хире ажыл бар ирги бе?— деп айтырган.

— Чүнү кылып шыдаарыл?

— Дески кижини.

— Ынчаарга биске швейцарлап кирип алза чүл? Эки ажыл. Кедер хеви суг онза — генералдар-биле дөмей.

— Генералдар-биле дөмей че?! Ынчаарга ол-ла, директор. Даарга дораан чорудуптайн, силерге генералдап ажылдазын...

* * *

Чоокта көрүшпээн ийи эжишки ооругда күзегге ужуражы берген. Бирээзи тургаш:

— Аванс алган, автолавка келген хүн келириң кай, таптыг хөөрежир чүвевисти. Көк элээр улус чүм деп чугаалажыр боор. Хомуданчыын!— деп чукпургулап, келген таныжын орукче үдеп тура чугаалангылаан.

* * *

— Байлаң-оол аэропортка баар шагын эрттир удуп калган. Дүвү далаш тура халааш, чөгелде канчап билир дээш чеде бээрге, самолёду ам-даа ужуп үнмээн болган. Мени маңап турганы ол-дур дээш дыка өөрээн.

— Мен чедип келдим. Ам ужуп үнер-дир!— деп, дежурныйга ол чоргаар чугаалаан.

— Агаар багай, ынчангаш бөгүн шуут ушпас!— деп, демгизи тайылбырлаан.

* * *

— Күш-ажыл кылыйн дээримге, күжүм эвээш, эртем ажылы кылыйн дээримге, эртеми хирелиг кижидир мен..

— Ынчаарга канчап чурттап чоруур амытан боор сен?

— Авазының, ачазының херээ чүү деп? Олар мени азыраар дээш төрүп-ле алдылар ыйнаан. Оларнын бажы сериин турда, чечек бажы хадып турда, мээң хырным тодуг, эктим каас чоруур-дур ийин.

— Оларнын кайызы-даа назылап кырый берген улус ыш-кажыл. Оглуңуң азыраар үези келбээн чүве бе?

— Назынының улуу шын. Ынчалза-даа күрүнеден халас четтирип олулар пенсиязы-биле мени азырап шыдаар улус. Соңгузу хүн мээң чээрби беш харлаарымны эрттирер дээш, кырганнар ана черге дегбейн маңажып турар болдур эвеспе.

МСНГУШ ВЛЧЕЙ-ООЛ

Эскит-оолдун чамдык дозуглары

Эскит-оолдун өөнге келген кижиди оон орнунун бажында тургузу салып каан турган бооже айыткаш:

— Боон дээри кайы хирел моң?— дээн.

Оозу чиктии кончуг хүлүмзүрүй каапкаш:

— Үттүг-чарын биле калбак-чарын аразынга дээп-ле чоруур чүве, дээри-ле ол боор он.

Бир кижн Эскит-оол сугга хөөрөп олуруп-олуруп, улуг тынгал:

— Дөрт кижн Саян ажыр хой сүрүп ажыраp-дыр бис, бергезин ай — дээн.

— Паа, дөрт кончуг эр чангыс хой сүрүп алгал канчап ажар боор, кодан хойлар эвес... Машинага салып чорудупса?

Орук ара Эскит-оолга бир чорумал уткужуп келгеш, айтырган:

— Кажан үндүн мон, эжим?

— Аалымдан үнге-ле 57 чыл болдум! (Төрүттүнген чылын ынчап турар).

Кожуу чок «Белорусь» деп трактор көстүп турган. Бир кижн ону көргеш:

— Чүзү-даа чок, дөңгүр трактор-дур але?— дээн.

Эскит-оол ону дыннап тура:

— Эжен-не, тракторларның мыйыстыглары база бар боор чүве бе?— деп элдепсинген.

Эскит-оолдун кожазы эр ооң өөнге базып кээп-тир. Өске чугаа-даа чокка дилээн:

— Мени ап алам, акым! Чадырың ээлеп, шайың хайындырып берип чораай-ла мен.

— Сени чоор мен, бо кадайым бар ышкажыл!

— Дииннээриңде аан!

— Аа, дем-не ынча дизе!

Бир катап Эскит-оолдун боозун база бир кижн суйбап олура, айтырган:

— Канчаар дээр боол бо?

— Боо канчаар дээр боор, көрген черинче-ле дээр ыйнаан.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

СТЕПАН САРЫГ-ООЛ

Изим

Хая көрнүп, дедир изин истээр болза,
Каптагайны дээскинген чыгыы боор он.
Ылангыя көшкүн аалдар аразынга
Ыглап, ырлап хөйнү бодап чорааным аан.

Өскөн чуртум Өвүр, Ары-Торгалыглар,
Өрү даглар, куду шынаа одарларда,
Часкы, күскү тараа, сиген шөлдеринде
Чаштан тура улчаан изим эңме сан чок.

Хорлаңгылыг будум баспаан черлерим чок.
Койгун изээн кышкы хар дег көскү болза,
«Хөөкүйнү чүнү дилээн төл боор!»— джип,
Көргөн кижги бажын чайып номчуур ийик.

Хая, хорум шөлде теннер хайыра чок
Ханын сыза чеже шиштээн, ыглап эрткен.
Карак чажы дамдылап каан даш-даа кургаан,
Хенче-кара чаш шаам эстээн, эглип келбес.

Эр шаам чедип, чап-чаа орук тыпкыжемче
Эрткен изим көңгүс бүткен — үе хөөпкен.
Ол-ла оруум төнчүзүнде баскан изим
Ойбун эвес, дыка тода көстүп келген.

Анаа бөгүн харын кайгап, хөлчок өөрүп:
«Ам мен ис чок барбас мен» деп кый деп тур мен:
Саазында баскан изим арткан бо-дур —
Сагыжымның чурумалын номчунарам!

Ие чуртка бо шаг турда, салгакчылар,
Иренерден тода истен базып чоргар.
Төрээн черге чаагай изин базып каары —
Төөгүге утгундурбас тураскаал ол!

Чогаадылга бажыңы

Ах, силерни Малеевка,
хоочун Рузаны!
Акы-дунма хөй сөөк чурттун
ыржылары —
Акыннары чыглып келгеш,
арнын көржүп,
Азыракчы авазы сээ
хүндүледир.
Азияның төвүнден мен
сурап келгеш,
Аксым кежиин өөрүп ырлап,
мактап чандым.

Маңаа келген чогаалчылар
адын салган
Парлап бижээн холдар үжүү
дыка хөй-дүр:
Максим Горький, Шолохов дээш,
Фадеев дээш,
Маяковский олар баштаан
ат-ла мында!
Магалыг бай оран-дыр сен,
танып алдым.
Москваны мактатпышаан,
чечектел-ле!
Артыы якут, мурнуу таджик
өңнүктер маа
Арнын көржүп, таныжып ап,
ажылдап тур.
Азия, Европа кайы-даа дип
сенче көрүп,
Адап-сурап чедип келгеш,
чогаал бижиир
Амыр тайбың чогаадылга
ораны сен.

Чер, дээр тудуш

Черимде хөй дыттар төлү
Шеттеримге ынаам хөлчок:
Дээрде хүн, сылдыс, айга
Дөмейлежип уткуй үнген.
Айның, хүннүң херелдери
Адыр-адыр будуктар дег,

Бисти даады харап көрүп,
Билбээченнеп ойнап турар.

Кара черим бүгү ыяжы,
Хамык чоңуң сеткил-чүрээ
Дээри-биле мөңгө тудуш,
Тергиин өрү күзелдиглер.

Айны, хүннү көөрүвүске,
Алдын, селбер херелдери
Херии делгем черивисти
Хээлеп, каастап ойнап турар.

НЫЗЫЛ-ЗНИК КУДАЖЫ

Аътка йөрөөл

Алдын хүннүң херелинге эргеленип,
аас-кежиин
аадаң долдур чүктөп чорааш,
арат кижиги
аътка йөрөөл ырлаваза,
атка багай, ботка багай, чуртка багай.

Экер эрнин чыргал-дыжы өгдө эвес,
ээр дыттың дөзүндө деп чугаа-соот бар.
Кожазында аъды оъттап турар болза,
коргары чок,
холу дыңзыг, чүрээ одуг.

Эзер-чонаа бажын орта сыртык болур,
эрги булгаар төрөпчизи кудус болур.
Аксы кеппес кара хемнер хомустап бээр,
аргаларда
айлан-куштар ырлажып бээр.

Эки аъттың
ээгизиниң дүктеринде
эзер-чонаа
экирилдир домнаттыңган,
эрнин боду
ээринде тудушкан деп,
эрги тоолда
эгүүр шагдан ыдып келген.

Чүгүрүктү
чүү дээр боор, дап бээр болза,
чүглүг куштар
шүүрелип чыдып калыр.
Хая-дашка дуюу дээрге, кызаш кынныр,
караңгыда оттук шаккан ышкаш болур.

Эки аъттар
ээзин кагбас, мегелевес,
Эзим-аргаа,
Эзрем сугга оруун часпас.
Ол-даа канчаар, коя сөстөр сүрүп турбайн,
орук чорааш дыңнаан төөгүм чугаалап бэейн:

Каяа болган,
кажан болган
хамаан эвес,
хаван ышкаш
хамык шыкты коптаргаш чоор.
Аныяк эр —
арат кижиге бир чер чорааш,
аалынче
часкы куш дег
чанып орган.

Ходуң ыяш чок кышкы хову шуурганнаан,
кончак черде
кокай ышкаш улуп турган.
Хире-хире,
киргиндилээн буура дег,
кизиредир,
хииктелдир шошкуп чыткан.

Ырак-узак орук чораан экер эрниң
ырмазы-даа,
ырымы-даа эрти ыйнаан.
Эскетчоктап хамчык келгеш ушқажылкан,
эзериниң дергизинден салдынмастаан.

Эът изип, сөөк сирлеп, чүстөр ыстап,
эрлик хаандан
элчи келгеш,
эрни кый дээн.
Өөнгө болза, ыяш кескеш, шырга шарып,
Өвүр черден кызыл-дустаар үе келген.

Ховагайның
ховузунга чүнү канчаар,

колду кыпсыр, одаг салыр харык бар бе?
Эки аъды ынчан анаа тура дүшкен.
Эжен сүлде! Кижн ышкаш чугааланган:

«Аксы-дылым дыннап кааштын, менден кортпа,
амдыгааштан
аза-четкер сакты бербе.
Эки аъдын,
эргим өннүүң болуп чордум,
эң-не сөөлгү ажыым сенээ көргүзүп бэейн».

Ону дыннааш, экер эрниң куду чанган,
онгарлып кээп, арай боорда үнү сирлээн:
«Эки аъдым
үнүң канчап
үнүп келди?
Эң-биле шагда чүге ытташпаан сен?»

«Ужур черле ындыг турган, күжүр ээм — дээш,
улуг тынгаш, суглуун дайнааш, аъды сөглээн.—
Чугаалажып, хөөрежип чораан болза,
чуртталгавыс көнгүс өске турар ийик.

Демир суглук ынчан меңээ сукпас ийик сен,
дедир кижен буттарымга дээртпес ийик сен.
Чалбак эзер ооргамга урбас ийик сен,
чаяамдыва кымчы-биле какпас ийик сен.

Оон улам кедерезе, эл-хол болчуп,
одаг черге кожа хөөрөп ораp ийик бис.
Кады эъттеп,
кады мүннеп,
кады шайлап,
харын мырай кады пактаан турар ийик бис.

Ындыг салым чырык черге турган болза,
ынчан биске ажил-херек бүтпес ийик.
Ээм сенээ хөлге болган хүлээлгемни
эчизинге чедирип каайн, өршээп көрем».

Эрниң дылы
ээлбестээн, доңган дош-ла,
эңгин теве
эжипкен дег,
эви читкен.

Уйгум бе деп, дүжүм бе деп, эндээ бодап,
улу-эргээн ызыргылаан.
Угаан чанмаан.

«Алыс бодун
экер-даа бол,
эрес-даа бол,
ам-даа угаан кирбээн-дир сен, күжүр ээм» — дээш,
эки аьды
ээй дүшкеш
эргелснп,
ээрежил, сөөлгү чагыын сөглөп берген:

«Хей-ле черге
хедерленме, муцгарава,
хенче кулун
хензиг тынын
кээргээш чоор сен.
Иде дүрген бижээң туткаш, өзүм суйба,
изиг ханым ижипсинзе, сегий бээр сен.

Ооң соонда
шагжаң хөрээм
чара кескеш,
олче кирип, чаглактанып чыдып аар сен.
Аьдың чылыы үш хүн, үш дүн сени салбас,
агаар ынчан
аязы бээр, боданыр сен».

Аныяк эр хаттан ыткыр ыглап-сыктап,
аьттан дүшкеш, сөгедектей ора дүшкен:
«Эки аьдым, тыныңга дээп шыдавас мен,
экер ээңниң алдарыңга хүрүм болур.

Қара черге
ханныг херек үүлгедирден
харын борта бодум донуп өлүп каайн.
Мескилдешпейн, моон чору, күжүр аьдым,
менден артык
мерген ээни тывар-даа сен».

«Ылчыннажыр
ыңдыг үе эвес-тир!— дээш,
ынчан аьды чинге мойнун шелеш кылган.
Молдуруундан чүзү сынган адыгуузун
Моораардан, өлүп калган, черде чыткан...

Кара баары
халаш диген күжүр ээзи
карак чажын
харлыг ховаа чеже төгөр,
эки аъттың сөөлгү чагыын күүседип,
эриг, чылыг хөрээндиве кире берген.

Башкы дүне өгдө ышкаш чылыг хонган,
база бир дүн ажыг соокту эскербээн-даа.
Сооксумаар үшкү дүңнүн даартазында
чорумалдар экер эрниц тынын алган.

Оон ээзи эки аъттың бажын алгаш,
ойга-чикке кускун дою болбазын дээш,
тос чүк углаан оруктарның белдиринде
докулчак ак
адагашка
азып кагган.

Өртемчейде ынча санныг чүктер бар деп,
өгбө шагда тываларның чугаазы бар:
айнын адаа чырык черде сези чыдар,
арткан чүктү курбустуже углаан дижир.

Энир чаа-ла мындыг чугаа дыннап кааштын
элдепсинип, бүзүревейн турган-дыр мен:
адагашта
аът бажы
аскан черде
агаар-дээрже ужар орук кылып кагган.

Танаа-Херел
аът-хөл-даа
ачылатпаан,
талыгырда Херети-куш чүг-даа бербээн,
улус боду
угаап көөрге, эптиг боорга,
ужар-хеме өртээлин аа кылып алган.

Орта баргаш, дээрге ушкан кижини бүрү
ораннарны
одуртур-ла боданыр боор;
аът дээрге чаңгыс чүгүлө хөлгө эвес,
агаар-дээрже ужарынга чалгын-дыр ол.

Эки аъттың дугайында чугаам доостум,
эмин эрттир

эптей сөглөп хөөрөтпедим.
Эге чангыс хомудалым хөрээм өөр:
экер эрниц адын сөглөп шыдавас мен.

Чүгө дээрге
чүрээмге чоок мындыг тоолду
чүглө менээ кырган-ачам ыдып берген.
Оом база өгбөзүндөн дыңнаан чорду,
оон ыңай мону, даан ажыы чок боор.

Арат чонум
төнгөн эвес, төнөр эвес,
аалдар сыңмас, өглер сынмас турулайнаан.
Алдаи ала
төнгөн эвес,
төнөр эвес,
алаак сынмас, хову сынмас турулайнаан.

Кудургай, дөвүнчүкке, артка, сынга,
куу сөөк бол, аът бажы черге чытса,
күжүр боттуң йөрээлинге неме болзун,
хүндүткелдин демдээ кылдыр оюп чоргар.

ЮРИЙ К Ю Н З Е Г Е Ш

Херээженнер

Херээженнер турбаан болза,
Кезек сынга чаңгыландыр
Аргаларда эдип орап
Хектиң үнүн дыңнаар дээштиң
Адаларын салгаар оолдар
Херелдиг хүн бакылавас.
Аанакайын, даңның чырыы
Даглар кырлай хаяаланмас.
Акызынга дөмейин деп
Даайлары чаптап орап
Чассыг кыстар часкы шыкка
Чаш көк сүзүп, шулуңнавас.
Хову база чечектелбес,
Ховаганнар аңаа ушпас.

Херээженнер эвес болза,
Келир үе херелденмес.

Кадыр арттың даянгыыжы —
Кавайлыг чаш доруккуже
Аваларның авыралы
Ажы-төлге хүнден артык.
Онгул-чиңгил даглар ажыр
Орук шөйген бөдүүн ишчи,
Октаргайны шүүргедээн
Орус, поляк космонавт оол
Ээп өскен иезинге
Эмеген чаш хевээр ышкаш,
Өртемчейде кижилерден
Өскеленмес төлү болур.

Херээженнер чассытпаанда
Келин кыстар пөрүк орар.
Чалыы арны, каас хеви
Часкы дүне сылдыс ышкаш,
Бүлүрерти имистелир.
Күдээлээн оол чаңнап кээрге,
Бүзүревээн сеткилинде
Күннүүргээн дег сагындырар.
Черниц чечээ база ол дег —
Четчип үнер дазылдары
Часкы суглар булакталып,
Чайгы херел чайнаваaska
Чемиш тыртып, өзүп үнмес,
Чеди чүзүн челээштелбес.

Херээженнер көзевеске
Өгнүң оду отчуп бербес,
Кезектери хөмүререр.
Өңнүү сени адап-сурап,
Келген аалчаа кудуп сунган
Чиң шай безин бүлээн болур,
Өремелиг далган, тараа,
Чигир, боова харыг апаар...
Үссүг, чемзиг холдар чокта
Үлгүүр арта энгеерер —
Күзүңгүлүг аяк-сава
Күскү дээр дег хөлүерер,
Кышты оштаан сонгаларда
Хыраа ышкаш — кылаңнаvas.

Херээженнер чүрээн орта
Кижилерниц үүле-херээ —
Хинчек, буян дөгереzi

Керттип каан дег сорбуланыр;
Көшкеленген дуруг ышкаш
Хөрээн өө чаңгыланыр;
Четчип бышкан кызыл-тас дег,
Секпередир чалгыгылаар —
Хүннүң, Черниң авыралын
Бөмбүрзектиң боду ышкаш,
Бөрбек хүрең шыраиыңда
Хүлүмзүрүү мөңгөжидер.
Ынакшылдың хөөмей, ыры
Ынчангаштың өткүт, сурун!

Тыва черде тыным тудуш

Дываажанга деңнеп болбас
Тыва черниң оглу-дур мен.
Дыттың мөге дазылы дег
Тыным ында тутчу берген.

Ием болган Тыва черим,
Идегелдиң часкы хүнү —
Чаагай улуг Совет чурттуң
Чараш, делгем булуну сен.

Бүрүн эрге, хосталганың,
Бүзүрелдиң чөлеңгиижи —
Ыдык чуртка ынакшыл дег
Ындыг күштүг эртине чок.

Ада-чурттуң амызынче
Арнып келген селемеден
Дадай дивес, чалданмас бис,
Тайбың күзээн сорукутг бис.

Тыва черниң оглу-дур мен.
Дыттың мөге дазылы дег
Тыным ында тутчу берген —
Дыңныр мези тыппас силер.

Ием болган Тыва черим,
Идегелдиң часкы хүнү —
Чаагай улуг Совет чурттуң
Чараш делгем булуну сен.

Ачавыстың аас-кежи

Өртемчейге төрүттүнген
Өпейлиг чаш шаавыстан бээр
Ачавыс сээң холдарыңның
Ачы-күжүн көрүп чор бис.

Қараңгы дээр сылдыстарын
Хаяапчадан харап чораан
Ачавыс сээң карактарың
Алдын хүн дег хоюг, чымчак.

Дорзук эъди дозунгууже
Тонуң эдээн астып алгаш,
Чалым кырлап, торлаа хойзуп,
Чаштан тура чурттап өстүң.

Адыштарың хаваргыже
Аңгыс чарып, буга сууннап,
Ажы-төлүң азыраар дээш
Ажыл-иштен чарылбадын.

Чыраа-Доруун чындыңнадып,
Чылгы дозуп, каргыраалап,
Урук чайып чоргулааның
Уруг-дарыың утпас-тыр бис.

Доруккулай бергилээн бис —
Черивиске амыдырал
Торгу, маңнык чадып каан дег
Чечектелип, чаартынган.

Суук узун дыттар сөөртүп,
Суурувуска бажың тудуп,
Оорга, мойнум шылады деп,
Ожук манап олурбадың.

Доңат соокка додуккаштың
Тоорук дег хүререрген
Ачавыстың шырайында
Аас-кежик чайнап чоруур.

Орук чурумалы

Уттундурган таныштарым шырайы дег сыгыглары
Тең-туң көстүр даглар бүүнче улам өскеп, бедип ор бис.
Улар бистен хойду ыйнаан, ак чаъс-биле маргышканзыг,
Дээрде херген чалгыннарын хыыладыр харбап бар чор.

Ийи хондур чаъстаза-даа, тайыс оъттар оңгап-суксаан,
Ийже шагжок халайжыпкан, саргараңнап эртип турлар.
Мотор даажын сонуургаан боор, тарбаганнар үне халчыл,
Мокурарган, өргеннер дег кожайыпкан оргулаар-дыр.

Қырывыста, мырай чавыс кара эзир дээриглед,
Қылайтып чор. Чалгыннарын машинага шалый каапкаш,
Мөгүдээн дег, өрү саң дорт оккулаштыр аттыгыпты.
Бөрбек долу машинавыс догдурадыр соктап келди.

Қаңдаан хову кежир халдып, каъттар ажып, артка үнгеш,
Мурнувуста кудургайже харап тур бис. Сактырымга,
Муңгаш, кыйгак көжегени ажыптарга, бедиктерден
Қара суглар қаңгырадыр ырлап бадар ышкаш болду.

Қагаан шөлдер аржаан сугну пөктүр пактааш амыраар боор,
Қара-дуруя тулаа-шыкка конгуй-хооктап ырлажыр боор...
Чанар дооста шак бо арттан делгемнерни хараарымга,
Чайнаан хүнге карактарым чылчырыктап, таяр ышкаш.

Кыстар кожамы

Чывар соокта, изиг каанда
Чымчак шыкка данны уткуур,
Сыгырга дег эткир үннүг
Чылгычының ырын улап,

Айдың дүңнүң сылдызы бооп,
Арлы берээл, хуула берээл.

Саарыгда сайлыкталган
Сайның чараш дажы ышкаш,
Сагыжымны саймаарадыр
Сарыымайлаан сээң-биле

Айдың дүңнүң сылдызы бооп,
Арлы берээл, хуула берээл.

Чечектерни чеже шилиир,
Челээш өңүн чеже санаар —
Амырактың чүрээн туткан
Аравыста чангыс оол сен.

Айдың дүңнүң сылдызы бооп,
Арлы берээл, хуула берээл.

Оглаа, шоваа бажын саваан
Оялазын үзүргедип,
Сырын-биле маргышкан дег
Чылгычыга ушкажыпкаш,

Айдың дүңнүң сылдызы бооп,
Арлы берээл, хуула берээл.

Бир-ле хүн бар

Сарыг чечек чаржап каткаш,
Салгын-хатка эстээни дег,
Эрткен хүннер сагыжымдан
Эстип, онуп, тоглап калган.

Өлчейлиг хүн херелденген
Черниц кырын баскандан бээр
Өөрүшкүнүн чаагай кежиин
Чеже катап четтирдим дээр.

Бедик артты ажар дээштиң
Беленгиштен өрү үңгеп,
Қара баарым халаш кынныр
Кандыг бертти эртпедим дээр.

Бичии чаштан эгелээштиң
Бижиир болза бүдүн ном боор,
Удаажырааш утгундурган
Ужуралдар кайы көвей:

Чеди харлыг оолак менден
Честек-кадын харамнанган
Адыг-биле удур көржүп,
Алаң кайгап, шыгырт турдум.

Қадарган хой аалче хөнүп,
Қоданынче шиглээлекте
Қарактары көгереннээн
Қоккаарактар улушқулаан.

Эзер хөглөп, дывылаан аът
Эжиктиг дөр чыгы сөөрткөн,
Эзэнгиге майыым шорлуп,
Эгилерим давыланган.

Ужар менче чалгыын саарып,
Ужурар дээш меннип турда,
Честем кижиге тыным алган —
Ченден тырткаш, салбайн барган...

Ол-ла бүгү уттундурган.
Оолак шаам ак-көк ыш дег,
Чайгы каанда чиргилчин дег
Шала-була бүлүрөңнээр.

Ынчалза-даа, чеже чылда
Сагыжымны саймаараткан,
Сарыннанчыг ыры ышкаш,
Ыдык чаагай бир-ле хүн бар.

Хыраа тынган эриннериң
Кыпкан от дег ошкаашкыны
Эътке-сөөкке доннуп келген,
Эриг, чылы ам-даа хевээр.

Кыржың соок бол, туман дуглаан
Шак ол хүннү, болганчок-ла,
Кыжын, чайын сактып кээр мен.
Шаңныг кирбиң көстүп келир.

Часкы суглар өргүдээнде
Частып келир мочурга дег,
Хүрөң арнын база катап
Хүлүмзүрөп, чалыыткап кээр.

ОЛЕГ СУВАКПИТ

Октябрь

Октябрь!
Улуг Ленин угаанындан төрүттүнүп,
Удуртукчу партияга баштаттырып,
Чаңнык сырлыг күчүн-биле дүмбей өттүр
Чаа делегей өшпес одун кывыскан сен.

Октябрь!

Аңгы-башка ораннарның кайзынга-даа
Аяс дээрлиг, байлак болгаш мөнгө частыг,
Амыр тайбың, эрге-шөлээ, хосталгалыг,
Аас-кежиктиг, ачы-дузалыг чырык Хүн сен.

Октябрь!

Алдар шыпкан эртекен чылдар дургузунда
Аштын, сооктун, бергелернин, дошкун чааның
Шылгалдазын чалданыш чок шүглүп эртип,
Шынга туржуп, күчү кирген Эвилел сен.

Октябрь!

Ажыл болгаш эртем-биле чалгынналып,
Дээрни, черни тайбынчылгаа бараалгадып,
Амыдырал хөгжүлдезин быжыктырган
Тендиш дивес, чайгылыш чок Найырал сен.

Октябрь!

Төнчүзү чок төөгүнү капитаннап,
Төре алчып, бедиктерже базып орар,
Аңгызы чок ниитилелдин чурттакчызы —
Акы-дунма хоор чоннуң Буяны сен.

Ачызы-дыр

Чуртумнуң каас чаражынга,
Чуртталганың экизинге
Канчангаш-даа эрикпезим
Карачангыс чажыды чүл?
Башкарыкчы, удуртукчу
Партиямның ачызы-дыр.

Кылажывыс хериизинге,
Кылыр иштиң кедизинге,
Сорулгалар өндүрүнге
Сорук кирген ужурум чүл?
Башкарыкчы, удуртукчу
Партиямның ачызы-дыр.

Өрттүг халап катап кыптып,
Өртемчей хүл болбазынга
Бүргег дээр дег мунгаравас
Бүзүрелим ужуру чүл?
Башкарыкчы, удуртукчу
Партиямның ачызы-дыр.

Аас-кежин ышкындырбас,
Амыр тайбың мөңгезинге
Чоргаарланып чурттап чоруур
Чогум бардам ужурум чүл?
Башкарыкчы, удуртукчу
Партиямнын ачызы-дыр.

МОНГУШ КЕНИН-ЛОПСАН

Мария Цуканова
дугайында баллада

1.

Саян ажыр Тывам уундан ужуп келдим.
Сарала хем кыдыын орта чедип келдим.
Оожум далай салаа хеми болган черде —
Орус угбай өскен суурда доктаай бердим.

Сарала хем борзаң дошка бастыргаштың,
Сарынналып, ишкиртинип ыглап чыдыр.
Самурайлар өлүрүп каан орус кызын
Сактып чоктааш, боску безин тунган дег-дир.

Ырак черже, Чөөн чүкче көрүп алгаш,
Ынакшыл даа күдүйүпкен харанып тур.
Ынак уруу төрөөн чуртка келбейн барган,
Ынчангаштың катап кээрин манаан дег-дир.

2.

Шиник-чараш бажыңнарлыг дыштаныр чер
Шиви, пөштер аразында турлаам болду.
Ак хар черниң энчээ болган. Орук кыдыын
Астар изи таңмалаштыр шокарлап каан.

Кыштың хүнү даглар сиртин кырлап чорда,
Кызыдып каан дукпурту дег чуглуп чорду.
Шала кежээ Сарала хем ыржым турда,
Чартык ай оттук ышкаш көстүр болду.

Шыпшың дүне шиви дөзүн эргип кээрге;
Сылдыстарны будуктарда дискензиг-дир.
Кыйыг черден кызыл-сарыг оттар кывар,
Кызыл-үгү койгун кедеп, дүннеп орап.

3.

Харлыг кыштың хаарып келир чыварынга
Қара чаштан эьдин-ханың додуккан сен.
Чогдур пөштер тооруктарын дүжүр силгиир
Соңгу Саян шуурганынга каңнаткан сен.

Ооруг черде Сарала хем эриин каапкаш,
Оожум далай кыдыын орта чеде бердин,
Чалгыгларга салдап чоруур пароходка
Салым-чолуң кезээн шагда доңнапкан сен.

Дагның кызы күзээн соруун чедип алган,
Далайжылар эмчи кызы болу берген.
Тайбың хүнү Чөөн чүктен үнүп орда,
Дайын өртү Барыын чүктен кыва берген.

Ажылчыннар чурттаар барак көрүп тур мен:
Аваң сени чедип алгаш, суглаан дег-дир,
Сарала суун кочал долдур узуп алгаш,
Сайның дажын сеңээ шилип орган дег-дир.

Сактырымга, сарыг чажың даңгаар эртен
Суудур дырааш, аваң өрүп орган дег-дир.
Сактырымга, хола коңга каккалакта,
Сургуул кызын аваң үдеп үнгензиг-дир.

Аваң сени чедип алгаш, чедирген чер —
Бяш бажың — школаны база көрдүм.
Ынчан орган партаң арткан база көрдүм.
Адың-сурааң ырда кирген, диңмиреп тур.

Угбазынга тураскаадып бараалгаткан,
Пионерлер чыыжы чылдың маңаа болур.
Угбазының изин истеп чурттаар дигеш,
Бичии чаштар даңгыракты берип турар.

4.

Орус ие кырый берген, ырай албас.
Орус ие Барнаулдан бижип турар.
Чагыг сиңген чагааларны Сибирь хады
Сарала хем кыдыынга дээр шуудуп келир.

«Машаның дидим чоруу хей-аът болзун,
Машаның алдар-ады сорук болзун,
Улуг ишке, чуртталгага, демиселге
Угбаңардан үлегер ап чоруур силер.

Чалаан силер, уругларым. Аарып тур мен.
Чалалгага чоруп чоруур деңгелим чок.
Уруум адын тыпсып берген школаңар
Узун оруу херелдендир чырып турзун!»

Адааргадыр делгеп салган альбомунда
Аваң бижээн чагаа номчааш, боданган мен.
Кырган иең чагыг-сөзүн бистиң чаштар
Кызыл Шериг даңгыраанга деннеп турар.

5.

Кодан-таваан холуң-биле дозуп чораан,
Харлыг дүвү хавааң шондур дүжүп чораан.
Карааң кирбиин мөнгүн хыраа шимеп чораан
Хонаш чурттуң эргип келгеш, билип каан мен.

Ажы-төлдүг ава болуп четпээн-даа бол,
Аваң-биле база катап душпаан-даа бол,
Алдын билзек салааң орта сукпаан-даа бол,
Арыг адың салгакчылар нүүрү болду!

Аваң-биле чурттап орган бажыңыңга
Албан-биле чеде бергеш база көрдүм.
Чаагай адың эдилепкен кудумчулап
Шанактанган салдыг ирей челзип орду.

6.

Самурайлар аспактапкан көрөй чурту
Ондап турда, түрөп турда, кургап турда,
Оожум далай шыдамыҥкай эзирлери
Шаап халдааш, эрик черге үнүп келген.

Балыгланган өөрүңге дуза кадып,
Балыын шарып, ажыт черже чүктеп турдуң,
Алдан матрос тынын ынчаар алганыңны
Ашак улус Сибирь, чуртта сактып турар.

Хайыралыг эжиң-өөрүң кырдырып каан
Кара чааскаан эрик черге арткан-дыр сен.
Бүзээлээр дээш самурайлар шургуп турда,
Пулемётту хөмө тудуп чыткан-дыр сен.

Чылыг ханга шымдыланган ирбиш ышкаш,
Шырыш черден дайзыннар катап халдаан.
Самурайлар өштүү болган кызыл бугун —
Сарыг чаштыг Машаны тудуп алган.

7.

Комсомолчу орус кыстың мойнундува
Самурайның селемези арнып келген.
Коммунистер орлан уруу өлүмдүве,
Саян сын дег, кезе көргөш, шириин турган.

Изидип каан ине-биле хаваан шиштеп,
Изидип каан хаарыыл-биле оорган чиртип,
Салааларың чүстөринден сыгарга-даа,
Сарыг чаштыг орус уруг, ыт чок турдун.

Кижидиртир арын-нүүрүн оскунганнар
Саян кызын диригге-ле шылып турган.
Кижидиртир адын-сывын оскунганнар
Саян кызын хилинчектеп өлүрүп каан.

8.

Дайын төнгөн, ынчалзак аагы читпээн,
Дайзыннарга өлүртүп каан уруун бодап,
Орус ие баары саргып ыглавышаан,
Орус ие кажыдалы хевээр арткан.

Орус авай Ольга Васильевна Цуканова!
Орлан урууң, маадыр урууң дугайында
Дыңнаксанчыг, магаданчыг чечен тоолун
Тыва чонум чогаадыпкаш, ыдып чору.

Хары черде, Чхончжоннуң делгем шөлде,
Хайыралыг урууңарның тураскаалы —
Совет чоннуң, көрей чоннуң аразында
Чоргаарланыр тайгазы бооп бедип туру.

ЛЕОНИД ЧАДАМБА

Чыраа-Бажы

Чылдар хүннер эртип турар,
Чырык-чылыын шаннап турар,
Сыгыт, хөөмей, игил ыры
Чыргал кежиин алгап турар —
Чылдан-чылче чырып хөгжөөн
Шынап чараш Чыраа-Бажы.
Даглар, хемнер шыва алган
Тараа, малдың байлак чурту,

Тайбың-чаагай ажыл-ишчи
Дарган-мерген чоннуң чурту —
 Чылдан-чылче чырып хөгжээн
 Шынап чараш Чыраа-Бажы.
Шолбан, сылдыс ырлап чыраан
Совет чуртта алдар-мактыг,
Чогаадыкчы ажыл-ишчи
Чола маадыр төрөөн чурту —
 Чылдан-чылче чырып хөгжээн
 Шынап чараш Чыраа-Бажы.
Чылдар, хүннер таалап дыңнаар
Сыгыт, хөөмей сырынналган
Чылыг баарлыг оолдуг, кыстыг
Чыраа, саяк аъттыг-хөлдүг —
 Чылдан-чылче чырып хөгжээн
 Шынап чараш Чыраа-Бажы.

Сылдыстарның чараштарын

Дүндергейниң дүвүн шыпкан
Түмен сылдыс шимеңнээрин,
Дүнекиниң оожургалын
Дүүредип турганнарын.

Октаргайның сылдыстарын
Орук айтып турганнарын,
Орай дүне мээң-биле
Оюн эреп турганнарын.

Каптагайның сылдыстарын
Каттыраңнап турганнарын.
Ха-ла дуңма бистердиве
Карак базып турганнарын.

Сылдыстарның чараштарын —
Сымыранчып турганнарын.
Чырык-буян херелдерин
Шывай кудуп турганнарын.

АЛЕКСЕЙ АРАПЧОР

Чүглүг аъдым, маңың салба

Сыннар кыры бизеңнерде
Сылдыс чырып, одаглар хып турар чүзүл?

Черге-Дээрге чедээл дээн дег
Сеткилим бе, судалым бе, хөлзээр чүзүл.
Чүглүг аьдым,
Чүге ынаар аскымнадың?

Чойган, пөштүг эзим черде
Шорааннар дег тудугларның сонгазы бе?
Күштүг чоннуң аразында
Күзел болган күжүр эштиң караа боор бе?
Чүглүг аьдым,
Чүге ону сурагладың?

Дуруг баары шынаа-шыкта
Дуруяаның уяранчыг эдер чүзүл?
Кылын булут кыры-биле
Кылайткылаан самолёттар ужар чүзүл?
Чүглүг аьдым,
Чүге мени хөлзедир сен?

Аткан даңның хаязында
Алдын булак үнген бажын чедер бис бе?
Амыдырал чалгыы-биле
Ажыл-ишке ужуражып чоруур бис бе?
Чүглүг аьдым
Шүүргедээн мааңың салба.

МОНГУШ ДОРЖУ

Орук-суур

Челээш тырткан шынаа кешкен
Аъттар дуюу изий берген.
Амыдырал нүүрү дүшкен
Сеткил-чүрек хей-аът кирген.

Оол, кыс-даа аалга чедир
Оораш хемни база кежер.
Арыг сугга чунуп аарлар,
Аъттарын-даа суггарарлар.

Амыдырал чараш, каазын,
Амгы шагның аялгазын
Дириг бойдус дыннап чыдар,
Тиг чок дээр-даа көрүп турар.

Ховужукта чапты берген
Қодан хойнуң кадарчызы
Чалыыларга аян тудуп,
Чаңгыландыр ырлап орар.

«Өөр малды одарладыр
Өвүрүмнүң делгемнерин.
Өскелешпес, башкалашпас
Өөрүмнүң ынакшылын.

Қаш-ла чүзүн малы долган
Хандагайтым улуг шыгын.
Ханылажып билчи берген
Қады өскен өөрүмнү».

Ырны дыңнаан ийи чалыы
Ырак айже ужар дээнзиг,
Удур-дедир хүлүзүржүп,
Узун оруун уламчылаар.

Амыдырал оруу-биле
Аъттар ылгын челип орда,
Шала күскээр дүжер куда
Сагыштарга чуруттунар.

Харыы

Тайып ушкан үемде сен
«Таптыын!»— дээштиң чоруй бардың...
Қагган-дыр деп бчлип кааштың,
Қараам чажы сыстып келген.

Ынчалзажок чуртталгамга
Ыры-шоору динмиттелир
Хүннер кайын үнмейн баар деп,
Күзелиңниң ядызын аа!

Қады чурттап чорзумза-даа,
Қанчап ону эскербээн мен.
Қазыргы дег чалыы шаамның
Хайы мында доннашкан бе?!

Чүү-даа чүве өйлүг-ле ыйнаан,
Чүрек безин сокпастай бээр.
Чүгле чаңгыс амыдырал
Чүс-чүс чылда уланчылыг.

Ындыг-ла-дыр. Кагган-дыр сен.
Ынакшылым чалгыны эвес,
Кударалым ырлары бооп,
Хуула бээриң ол-ла чоор бе?

Суг-чинчилер

* * *

Хары кижиг аравыста киржиг берген...
Харылзаавыс хүннер сана кошкай берди.
Чарлы бээри белен-не ыйнаан. Ынчалзажок
Чаштарывыс салымын чоп бодавас сен?

* * *

Чүген суглуу сына берзе,
Дунзаалап-даа алгай эртик,
Чүректерниң дамырларын
Тудуштурар аргавыс чок.

Ынакшылды камнап албаан
Кайывыс-даа буруулуг бис.
Ындынналып, сырынналып,
Ы-сыыны төккеш чоор бис.

* * *

Сарыг шатта ачам чевээн
Сарыг сиген шыва берген.
Хүлүреди бүрү дагжаан
Күскү шагның кударанчыын.

Бүгү бойдус катап оттур,
Бүрү, сиген катап үнер.
Ачам күжүр дирлип келбес,
Анаа харын кударадым.

* * *

Араганың доңун ижип,
Арыг ышты хөглүг үрүп,
Дүлгээзинниг чораан үем
Дүүнгү хүн бооп артып калзын.

Чырык арның көрүп чорааш,
Шынчы сөзүң дыңнап чорааш,
Артып калган назынымны
Амыдырап, чурттаар дээн мен.

●
АЛЕКСАНДР ДАРЖАЙ

Кужурлуг

Азарганчыг
Агар-акпас сыскам суглар бырлацнашкан,
Дөңгеликтер
Дөңгүр ак өшкүлөр дег агаргылаан,
Кужур шыпкан
Куу дазыр ортузунда кезек өглер
Меңээ ынчан
Меңги баштыг бедик сыннар сагындырды.

Дытгардыва
Дырбактыг дег халбактанып, чайлыр чазып,
Арга-алаак
Айдыс чыдын хөрек долдур тынып өстүм.
Сактырымга,
Чалар от дег изип кыпкан кургаг черге
Бачыт көрүп,
Балык ышкаш өеэди бээр хире дег мен.

Өрге биле
Өрү дээрде дээлдигенден өске чүүл чок,
Өскен черин
«Өртең куу!» деп хөңнү калып, бактавайн,
Ол чер чурттуг
Олут орбас малчын улус ырын ырлап:
«Онза чараш
Оргу-делгем Кужурлуг» деп мактаар-дырлар.

Мөңге ногаан
Мөөрүктерлиг төрөөн черим шак бо чонга
Сыгаза-даа,
Шыны херек, чангызы-даа ынаар көшпес.
Адаарга-ла,
Ажыг Кужур. Ону ээлей чурттаан чонга —
Қайы шагда
Қаап болбас, тында тудуш төрөөн чери.

Кызыл-хүнде

Кедээр сынның эзер ышкаш хертежинге
Кежээкиниң кызыл-хүнү чындыйтыр кээп,

Кодан чылгы сүрүүн хараан чылгычы дег,
Хову-шөлдү эргий көрүп саадапты.

Шатты кежир каккан сырын эстеп кээрге,
Чаагай бышкан терең тараа шылырай-дыр:
«Аскак-кадай» ойнун ойнаан чаштар ышкаш,
Аай-дедир салам сыптар чалгый берди.

Оон аңгы дааш-шимээн дыңналбады.
Оргу хову, илчирбе дег даглар шупту
Талыгырже аалчызын үдеп тура,
Дакпыш-дакпыш тынган кижиге сагындырды.

Ээлчеглиг шөлээм хонуу төнөр четкен.
Эргим ынак төрөөн черим ону билгеш,
Чакпыл оглун хоорайдыва салыр хөөн чок,
Сагыш аарып, ыржым тыртып турар магат.

Меңээ база кударанчыг кыннып келди:
Бээр чүгле каш-ла хонук аалдап келгеш,
Кыштан дезип, изиг оран кирген куш дег,
Кызылымче далаш-биле аъттаныр мен.

* * *

Делегейде дески кижиге кайда боорлаан,
Дедир, аамай... бир-ле четпес талалыг боор.
Белен-селен улус билип шыдавайн баар,
Менде база чиктиг аажы бары магат.

Кандыг чаңчыл? Оозун орта билбес-тир мен.
Каптагайны хайылдыр кээп бодаарымга,
Кара кузум хөрөөм долбаан ышкаш-даа дег,
Хажызындан хары улус көрүп тур боор.

Аныяанда шала доскут, кенен болгай,
Ак-даа чүүлдү кара кылдыр салчап болур.
Дошкун-каржы, хажагай чаң эриг чүрөөн
Дошталдырып донурбаанда, хай дээр херек.

«Сөөлгү көшче» аъттангыже, хая көрнүп,
Сөзүн хынап, хаайга керттип чорза эки.
«Аныяктың чазы-дыр!»— деп чымчак көрбейн,
Агайлап, ажаап-тежөөн херээ-даа чок.

Делегейде дески кижиге черле ховар,
Дедир-чөрүү, сөөк-тенек, бүдүштүү бар.
Ынчалза-даа чүгле мону сөглээр дээн мен:
Ымырааны теве кылдыр хуулдурбаңар!

Тоолзуг кежээ

Сырын эстеп, сыйда сиген бажын суйбаан,
Сыннар сирти ашкан хүнден алдынналган.
Кежээ нмир. Авам-биле ачам манап,
Херим ишти бозагага олурган бис.

Инек күжүр удумзургай кегжеңгилээн,
Ишкээр шыкче чылгычы оол аъттар ай дээн.
Тии чок торгу көжегеде билдинмес хол
Дизиг сылдыс угулзалар сырый берген.

Дээрниц чараш сыргалары угаан-мээмни
Дээскиндир тырыкылай бөөлдей берди:
Курбустуда ачам белээн негеп аар дээш,
Кушталдырып, челээш кырлап тутсуп ор мен.

Эки чорааш, эки адам кудалап каап
Эртине-Хүн дангынаны чалап аар мен.
Хаанның бүгү шылгалдазын шыдап эрткеш,
Кайгамчык шил орду-суурга тудуп аар мен...

Кудуругун кымчыланган хава ыдым
Кудай-дээрден мени дүжүр ээрипкен:
Сылдыс-Шокар аъдын мунган эрес ачам
Чырааладып, шыктан аалче халдып орган.

Сыйда сиген бажын суйбап, сырып эстээн,
Сыннар сирти ашкан хүнден алдынналган
Солун кежээ сагыжымга мынчага дээр
Чоокта чаа эрткен ышкаш сагындырар.

Ынакшылдың халыыны

Кандаашкынның изиг чылдын өштүү кончуг,
Карак чажы хире безин дамды дүшпес.
Чайның ортан үезинде чечек-сиген
Саргара-ла кадып калыр, харааданчыг.

Бистиң черниц оя чип кээр изиг хүнүн
Бирде-бирде сээң-биле дөмейлээр мен.
Ийи карааң хөрлээленген чалынындан
Изип кыпкаш, чүлдү-чүрээм эстир четти.

Өйлеп-өйлеп ынакшылга өрттенгештин,
Өле баштыг адаларым сактыр-дыр мен:

Чажыын чажып, сүдүн өргүп олар чеже
Чаашкыны бурганындан дилеп келчик?!

Чайынналган оттуг көс дег ийи караан
Чалбыжынга хөөкүй мени хуюктава.
Шынаа черниң чечектерин хөлбеннеткен
Чымчак сырын эзини дег эстеп көрем.

ХӨВӨҢМЕЙ ОЙ Д А Н-О О Л

Ленинче

Улай-улай чылдар шуужуп эртип турар,
Үе-шаг-даа бурунгаарлап бар-ла чыдар.
Ынчалза-даа чуртум төвү Москваже
Ырак-чооктан аалчылар кээп-ле турар.

Кызыл шөлде чыылган чоннун далайында
Кыргыз, негр, узбек дээштиң кымны чок дээр.
Базым санай ханы бодаал хайныкпышаан,
Башкы Ленин Мавзолейинче олар шуушкан.

Кремльдин өндүр шагы чаңгылган,
Кижилерниң чүректери дыңзыг соккан.
Аас-кежиин айтып берген башкызынче
Ажылчы чон мөгөйбишаан эртип турган.

Делегейге чөптүг шынны өттүр номнап,
Депшилгеже бөдүүн чонну баштап чоруур
Эргим Ильич аңаа келген улустарның
Эчис соруун хандыр билип, хөөрешкензиг.

Улай-улай чылдар шуужуп эртип турар,
Үе-шаг-даа бурунгаарлап бар-ла чыдар.
Ада Ленин чүрээ мөнгө дириг соккан:
Ажылчы чон башкызынче шуушпушаан тур.

Күскү хову

Ээремнелдир чалгып чыдар кызыл-тастар
Сыгыр даңның бажындан-на сылырашты.
Эрес оолдун сеткилинден сырынналган
Сыгыт, ыры ыржым ховум оттурупту.

Аар-салам чочак баштыг кызыл-тастар
Алдын салбаан чайгагылап уткуп турлар.
Штурвалда аныяк оол хүлүмзүрүп,
Удур көрүп, шиитпирлиг долгап олур.

«Газигин» мунуп алган аныяк кыс
Каттырымзап, комбайнерге халдып келди.
Саарыглап агып чыдар хемниц суу дег,
Чаагай тараа төктүп баткаш, кузов долду.

Савазырап ажаанзыраан, тейлер ышкаш,
Шанда тараа кайда сен дээш чолаачы кыс
Чиргилчинниг делгем хову оруу-биле
Чиге көргөш, караңнадып ыңай болду.

Чайгы шынаа

Эртенги хүн үнүп кээрге,
Эрээн шокар шынаа дургаар
Сагланнашкан чечектерге
Шалың, дамды кылаңнажыр.

Сиген кескен тракторнун
Шимээн-даажы шынаа эргиир.
Тракторист кыс хөглүг ырын
Дуруяалар таалап дыңнаар.

Чаагай меде — бөлген сиген
Чалдар болуп чаптыла бээр.
Шак-даа четпес аяң шыкка
Сараат сиген бедип үнер.

Механизатор оолга, кыска
Байыр тудуп бараалгаан дег,
Матпадактар ында-мында
Медээ берип эдип чыдар.

● ЗОЯ НАМ ЗЫРАИ

Алтай чонум

Кады төрээн акым ышкаш
Ханы ынак алтай чонум,
Ажыл-үүле, чаңчылывыс
Алыс шаандан дөмей чораан.

Азыраан мал, аал-оран,
Аннап-меңнеп, тараа тарыыр,

Ширтек сырып, дүгүн кагар,
Шими-хойтпак, саржаг кудар...

Алтай черниң чогаалчызы
Аажок хөглүг Укачин
Төрөөн дылга шүлүктерин
Төнмес-батпас номчуп орар:

Ынаа кыска душкан ышкаш
Ынчаар чассыг бадырарга,
Куспактанган чалыы кыстың
Курлак чажы чаттыла бээр.

Алдын-Хөлдүң эриин каастаан
Айыраң чайт чечектер-даа,
Кыңгырашкан хемнериниң
Кылаң арыы көстүп келир.

Айжу-Тайгам эгиннери
Алтай-биле тутчу берген.
Аңныг-менниг тайгаларга
Аалдар кожа көшкүлөп кээр.

Алтай өгге кире бээрге,
Ава кижиге:— Өрү ор — дээш,
Сүттүг шайын кудуп, салып,
Чүлдү-чүрээм ажыдып бээр.

Алтай өңнүүм база ындыг
Арат чон дег сеткили ак.
— Карандажым! Дунмам — дигеш,
Каткы-хөглүг чаннап келир.

Алтай, тыва аалдарга
Амыдырал, хуннүң чылыын
Кокышев, Укачинниң
Ховар ыры бадыра бээр.

ВЛАДИМИР СЕРЕН-ООЛ

Ынакшыл

Сонет чечээ

1.

Кудай аяс — хиндиинде хир безин чок бол,
Куюмналыг алыс ботту бүргевитти.

Сагыш, бодал ала-чайгаар сырынналып,
Чадаган дег хөөн кирип ындынналды.

Қашпал хемниң иштин долган туман, булут
Хадып кээрге, ойлап десе бээри дег,
Чангыс-ла сен көстүп кээр сен, элдеп чүве —
Чайгаар боттуң ыстаашкыны чавырлы-дыр.

Үнген хүнге хүндүс сени деңнеп чорууйн,
Үстүү дээрде сылдыстарга дүне деннээйн,
Хуулуп алгаш, менден черле ыравайч чор.

«Ындыг-дыр» — деп, чангыс сөс-даа харыылаvas
Ылап черле орта сен бе? Қандың ол чоор?
Қударалым база катап хайымналды.

2.

Қударалым база катап хайымналды.
Қушқулаштыр ужупса деп бодап чор мен.
Ушқаш чоруул. Қады чыгы, бо-ла көржүп,
Улуг эвес хоорайда чурттап чор бис.

Арның чазык, хүлүмзүрүг долган боор сен —
Аас-кежиин, өөрүшкүң дээш амыраар мен.
Шала мунгак, бир-ле чүүлге чардыгар сен —
Саргып-дойлуп, ону деңге үлежир мен.

Аныяктар чыылган черге келиринге,
Аажы-чаңың — топтууң дораан илерей бээр —
Хуу-салым кадыксааннар сенче сыңныр.

Чанарында өштүг ышқаш менче көөр сен.
Шак ол көрүш — дүлгээзинниг ок ышқаш.
Хуулгаазын казыргыга алзывыттым.

3.

Хуулгаазын казыргыга алзывыттым.
Қудук-чайык чаңың. сактып, дүжеп хондум:
«Мени тып ал, ынчан сарың болуйн» — дигеш,
Менден ырап, тос арт ажыр чашты бердин.

Булут шыпкан сыннар ажыр истээримге,
Будуң дегген черлер шупту чечек боор-дур.
Хеме-биле салдап кешкен чалгыың безин
Херелденип, челээштенип чыткылаар-дыр.

«Орай күскү оңган сизген аразында
Оюк-делик ногаан черлер изи ол!» — деп,
Куштуң хааны эзир дээрден кыйгы салды.

«Чаштып чадааш, үстүү оран үндү» — дижип,
Чанып келген часкы куштар ырлаштылар.
Кулбуксуду бодалдарым ужукулар.

4.

Кулбуксуду бодалдарым ужукулар.
Курбустудан сени тыпкан дүжүм сактып,
Чырык данның хаязында сылдыстыва
Шыгаап көрүп, сени аңаа деңнеп турдум.

Ырак сылдыс, чечек азы бир-ле чүүлге
Ынаам уруг солуттунмас ышкаш-тыр сен.
Хөөредиг, мактал сеңээ таарышпас-тыр.
Көстүп чораан ол-ла бодун эргим-дир сен.

Бүдүжүндө, овурунда чүве ийикпе,
Бүзүрелим кыпсып келир чажыттыг сен.
Бодаарымга өскелерден ылгалың ол.

Сагыш саарзык, хөлзеп чоруур болу берген,
Чалыы боттуң чүү деп мындыг човулаңыл?
Бо-ла бүгү ынакшылдың хайы-дыр ийин.

5.

Бо-ла бүгү ынакшылдың хайы-дыр ийин.
Болчашкан дег бөгүн база душтувус-даа.
Хөлеген дег чыдып калбас кезек оолдар
Хөглүү сүргей, хөңнүм сөглөп, чалап турду:

- Хөрек чурууң өңнеп тургаш, кылып берейн.
- Хөлге кежээ хөөрежип хемелээли.
- Хөгжүм ойнаан черге баргаш, танцылаалы.
- Көрбээнивис кино бар-дыр, олче бараал.

Чалалгалар сагыжынны чардыктырбаан.
«Чажам» — дээнзиг бажың чайгаш, улуг тындың.
Бодалыңга чаңгыс-ла мен турган боор мен.

Кымга-даа эвес, чүгле меңээ ынакшаан сен,
Кыстар дегийт чажыттарын сөглөвестер.
Борбак чүрээм сээни сенде доңнашты-даа.

6.

Борбак чүрээм сээни сенде догнашты-даа.
Боттун кежии, келир үе эжиин ашты.
Чуртталгамны ыры-биле деңнээр болза,
Шуушкан чечен одуруглар болу бердин.

«Чежемейниң шыдамымны шенезиңзе —
Сеңээ төлөп, шынчы болуп артар мен»— деп,
Чүлдү-чүрээм ханызындан дангыраглап,
Чүстен чангыс орук шилээн үрөн-дир мен.

Салым кадар чаражымны дилеп чорааш,
Частырыг чок тыпканымны бодап келгеш,
Хөөмей, сыгыт — ырым-шоорум куттула бээр.

Ындынналган чалыы назын халыыны дээш,
Ынча дыка күжүр ботту кулданмайн,
Хөрлээленген ынакшыл сен, намдап көрөм.

7.

Хөрлээленген ынакшыл сен, намдап көрөм.
«Хөрүүн» базыын кезек када соксадывыт.
Көске кызып, сырыннанган болат кан дег
Хөөкүй чүрээм дадыгып ап оожургазын.

Оожургап, намдавас мен дидир сен бе,
Ооң соонда чүрээм соой бээр ындыг бе кай?
Ынчаарга-ла вулканнарлыг даглар ышкаш,
Ынакшылдан хайнып чоруур болуп артайн.

Кижичүрээ ынакшылдан эзилбес че?
Хилег эвес, кежик-тир деп мындыг сен бе?
Көргөй-ле бис. Ындыг болза — кайгамчык-тыр!

Шаанга чедир сенден черле чарылбайн,
«Чалгын-чакпам— ынакшыл!»— деп йөрээп чорууйн,
Хөрөк-чүрээм ынча дыка ийлевезин.

8.

Хөрөк-чүрээм ынча дыка ийлевезин.
Көккүр дээрниң хүнү ышкаш сергек чорзун.
Диттип чадап, хонук санап оргаш чоорул,
Дидимнелип чагаа бижээш чорудуптум...

Харыы манаар — халалыг-ла үүле-дир:
Канчап билир, эпчок сөстүг харыы келзе —

Ай, Хүн катай хары угда туттурган дег,
Алыс ботка караңгы дүн дүшпес деп бе?

Оо, сарыым, сеткил-хөңнүм уян дээрзин
Оваарып көр, эриг-чымчак харыыдан бер.
Чалыы ботту элек иргин кезетпейн көр.

Алды хонук почтачының бажын дозуп,
Аараан дег аакталып, хөлзеп келгеш,
Сарыым кыстан ырлап бижээн чагаа алдым.

9.

Сарыым кыстан ырлап бижээн чагаа алдым.
Чада туткаш номчуп ор мен, чүрээм сол тур,
Сактырымга чамбы дипте бүгү чүве
Чагаажымымны мээң-биле номчушканзыг.

Алдын-доос куш тудуп алган кижиги ышкаш,
Чуга саазын — эртинени ийи-холдааш,
Шуурганга харлыккан дег кыска тынып,
Амырактың сөстөрүнчө хандыкшыдым:

«Ынакшылың ылап болза — ындыг-ла ыйнаан.
Ыянчыг-дыр, бодуң бил» дээн допчу сөстөр
Салым-чолум дүлгүүрүн мээ тутсувутту.

Канчап шупту сагыш ышкаш болган чоор дээш,
Катап-катап номчугулааш, бүзүредим.
Сагыжымның саймааралы часты берди.

10.

Сагыжымның саймааралы часты берди.
Частың айы база катап эргип келди.
Шырым булут далашканзыг дезивитти.
Чырык хүндүс сылдыстар-даа кылаңнашты.

Чалгыг оожум эриктерни эргелетти.
Саарыг безин өпей ырын сагындырды.
Шалын суу-даа мөңгүн ышкаш кылаңнашты,
Шак бо бүгү — меңээ сунган байыр дег-дир.

Хөглүг, сергек апарганым эскерген боор,
Хөөкүй авам менден безин өөрүшкүлүг
Ырлаар чыгыы чиик-адак иженип тур.

«Сагыжыңга тааржыр уруг тыпты берзе —
Чажырба»— деп, ачам бөгүн сөглээр болду.
Ылчың эвес, топтуг сөстөр бодандырды.

11.

Ылчың эвес, топтуг сөстөр бодандырды.
Ынаам кыска ишти-хөңнүм сөглөп бердим.
«Далашкаш чоор, хынамчалыг болуулу»— деп,
Дагын-дагын удур-дедир сургаштывыс.

Амыдырал, салым кадып чурттай бээри —
Анаа-ла бир оюнчугаш эвес дээрзин,
Хөйүнү көрүп, кажараксай бербээн-даа бол,
Хөөрөшпишаан, даңгырактар солуштувус.

Кажан херек нарынынче шилчий бээрге,
Харысалга чайгаар сеңээ чүдүрлүп кээр.
Эр бооп төрөөн эрезиңни шылгаар чораан.

Чиге көргөн сорулгамче баарымга,
Чигзиниглер, далдаралдар туруп келзе —
Эштиг кижги белен кайын торлур деп мен.

12.

Эштиг кижги белен кайын торлур деп мен.
Эзир төрүүр чалымче-даа үнүп болгай.
Сол, кыстың дөргүл-төрөл, эжи-өөрү —
Он-он туржук, бүдүн аймак болбас деп бе.

Аргамчыны астып алгаш чорааш чоорул,
Аъттар тудуп ажыглааны дээре ыйнаан.
Амыдырал тудар дээнде чылыскаш чоор,
Айнын чаазы үнүп келди — куда дүшсүн!

Чарыштырар аъттар шагда сооттунду,
Чараш кыстың чажын чарып, хепкерипти —
Эш-өөр чыгып, куда ырын ырлажы-дыр.

Ыдыктап каан ийи ак аът баглаажында
Ылгын чаңныг былгыржып каап, девиржип тур,
Эзенгивис кыңгырадыр челзип ораал.

13.

Эзенгивис кыңгырадыр челзип ораал.
Эгенмейн, эки аъдың муң че, сарыым.

Куда баштаан хөглүг ирей кадак чайып,
Курай ырлап, мөөң чонну эргий какты.

Чыраа, саяк хөлгеленген кыстар, оолдар
Чыпшыр чедип, бисти үдеп сывыртаар боор.
Баштаңгыңны магадылап быжыглап ал,
Маңнаан аъттар эзиминден бектенип чор.

Аныяктар аскымнадып ынай боорга,
Ада-ие — кудашкылар «Волгалыг»,
«Ырлажынар, ажы-төл»! — деп, йөрээп чорлар.

Чону — чоорган, хөйү — хөйлең улус тур бис.
Чогум-на аңаа чоргаарланмайн канчаар, эжим,
Ынакшылдың дембилдейин ырлап чоруул.

14.

Ынакшылдың дембилдейин ырлап чоруул.
Ырак, чоокта эш-өөр биске үнүн катсын.
Өгбелерден дамчып келген йөрээлдерни
Өөрүвүске чечектер дег тарай сунаал.

Ажыткызы чедишкештиң хөөрээн хымыс —
Аяк-сава, кундагалар долуп турзун.
Алгалдарны сыгыт-хөөмей үдээни дег,
Аныяк чаш чуртталгавыс каас болзун.

Он дөрт сындан чуглуп баткан дамырактар
Оожум чалгып, мөөп чыдар Улуг-Хем дег,
Сорук, күштүң хеми болуп чоргаар аксын.

Оожургал чок ынакшылдың дугайында,
Он дөрт төрөл дамды ышкаш мээң ырым —
Сонет чечээ мооң-биле доозулзун.

15.

Кудай аяс — хиндинде хир безин чок бол,
Кударалым база катап хайымналды.
Хуулгаазын казыргыга алзывыттым.
Кулбуксуду бодалдарым ужуктулар.

Бо-ла бүгү ынакшылдың хайы-дыр ийин.
Борбак чүрээм сээни сенде доннашты-даа.
Хөрлөөлөнгөн ынакшыл сен, намдап көрөм.
Хөрөк-чүрээм ынча дыка ийлевезин.

Сарыым кыстан ырлап бижээн чагаа алдым.
Сагьжымның саймааралы часты берди.
Ылчың эвес, доптуг сөстөр бодандырды.

Эштиг кижиги белең кайын торлур деп мен.
Эзенгивис кыңгырадыр челзип ораал,
Ынакшылдың дембилдейин ырлап чоруул.

МОНГУШ ӨЛЧЕЙ-ОЛ

Албадаткан аңчы чычаан

Гаражтыва чийик чычаан
Каңгырткайнып кирип келген.
Харга-хөргө үгледипкен,
Карактары кылаңнажыр.

Дозулап каан чараш өңү
Доора-хээре ыйык, шыйбак.
Бо-даа, дуу-даа ээриилдери
Божан-божаң халаңнашкан.

Хомудалын сөглөп чадап,
Харлыгыксап туруп-туруп,
Қожазыңга хөөкүй чычаан
Харамдыгып төөгүй берген:

«Чартык чыл-даа четпейн чыткаш,
Чаржынчыг бооп кырып калдым.
Оорга, мойнум дагырагаш,
Орук чуду апар чор мен.

Хүндүс мүн-не шору дирттип,
Хүлээлгемге шору чордум.
Дүне боорга, амыр-дыш чок
Түвектиг иш чүдүрүлдү...»

Ынча дигеш күжүр чычаан
Ызы келип шыгырт кыңган:
«Албадалдан ала-чайгаар
Аңчы болу бердим, даайым.

Қараңгы дүн дүжер билек,
Қайгалдарым үглөп кээр-дир.

Уур шаамче сынмарлашкаш,
Ужуктуруп чоруп каарлар.

Эрээннерни кырлаткылап,
Эзимнерни доорту халдып,
Ооргамда салган чырыын
Ол-бо чүкче салгылаарлар.

Чырыткымга кирген аң-мең
Чыырлып, коргуп тургулаарлар.
Кырымда олар кайгалдарым
Кыра боолап туруп бээрлер.

Хараадааным, кээргээнимден
Карактарым чажырыксап,
Эртем-номнуг кижилерниң
Элдептиин пат кайгай бээр мен:

Төрээп черин чадаг эргип,
Кадыын, күжүн быжыглаардан,
Төтчеглеп чип, чилбииргенип
Халдып турган ажы чүл аан?...»

Чиик чычаан улуг тынгаш,
Чиктии кончуг сымыранган:
«Кедек черде эл, пөштерже
Хептели-даа бергилээр мен.

Иштим-даштым үстүп-частып
Илчирээним көрден, даайым.
Кайын-на үр шыдажыр мен,
Кара бажым халаш дээр боор...»

Дарга-бошка уктуг эвес,
Даайы чычаан чүнү канчаар:
— Шак ол ышкаш кижилерни
Чадаглаткан болза!— деп каан.

СААЯ ТАСПАЙ

Ажыл чокта олуртунмас

Агаарынга хостуг тынып,
Аржаан суунга эштип ойнап,

Айыраң каас чечектерни чаптап көрүп,
Ак-көк хемниг Тывамда бо чурттап чор мен.

Анай кара чажымдан-на,
Ажыл-ишке мергежип ап,
Көдээ черниң чымыжынга өөрүм-биле
Хөөрөм чокка дадыгып ап доруккан мен.

Кандыг-даа иш тутканымда,
Харыксырап могавас мен.
Шыңганнарым улам дыңзып чарталы бээр,
Шыдал-күжүм хей-аът кирип кыптыгып кээр.

Ынчангаштың ажыл-ишке
Ынак болган ужурум ол,
Ажыл чокта чаңгыс шак-даа олуртумас,
Амыдырап-чурттап черле шыдавас мен.

ОНДАР А Р А Н Ч А А

Кады чорууйн

Амыдырал ажыл-ижи хайныи турар
Арыг-Бажы суур бо-дур, аалдап келдим.
Айдыс чыттыг дириг чечек — белек сунуп,
Аныяк кыс холум тудуп, уткуп алды,

Уян чүрээм өөрүшкүден
Ушта чүткүп оду хып тур.

Аравыста харылзааны эскерген дег,
Алаак черниң сыгыргазы эде-даа-дыр.
Айдың дүне хөөрежип селгүүстээр дээш,
Аткалак дан хаяа-чырыын эскербээн бис.

Улуг-Хемниң Арыг-Бажы
Уйгузундан одунгалак.

Аныяктар ынакшылы, ажыл-иш-даа
Амыдырал-чуртталганы улам каастаар.
Арыг-Бажы суурунун күдээзи бооп,
Айлаң-куш дег үнүң дыннап кады чорууйн.

Уруг эжим куспаамдыва
Улам хандыр чыырлып келем.

Чедип келем

Чажывыста кады тиккен
Сайзанаавыс көрүп чор мен.
Чыраа, саяк хөлгевис боор
Шывык аъттар баглаашта тур.

Чуртталгавыс келир өйүн
Чуружуп кааш кайда чор сен?
Чүзүн малдар — чүү-даа хевээр,
Чүгле сени чоктап чор мен.

Четчип өскен чалыы назын
Чеже чоруур кырыыр болгай.
Черниц, дээрниц оруун дамчып,
Чедип келем, сарыым уруг.

Уттур мен бе?

Эржигеш бооп өзүп ора,
Эзеңгиден тептингеним
Эрте берген алдын күстү
Эпти бодап чоруур-дур мен.

Ону чоорул, уттуптар дээш,
Оралдажып чадашкан мен.
Эътте, сөөкте сиңе берген
Эрээ-хинчек ынакшыл-дыр.

Оттук чүрээм сокпастааже
Ол-ла кысты уттур мен бе?
Эзеңги деп ойзуп кагдым.
Эге душкан эжим чүве ийин.

ВЛАДИМИР ДОНГАН

**Сыгыдыңны дыңнап
чор мен**

Санчы Кызыл-оолдук
чырык адынга

Чайлаг черде өөңге кирип, шайлаанымны,
Чазык топтук уткааныңны утпас-тыр мен.

Чажыргаш чоор, хойтпааң тиккеш, сөңүң куттун,
Чаглыг эъттиң соон дарый амзаан ийик мен.

Хөөмей, сыгыт, каргыраанны дыңнавышаан,
Хөглүг чаңың, чолдак сының көрүп ордум.
Көдүрүп каан адаккылыг хана өттүр
Көксүг чытты хөрек долдур тынып ордун.

Мактап ырлаан Торгалыңда төрелдерин
База аңаа чыгып келгеш органнар ийин.
Баглаажыңга хүрең аьдың дөскел чокка
Бажын савап, былгырып каап турган чүве...

Чырык чаагай өртемчейден чорзунза-даа,
Сыгыдынны радио дамчыдып тур:
Сактырымга чайлаг черде ол-ла хевээр
Шайың ижип, хөөрежип орган дег бис.

Ынакшылды дилеп чор мен

Чулук турда чиирбейлер дайнап-соруп,
Чуртум байлаан амданнанып дорукка-ла
Шулун чаштан сургаашкыңга өскөн эртип,
Чуртталгамга частырыглар кылган мен бе?
Калбак эвес чиңге-даа бол, эрткен оруум —
Канчап мени ынакшылдан ойзуп кагган.

Шыкка, ховаа, хоорай-суурга баскан изим
Сыраан ширтек көзенээ дег немежип чор.
Чуруп-бижип кагган эвес, чүү-даа болур,
Шуурган хаттан, кочу-хоптан сезинмес мен.
Чартык чүс чыл ашса-ашсын, назыным-дыр,
Салгакчы чок артып каары коргунчуг-дур.

Чүгле чаңгыс ынакшылды дилеп чор мен.
Чүглүг куш дег кайнаар ужа бергени ол?
Чүгүрүктүң аксын тыртпайн эрте халдып,
Чүрээм одун эскербейн барган мен бе?
Сагымның караңгызын чырыдыптар
Чаңгыс сылдыс меңээ черле тывылбас бе?

НИКОЛАЙ ОНДАР

Көрүп чор мен

Бора-бора чылгың сүргеш,
Бораанныңда чорупкан сен, —

Бодалымга артып калдың.
Бо-ла чор сен — көрүп чор мен.

Боолбас, күштүг ынакшылым
Бодум ынчан ажыткан мен...
«Эштиг мен» деп, удур көрүп,
Элдек-чымчак харыыладың...

Чүглүг куш дег сагындырар
Чүгүрүк-даа шалбаладыр.
Чүгле чангыс чүрээни мен
Чүгеннеп ап шыдавас мен...

Ынакшылың аржаан суундан
Чангыс дамды төгүлбезин,—
Ыдык, хостуг чуртталганар
Ыры болуп ындынналзың...

Бора-бора чылгың сүргөш,
Бораанныгда чорупкан сен...
Бодалымга артып калдың.
Бо-ла чор сен — көрүп чор мен.

Өңнүктөргө

Кожа Моолдан аалдап келген өңнүктерим,
Концертиңер таалап көрүп, өөрүп артым,
Завхан аймаа артистерниң шырай-арны
Сагыжымга ол-ла хевээр чуруттунду.

Чараш өткүт ырларыңар куттуларга,
Чаартынган, карак четпес хову чурту
Бодум барып четпээн-даа бол, мурнумда бо
Чаптып-шөйлүп чытканзыг-даа кыннып кээр-дир...

Чоннарывыс ыдык, күштүг найыралы
Чогум кайыын эгелээнин тывыксааштың,
Човаланныг эрткен үе — төөгүже
Солаңгылыг шак бо хүнден хая көрдүм...

Алыксакка албадаткаш, мегелеткеш,
Ак-көк Тывам оолдары Бээжин баарда,
«Бистер ышкаш ядылар-дыр күжүрлер» деп,
Ада-өгбе улузуңар төрөлзээн боор...

Дистинишкен куштар ышкаш чиңниң соондан
Дигии-биле үнүп келгеш, үдей көрүп,
«Арт хем кежир эки чорзун хөөкүйлер» деп,
Аржаан сүдүн соонче чажып чорааннар боор...

Хайыралыг чоннарывыс найыралын
Карачуулдар күзел-соруу — Улуг Октябрь
Каңнап-сырлап, мөңгө кылдыр авыралдаан —
Кааң чаагай, хайыралыг хүннеп тур бо.

Өңүктөрим ыры-шоору кезээ шагда
Өөрүшкүнү, чоргааралды сөннөп чорзун,
Ырак, чоокка — каяа-даа бол чаңгыланып,
Ылап шынчы чүрөктөрниң согуу болзун.

ЧЫРГАЛ СЕРЕН-ООЛ

Сөс-оол биле Аялга-кыс

Эъди-ханы, мага-боду эр бооп бышкан,
Эртем-биле чепсегленген Сөс-оол чүү боор,
Ырак, чооктан сеткилинге тааржыр кысты —
Ынакшылды дилеп чораан чүвөң иргин.

Амыдырал кокпалары бир-ле ону
Аялга-кыс дээрзи-биле душтурупкан.
Чүс-чүс өөрлөш аялгалар аразындан
Чүлдү-чүрээ чүгле ол дээш шапкыланган.

Аян кирип, даңгына бооп четче бышкан
Аялга-кыс база чааскаан саргып чораан...
Ийи чүрөк сорунза дег тыртчы берген —
Ишти-хөңнүн олар шүүшкөш, дуңзаалашкан.

Аялга-кыс, Сөс-оол ийи чарылбастан —
Аралажып, чоокшулажып чурттай берген.
Ынакшылдын, чуртталганың чечээ үнгөн —
Ыржыгаш деп чараш оол-даа төрүттүнгөн.

Тулчуушкунга, ажыл-ишке хей-аът кирип,
Душкан кижээ дышты, күштү, чем дег, берип,
Шак ол хүнден эгелеп-ле, олар үш ам
Чаңгыс Ыр бооп күштүг, демниг чурттап чоруур...

●
НИКОЛАЙ КУУЛАР

**Эштеримниң
шырайлары**

Чаржып маңнаар улуг шыкка,
Саарыгларлыг шапкын хемге
Ойнап-хөглөп, орлан чаңнап,
Оолак шаавыс эрттирдивис.

Доскут кенен чөрүлдээлер
Долу ышкаш эстигилеп,
Аравыстан суг-даа акпас
Алышкы дег доруктувус.

Чычаан-тергээ, ужар-хемээ
Шывык аъттан солуй оруп,
Чүрек шилээн орук изеп,
Чүктер санай чурттап чор бис.

Ынчалза-даа төрээн черге
Ынакшылым дөзүн салган,
Хайыралдыг чаагай үем
Кагдынмайн мени сүрген.

Эрте берген чылдар хөй бол,
Эрте чаштан аралашкан
Эштеримниң шырайлары
Эргим хевээр көстүп келир.

**Баштайгы хар
чаап турда**

Чагган харның арнымга дээп,
Эриириниң тааланчыын аар.
Чаштар ойнап, өөрээн боорлар,
Эчигейин тоовайн-дырлар.

Сеткилимниң ханызындан
Сергек уян аялгалар
Хөглүг хүнден, башкы хардан
Хөөнүн тыпкаш, ужугуп тур.

Чаңгыс сен-не ырак-тыр сен,
Сагыжым оон саарзык дег-дир.

Кайгамчык хүн катап кээрге,
Кады чоруул, эргим сарыым.

Чымчак харны адыштарга
Чыра туткаш, удур-дедир
Октап ойнап, шөлдү кежир
Орук изеп, халчыптар бис.

Чайлагга туман

Хемни куду көшкен туман
Эртен, кежээ, хүндүс безин
Келин кыска думаалай дег,
Эзим, дагны шуглап алыр.

Хоюг туман «хөвөңинче»
Хойлар кирип, читкилей бээр,
Ынчалза-даа ээзи малчын
Ырларынче эглип оьттаар.

Чалы хойжу сагыжынга
Чаражы кыс чанында дег,
Ак-куу туман аразында
Аржыыл чайып көзүлген дег.

Эзимниг сын эктин шуглаан
Энчек болган хөгжең шаңны
Кайгал салгын соя тырткаш,
Каьттар ажыр дезивиттер.

Муңгашталдыр көжегелээн
Бус-шаң туман арлы бээрге,
Өрегеден бакылаан хүн
Өремени чылгай кааптар.

ТҮЛҮШ ХУРАГАН-ОЛ

Мана, талым

Күстүң сарыг тыныжындан
Бүрүң онуп, дүжүп каап-тыр.
Ынчалзажок
Ырак чайны сактып көр даан:
Дүгде шыкта шала салган хөпөөннерден

Дуьштеп аар дээн аныяктар чедип кээрге,
Хөлегенде
Хөлчок арыг хептиг уруг
Үстүг мүннү
Үлей кутту.
Дуьштеки чем часпарында
Дүлгээзинниг баштак ырлар
Баян-биле чаржып турда,
Ак-көк аржыыл шарыттырган
Аныяк кыс, бригадир оол четтинчипкен
Девээң орта танцылап турганын сен
Тергин эки билир боор сен.
Кежээликтей чемдигир ай
Херелин төп, булут сүрүп үнүп орда,
Арты шыкта доозулган сарааттардан
Аныяктар одагдыва чанып ора,
Ыяңгылыг
Ырлажырга,
Бүрүлериң сылдырткайнып,
Бүдүү хөглөп турбажыкпе.
Бүрүн тоглаан —
Будуктарың чанагаш бол,
Келир чайын
Хевиң чараш — бүрүлериң ногаан турда,
Аныяктар сиген кезип,
Аалдап келир, мана, талым.

Ынакшылдың халыны бе?

Кожам кыска
Кортук эвес — дидим бодум
Душканымда,
Дуруг, хаяа маңнаан дег мен.
Карак таалаар
Кайгамчык-даа чараш эвес,
Омаа дээрге
Отка дүшпө кыс-ла болгай.
Чаңы-биле
Даглыг черниң дошкун хеми,
Чаъстың арыг
Дамдылары адааннажыр.
Көржү бээр бис:
Хөөкүйүмнүң от дег чаңы,
Чаакка дегген
Часкы хар дег, эсти бээр-дир.

Ынчап баары —
Ынакшылдың халыыны бе?

Чүге дизе?

Түлүк ишке
Сарыым сакты бергенимде,
Тууйбу салыр
Салааларым чүс-чүс апаар.

Сыртылааштыг,
Сыргалыг кыс: «Ынаам» — дээрге,
Чүгле чүрээм
Дүрген согуу эскертинер.

Тыва черде
Тын дег эргим кыстар хөй бол,
Чаражымга
Чангызы-даа адааннашпас.

Чүге дизе,
Чүгле душтук ынаанга-ла
Чүзүннеткей,
Чүрээн бергей, үнелеткей.

ТИРЧИН МОТОРК

Сиген шөлүнге

Хараал-Тейниң шынаазында курлак ашкан
Чингир ногаан сиген, чечек чалгып чыдар.
Кап-ла кара чоон чаштыг үе кыстар
Чир-шоң хөглүг кадырларын шалаан турлар.

Чалдай кескен меде сиген айдыс чыды
Салгын удур тынарымга, эмзиг, чаагай.
Ажылынга изирниккен чалыы кыстар
Аъттыг мени эскербейн, бөөлдеп-ле тур.

Айыыр тудуп «дүргек» чазып киривиттим,
Дерим төктүп, мойнумну чуп, хөйлең өткен.
Алаак черде оът-көктү мөгеш, кылган,
Демниг ишке кадырлар шуут дөгейленген.

Сугга барып серииттенип таныштывыс —
Шупту саанчы — Чедей угбай кыстары-тыр.
Хараал-Тейниц комсомолчу шолбаннары
Каткы-хөглүг артып калды, аъттаныптым.

Дээрде хүннү сактырымга, дээвиирде дег,
Тейимдиве чиңнеп, шонуп хаарып чорду.
Совхозунга ажыктыг иш кылып турар
Солун кыстар сагыжымдан утгунмайн чор.

ШИҢМИТ ӨӨЛЕТ

Мактаксаар мен

«Кадыр-кашпал Тес-Хемге
Кара чаңгыс чорбаан мен» — деп чугааладын.
«Хөлбен, чиндиң шынаазынга
Көнгүс черле баспаан мен» — деп аашкындын.

Магадаар сен: сыын, мыйгаа
Бажы кылчаң тайгалардан тура халчыр.
Мактаксаар сен: ангыр, дуруя
Маргышкан дег үннер алчып, аян тудар.

«Кадар оыттуг Тес-Хемге
Кажан-даа четпээн мен» — деп хөөредин.
«Хойжу уруу малчын кыстың
Холун тудуп, душпаан мен» — деп хомудадын.

Арттыр мактап, хөөреткеш чоор,
Алаактарын арбын сүрүг каастап чоруур.
Ара сөглөп, кызыргаш чоор,
Аалчызын аныяк кыс ээлдек уткуур.

ОНДАР БА ВУУЖАП

Ынак Тывам сактып ордум

Изиг чайлыг Грузия
Аътка шошкуп четпес оран.
Идегелдиг хөлге-биле
Агаар дамчып аадып четтим.

Руставели шүлүкчүнүн
Улузунга аалдап бардым.
Даглыг Тывам оңмас пөжүн
Тарып кагдым, белээм болзун.

Саарган сүт дег көвүктелип,
Саарлып баткан Кура хемниң
Сайзанактаар чараш дажын
Чадаанамга өргүп бээр мен.

Сагыш-сеткил сергедип кээр
Шайлар тараан шөлдер эргип,
Акы-дуңма грузин чонга
Аас-кежиин күзеп чордум.

Шнилеме бүрү чайгаан
Чинараның девээзинге
Ынакшылдың ырын дыңнап,
Ынак Тывам сактып ордум.

МААДЫ БОЛАТ

Тыва черде

Чалыы чүрек дөстүнмес-тир.
Шак бо черге Төрээн болгаш ындыым ол бе?
Тыва дээрге, сыгыт салган
Тырың мөге малчын эрниң ораны-дыр.

Сеткил хөөнү таалап келир
Чечек шыпкан чайлагларны эргип чордум.
Тыва дээрге, саяк аъттын
Тынын туткан эрес кыстың кавайы-дыр.

Элбек терең аржаан суунга
Эъдим шаптап, эктим бедип сергеп алдым.
Тыва дээрге, самнап ойнаан
Дыка чараш ак-көк хемнер судалы-дыр.

Аас-кежиин дарганнашкан
Алдын холдар чурту боорга ындыым ол бе?
Тыва дээрге, сыныш билбес
Дыңгылдайлаан ишчи чоннуң ораны-дыр.

МАДОН МОНГУШ

Өгдө чырык

Кадыр даглар аразынга
Кавай ышкаш чоогага
Чаглактанып алган ышкаш,
Чаңгыс өөвүс турган чүвө.

Хоюг көк ыш дээрже углай
Хоолайдан үнүп турда,
Аяс-тыр дээш, бир-ле эртен
Ачам арай далажы-дыр.

Тыртым таакпы, каам шай чок
Дыка берге шак ол чылды
Авам-биле чугаалажып,
Акша-көпөй санап берди.
Ырэкка бир коржаа турган,
Ынаар баары илден болду.
Кырган-Доруун хөлгеленгеш,
Кырлар ажып чоруй барды...
Менээ чигир эккеп бээр дег,
Медээжок-ла өөрүп турдум.

Кыштын даңы адар эвес
Кыжыраан дег тура хонар.
Чоога кежир бөрүлөр-даа
Чоок, чинге улушкалар.
Чылар-чылбас каш хонук
Чылдар ышкаш эрте берди.
Алды, боду могапканзыг
Ак-шаң дүшкен кезээликтей
Кырлаң ажыр ачам күжүр
Хыраа дүшкен чортуп келди.

Ачам ынчан таалыңын
Аяар салгаш, үжей берди.
Авам чагыын база алкан,
Арын-шырай улам чыраан.
Кажан чигир кестүп кээрин
Карак албайн көрүп ор мен.
Хоолуг чурук уштуп келгеш,
Холдан салбайн, чугаалады:

— Чаа үнгөн чырык хүн дег
Чазык-чаагай шырай-арныг
Бөмбүрзектиң кырын чурттаан
Бөдүүн чоннуң баштыңчызы,
Арат кижээ маңнай болган
Ада Ленин чуруу бо-дур.
Төдүвүске көстүп турзун,
Дөргө чалап азып алыыл.

«Аревэ шынын» ынчан дораан
Ачам ыткыр номчуй берди:
— Делегейде кара чангыс
Деми чангыс чоннуг чурт бар.
Дажыг хемни «Чеве!» — дишкеш,
Далы кылдыр дуглаптар-даа,
Төрөөн чуртун камгалаарда,
Дөгсөези демниг кирер.
Баштыңчывыс — Ленин,
Баар чери — коммунизм.
Көрүш дивес аныяк күш —
Комсомолду база номнаан.

Ачам биске тайылбырлааштың,
Арны чырып келген ышкаш
Хүнге додаан шырайында
Хүлүмзүрүг көстүп келди.
Шак ол өйдөн эгелээштиң,
Чаглактанган өөвүстен
Өөрүшкү ыравастаан,
Өлчейлиг хүн үнүп келген.

БИЧЕ-ООЛ ДОЮНДУП

Мээң ырым

Мээң ырым —
Бедиктерни, делгемнерни эргий ужар,
Бергелерни торлуш дивес чалгыннарлыг,
Ховуларны чарып турар трактористи,
Хоор-сарыг тараа ажаан комбайнерни,
Асфальтылыг оруктарда чолаачыны,
Агы-кангы шыпкан черде кадарчыны
Келир өйнүң херелденген бединдиге
Хей-аът киирип кыйгыра бээр сорунзалыг.

Мээн ырым —

Дайын-чаага удур кылдыр төрүттүнгөн,
Дазылданып үнгөн чери — Тайбың, чырык,
Өштүглерниң өртү өөскүп үнүп келзе,
Өжүр шапкаш, өлүмнү аа чүктедиптер.
Бөмбүрзекте барбас-четпес чери-даа чок,
Бөдүүн чоннун шуптузунга бараан болур.
Ындыг күштү, хыралбас каң чалгын чүгнү
Ырымга мээн партиям шаңнап берген.

Мээн ырым —

Ынчангаштың өжээтиден коргары чок, мөге күштүг,
Чазый-хоптак саттыныкчаа кээргели чок.
Ынчангаштың салгалдардан салгалдарже
Чангыс демниг аялга бооп мөңгө дамчыыр

Бүзүрээн мен

Даңгаар эртен туруп келгеш,
Даштыгаа кээп баскылаар мен.
Тарып кааным селбер чараш
Талдарым-даа ырлаан дег боор.

Дүнекиниң ыржымынга
Дүннү берген тура хонгаш,
Сырын-салгын ойнап кээрге,
Сымыражып ойнай бээрлер.

Эртенгиниң арыг хады
Эътти, сөөктү сергедип кээр.
Таваар каксып тургулаарга,
Тааланчыын канчаар ону!

Ооң соонда ала чайгаар
Омак сергээм дендеп келир.
Ажыл-ишче киреримде,
Артык күштер немежип кээр.

Эртежиге шаандан тура:
«Эзерлиг аът таваржыр» — деп,
Улустуң бо чугаазының
Ужурлуунга бүзүрээн мен.

●
АРТЫК ХОВАЛЫГ

Ыравайн көр

Мени каггаш,
Ыравайн көр, дилеп тур мен.
Меңнээн-даа дег,
Ыяңгылап сеткил ыстаар.

Каш хондур
Ужурашпайн баарымга,
Кара баарым
Ужур-даа чок ажыыр чүзүл.

Аңгы чоруур
Аргазы бар чүве бе моң?
Сагышсырааш,
Чаактарым кургавас боор.

Уругларга булуң

ОЛЕГ СУВАКПИТ

Хадыңчыгаш

Частын чараш чечектери
Чассыжып каап, сагланнажып,
Сериин салгын ойнап турда,
Седен дээр оол алаак кирген.

Чингир ногаан салбактарын
Чиргилчинней чайгангылап,
Ак тос тоннуг хадыңчыгаш
Аян кирип көстүп турган.

Седен аңаа чедип келгеш,
Селеме дег — бижээ-биле
Хадыңчыгаш картындыва
Кадай шапкаш чоңа берген.

Карактан чаш төгүлген дег,
Чулук сыстып, агып баткан.
Харамдыккан чазый Седен
Чула соруп, чылгай берген.

Кайын ийик, хенертен-не
Калдар хава халып келген.
Кортук Седен алгырыпкаш,
Койгун ышкаш, ыңай болган.

Балыглаткан хадыңчыгаш
Багаай кылдыр човууртап каап,
Чарып алган хавазынче
Чазык-чаагай хүлүмзүрөөн.

Буга

Бугам дөө ол
Бустап кел чор.

Бурундуктааш,
Мунуптар мен.

Бөмбүк

Аптарадан бөмбүк алгаш,
Арбай-оол-даа ойнай берген.
Кылаң шалаа кагар орта,
Кызаш дигеш чаштай берген.
Катап тепкен — ханаа деггеш,
Хаваан орта дыйт-ла диген.
Хорадааштын, муна каапкан —
Хокпаш кылдыр ойтур октаан.

Сайлык

Оюмаажык сайзанаанга
Ойнаар-кызын адып каапкан.
Бажыңыңга сактып келгеш,
Маңнап четкен — сайлык харын
Ойнаар-кызын алаактырып,
Ойнап-хөглөп ырлап орган.

Чырык

Кадарганы сылдыс-биле
Караңгы дүн чүгө читкен?
Чырык ону
Чылгылар дег сүрө берген.

Дагаажыгаш

Дагаажыгаш, дагаажыгаш
Даңгаар эртен алгырбай.
Тараа бээрге бажын савап,
Дайнап чиптер чаптанчыгбай.

САЛЧАН ТАМБА

Хөөлбекте кадыргылар

Чаашкын соонда Шаңгыр-Даш суу
Саваа сыңмас дажыг чыткан.

Хемим тыртым болу бээрге,
Кежиг черге чортуп келдим.

Ында бир-ле хөөлбек чиктиг —
Хайынганыг бырлаңнап тур.
Блавылап чеде бердим:
Кадыргылар үстүп каап-тыр.

Каш-ла ускууш хөөлбек соглур —
Кадыргылар өлгүлөп каар.
Ажап-чилби кускун, сааскан
Аңаа чыгып, тодар, дойлаар.

Дергээ чораан бөдүрээмни
Дегийт, шалып чежип алдым.
Агым сугну хууңга ускаш,
Аңаа балык шүүрөп тур мен.

Шангыр-Даштын суунга чедир
Шаам төндүр шошкаан-дыр мен.
Хөөкүй чараш кадыргылар
Хөөлбээн каггаш, хемче көштү.

Сугже урган балыктарым
Танаан ажып, чакпа херип,
Ханы ээрем дүвүндүвө
Караш кылдыр шымындылар.

Мен дег ындыг кээргек улус
Көвей боорун күзевишаан,
Беримчелиг чуртум алгап,
Хөөмейлеп ырлапкан мен.

Уя

Сиген кезер шөлүм аштап,
Чинге-Хемге одагландым.
Арыг кыды шетчигеште
Аргааш, аскан борбуяк тур.

Көрүгзүнүп турарымга,
Көктээш кушкаш ужуп келди.
Оолдары аксын ажып,
Оортан чемиш дилей берди.

Ажы-төлге чемиш үлээш,
Ава база чорувутту.

Улуг шимээн үндүрбейн-даа,
Уяа чыпшыр чедип келдим.

Ававыс деп бодааннар боор,
Чнир чем дилээн чарашпайлар
Аастарын аазаткылап,
«Чим-чим» кыннып мижирешти.

Конфеттерни, печеньени
Карманымдан уштуп келдим.
Уя эрии ыйгылакка
Уруп кааштың, чорувуттум.

Ава келгеш, мээң сартыым
Хоюткаштың үлөп берзин.
Аазатпайлар — көктээшпейлер
Кончуг ханып амданнанзын.

ЭКЕР-ООЛ КЕЧИЛОЛ

Үндүр имнедипкен

Ыржым-шыпшың өрээлге бешки классчы Өпей-оол чаас-каан кичээлдеп олурган. Баштай-ла бижиир онаалгаларын күүседипкен. Ол душта кожа чурттап-турар чаңгыс классчы эжи оон соңгазының дужунга келгеш, «ойнаалы» деп үндүр имнеп туруп берген. «Эшке харыы берип, дыңналдыр чугаалаар болза, хоржок эвеспе, авам дыңнап каар» деп бодай тыртып, ам дораан үне бээр мен деп имней шаап каан. «Бойдус биле географияга дүүн чаа-ла айтырткан мен. Ында демдектерим бар-ла болгай. Башкы ам ынча дыка мени айтырбас боор. Ынчангаш ында онаалгаларны номчааш чоор, ажырбас» деп шиитпирлээш, номнарын безин ажып көрбейндаа, сумкалай шаап алган. Үнеринге белеткени берген. Ол аразында авазы бакылап кээп:

— Онаалгаларың шуптузун күүседип алдың бе, оглум?— деп айтырган.

— Ийе — деп, мегелей каапкаш, арны изиш дээн.

Ава аңаа бүзүрээш, чүнү-даа эскербээн. Өпей-оол, дүрген чуулган бөмбүк ышкаш, бөрбөш-барбаш үне халаан.

Эжишкилер суур чоогунда күскү арыгга школаже баар шагы четкиже, кедергей-ле ойнааннар.

— Ойт, озалдан каар боор бис — дээш, бажыңнарынче,

хойган бора-хирилээлер ышкаш, салдыр-сулдур халчыл-ла кааннар.

Бойдус, география кичээлдери Өпей-оолга кандыг-ла-бир коргунчуг аң араатан дег болуп, сагышка кирип чораан. «Ча, хулурай бер, айтырар боор бе, оон корткаш чоорул» деп бодун оожуктуруп, бодангылаар-даа.

Бажыннарынга келгеш, дүвү-далаш чемненипкеш, школа-же бурт дээннер. Кичээлдер билдиртпейн эртип-ле турган. Өпей-оолду башкылар кыйгырбаан. Сөөлгү кичээлдер — география, бойдус. Чапсарлаан соонда кичээл эгелээн.

География башкызы бүгү классче, өшкөн отту көзөп, чүшкүрери ышкаш, хөй айтырыг салып, өөреникчилерни удаа-дараа тургускулаан. Ынчалза-даа олар илдик чок харыылап турганнар. Башкы аңаа өөрүп, «эр хейлер» деп мактагылаан. А онаалга күүсетпээн — ном ашпаан Өпей-оол мурнунда олурган эжиниң калбак ооргазының артынга ажытталып, хаваандан, мадагар думчуундан көк суг дер дүшкөн, кулактары кыза берген, шимчеш дивейн, ылым-чылым ыгыя берген олурган. Шапкан аъттың быктының догданнаары дег, ооң чүрээ улам дыңзыг тиккиледир соккулаар. Башкының көскү карактары класста калбак оорга артында чаштынган «койгунчугашты» тып алган. «Өпей-оол!» деп кыйгырыпкан. Хораан «койгунчугаш» серт кынгаш, «чыдынындан» оожум туруп келген. Башкы айтырыг салган. Донгая берген ыт чок туруп-туруп, «билбес мен» дээн.

Башкы:

— Кичээл катаптавааның ол бе? А чүге? — деп айтырган.

Демги кады ойнап чораан эжи «чугаалаптар ирги бе мон» дээнзиг, карак уштап көрүп турган Өпей-оол хөлүе берген туруп-туруп:

— Ажырбас боор деп бодадым, башкы — деп, сирилээш үн-биле шала оожум харыылаан.

А демги үндүр имнеп аппаратан эжи парта кырынче улам чавызаш кыннып, арны-бажы өрт дег кыза берген.

— Ол дээрге, чөптүг чылдагаан эвес-тир — дээш, шыңгы башкы ийи деп демдекти журналда Өпей-оолдун адының дужунга саат чок бажый шаап каан. Демир-үжүк бажының саазынга чүгүрген даажы Өпей-оолдун кулаанга хөректенген-зиг, артында-ла кыйырткайндыр, дынналып келген. «Олуруп ал» деп чугаа дыңнааш, оол бажы халаш кыннып, шала ийлендир олура тыртып алган. Өштүг чүве дег, дараазында бойдус кичээлинге Өпей-оолду башкы база кыйгырыпкан. Башкының айтырыглары, Өпей-оолдун харыылары-даа демги хевээр болган. Айтырбас деп соора «төлгелээш» үндүр имнедипкен оол ыргак моюннуг, халагар баштыг ийини база катап «шалбадапкан». А демги үндүр имнеп турган эжи

«Өпей-оол хорадай бээр, шоглаар боор» деп бодааны-ла ол боор, сөөлгү кичээл төнери билек кара чааскаан чашты-чашты маңнап чаныпкан. Өпей-оол эжин харын чектээр хамаан чок, «бодум багым-дыр, бак сагыш башка халдаар деп чүве ол-дур ийин» деп бодап, донгайып алган ыт чок оожум ба-зып чанып орган. Сеткил-сагышка барып-барып ийи ийини аары кончуг болду ыйнаан. буттарында шой баглап каан ышкаш, идиктерин дөлдүрөди сөөртүп чораан. Өпей-оол ону безин эскербейн: «Ава-ачам «кандыг демдек алдын?» деп айтырар-ла болгай. Шынын чугаалаар мен. Ажылды дооза кылбаан шакта ойнавас мен, ам кым-даа имнезе, ынчан чер-ле тоовас мен» деп шиитпирлиг, шыңгы бодангаш, ам-на кылажын дүргедедипкен.

Чуларак

I. Мээң олчам

Кижиниң бичиизинде көргөн-даа, билген-даа онзагай чүүлдери белеп черле уттундурбас. Өйлеп-өйлеп каракка көс-түп, кулакка дыңналып кээр.

Кара бажым буурара берген. Ам кээп, биче шаамда көр-ген, билген чамдык таварылгаларымны чарт сактып олур мен. Чаңгыс аъттыг, дөрт-беш хире өшкүлүг чораан улус бис. «Сүдү-биле шай борартып ижер хайыралыг чүвेलеримни, тот-тур оъттал-оъттап хөй сүттүг кээр силер. Тарады маңнашпа-нар, бөлүк чорунар» деп, авам оларын чамдыкта кижичи ыш-каш эргеледип-чассыдып, чагыг-сөзүн бербишаан, Кара-Ту-ругже углай үндүр сүрүп тургулаар. Мен авамның оозун дыңнааш, «чугаа билир эвес, ол чүзү кижичи боор» деп бодап, бүдүү каттыргылаар мен. Ам бодап чоруурумга, амыдыралга ажыктыг ыя каш өшкүзүңге ынаа ындыг кончуг турган, а ча-гып-сургаары база-ла ужурлуг: демнигде күштүг дээни-ле ол боор он. Авам өшкүлөриңге, оларның анайларыңга-даа — шуптузунга бир дески ынак кижичи.

А мен база-ла оларымга ынак мен. Ынчалза-даа шуп-тузунга бир дески эвес болдур ийин. Хорадаанда, шог, өөрүн чыккыладыр үскүлей бээр долгай мыйыстыг, улуг-ла тарта-гар ак өшкү бар чүве. Ону Долгай-Мыйыс деп шолалаар апарган бис. Тенээ дештип, долгай мыйыстарын өөрүнчө дө-гей бээрге, мен артындан кедеп баргаш, эгилеринче мырс-мырс кылдыр шыпкыштапкаш, дезиптер мен. А ол мени кезек сүрүп чоруй четпейн, мээң соомче хөлүйтүр кайгап ту-

руп-туруп, өөрүнчө «чөгөнчиимни» дээнзиг элейтип чоруй баар.

Долгай-Мыйыс бир-ле чазын төрүпкен. Эрте эрте кымны-даа мурнай кажаяга халып чеде берген мен. Өшкүлөрүм дүш чок кегженип чыдырлар. А чаңгыс-ла Долгай-Мыйыс азыгда ээртинип хөлзөөн тур. Бичи мунгаш кажая иштин долган тыныш бузун өттүр топтап көөрүмгө, ооң адаанда, көвүк ышкаш, шөгжегер ак чүвө чыдыр. Шимчеп алгырыпсала — чаш анай! Чавыс куу бажынывыска далдырадып келгеш, авамга эгиш-тыныш-биле чугааладым. Ол өшкүдөн шала сезингеш, авамга ооргаланып, кажая иштинче дидим кирген мен. Анайының чараш болгаш чаптанчыы-даа кончуг. Чап-чаа чагган ак хар-ла! Ынчалза-даа теvedен демдектиг анай болган. Ийи кулак дөстөрүндөн эгелээш, ийи чаагын куду баткаш, ийи чырыыңга четкеш, сегел адаанче, чинге уиңуг дамырак дег, карарып бады барган дүктерлиг. Карарар чери чүглө ол! Ону харын ачамның чуларыңга дөмейлеп турган мен. Бир-бир бодаарымга, хөмүр-биле өжөгээр чуруп, шыйып-даа каан чүвө дег, кайгап-ла ханмас мен! Авам базала «По-о, тыпкан олчаннын чаражын аа, оглум!» деп эн баштай магадан. Долгай-Мыйыс чаптанчыг, чараш эр анай төрүп бээрге, ооң-биле найыралывыс экижээн. Анайын эмзирип ажаарыңга чардыккаш, тенектенирин шуут кагган хире.

Баштай тыпкан олчамга ынаам аажок апарган. Чүглө оон-биле үрелдежип, тудуп, суйбап туруксаам кээр! Оомга удаваанда-ла «Чуларак» деп шала ат тыпсы шаап бердим. Чуларагым хонук санында-ла улам өзүп, доругуп орган. Анаа черле турбас, дөскөл чогу-ла кончуг! Өске өшкүнү оорлап эме бергеш, ойтур тептирип-даа алыр-ла. Эжин «чоп хөлестеп чыдыр сен, тур, ойнаалы» дээнзиг, быктынче дыгыр мыйыстары-биле үстүрө-даа бээр-ле. Бирде чавыс черлеп, мунгаш кажая кырынче үнө халый берген, ында самнап дешкилээн-даа турар-ла...

Ох, дөскөл чок-ла кулугур ийин! Бир-ле катап чанынга бичи хава кээрге, оңу базыңчактап дыгыр мыйызы-биле барып үстүрүпкеш, балдырын ызыртып алган чери база бар. Ол балыгга эм чаггаш шарып тургаш, арай боорда экирткен мен. Ол шуут чүглө мээң анайым болган. Ада-нем-даа, акым-даа: «Шолук-оолдун тенек Чуларагы» дээрлер.

Хавадан даржыктыг хары алгаш, ол элээн үр үе иштинде оожургаан. Анайымны кээргеп-даа, ам-на томаарып боор деп-даа бодал турган мен. Чүү катканың, сегээн соонда дөспөс чаңы база-ла хайныгып эгелээн...

Үе билдиртпейн эртип-ле турган. Ооң үүлгөткен «херээ» көвүдээн. Бир-ле ынчап опчоктанып маңнап тургаш, кажая иштинге авамның өшкү саггаш, чанынга сыгыртаага салып

алган сүдүн тө таварааш барган. Хорадааш, шыкпыртаар дээрге, ол-бо былдааш четтирбес болган...

Мен бирги классчы апарганымда, ол шору сергежик боол өзе берген. Ындазында сергек болгаш дөспөс чаңы хевээр. Школадан аар портфельдиг чанып оорар мен. Чуларак ынчан бараанымны кайы ырактан көрүп каапса-ла, маң-биле уткуй кээр. Суйбап эргелеткеш, ооң ооргазынга портфелимни:

— Ам сен чүкте — дээш, чыпшыр шарып каггылаар мен.

Ол ону аартыктавас-даа, менден чыда калбас: маңнаарымга маңнап, оожумнаарымга, бажын бедидипкен чоргаары сүргей базып чоргулаар.

II. Чуларактың туруглааны

Бистиң чавыт куу бажыңывыс суурнуң бир ужунга турган чүве. Артыы талазында делгем шөлдер, шаттар, улуг, биче даглар ынаар-ла херлип-шөйлүп чоруй барган. Мурнуу талазында арга-арыглыг. Арыг ындында, сүүр баштыг, бедик, дүрзүгүр кара чалым хая бар. Ону улус Кара-Туруг дээр, ады-ла ол. Шынап-ла дүрзүгүр кара туруг-ла болгай. Ооң баарында арыг чокпайтыр сырый үнген чодураалар-биле шыптынган. Ында балык-байлаңныг дамырак кара суг кыңгырткайндыр ырлап бадып чыдар. Чазын майда ол чооккавыны Кара-Туругнуң чыс бажындан харап көөрге, чараш-ла ийин: ак-ла чайт, чадып каан торгу-ла; а ол торгу сырыннаарга, хөлбеңейндир чалгып чыдар. Ооң чыдының чаагайын, агаарының арыг, экизин чүү дээр!

А шала күскээр ол арыгны харап көөр болза, кара, өкпөң, сарыг, ногаан — кандыг өннөр ында чок дээр! Ынчан чымчак салгынга ол арыг элеш-шимчеш-даа дивес апарен. Салбак санында дас кара чодураа мизирерти үнүп келген. куду халая берген аар-салам апарган тургулаар. Шак ол өйде Кара-Туруг баарында арыг иштиниң дааш-шимээни дендей бээр. Чодураа, кызыл-кат, инек-караа чыгган улуг, биче кижилерниң чугаа-сооду, каткы-иткизи, ыры-шоору чаңгыланыр.

Ынчан:

Чодураа деп чокпак чүве
Кандыг талдан үнген чүвөл?
Чоон чаштыг уругларны
Кандыг кадай төрөөн чүвөл?—

деп, ыр-даа арга-дашка чаңгыланып, дыңналып келгилээр-ле.

Кара-Туругнуң байлактыг, каас-чараш арга-арыгже көрүнгөн арны — кижини үнүп шыдавас, барык-ла адагаш дег

дорт, бөзүр чалым хая. Адаандан көөргө, чогум бажы ынаар-ла шиштейти дүндүүштелип үнө берген. Ооң хөрээнде, эгин-неринде хараачыгайлар болгаш черлик көгө-бугалар хонгу-лап каап, карыштыр-солуштур дойлуп ужуп тургулаар. А ооң артыгы талазы — кадар оыттуг, бедик, чавыс даглар-биле тутчуп чоруй барган. Ынчангаш ол туругже кижиде, мал-маган-даа чүгле олап үнер.

Даг-даш тевер болгаш, өшкүлөр аңаа кончуг тааржыр. Авамның өшкүлери кадат билдир эвес, амыр өшкүлөр боор: сүрүпкен черинге төттүр оыттап-оыттап, кежээликтей ол-ла өйүндө өдскөчө боттары-ла догдурадыр шуужупкан маңнажып кирип кээр. Оон ыңай эки чүвези — олар чарылбас. Ооң ка-дында Долгай-Мыйыс төрүпкен соонда «тенээ» читкен. Баш-тайгы төлү — мээң Чуларагым ол.

Сентябрьның ортан үези. Эртен, кежээ соок шору дыңзып орган. Ачам биле акым ажылдап чоруткаш келбээн. Өшкү-леривис ол эртен база-ла Кара-Туругже оыттап үнген чүвө. Кежээликтей анаарга, авам хөлзөп үндү:

— Бо өшкүлөр чоп чиде берген, ойт! Кээр өйү эртип тур. Кежиг аксындан уткуп, бараадап көөр бис бе, оглум, азы кээрин бичин манаар бе?— деп, чогум дорт шиитпир чок, хейде-ле сагыжы дөстүнмейн үнө-кире маңнаан тур.

Манап олурувуста өшкүлөривис, шынап-ла, имир каксы бо келди. Сүлдө бо, Чуларак ында чок! Долгай-Мыйыс соон-че көрүнгөш-ле, эдип каап турар мындыг. Авам-биле кежиг аксынга чедир шошкааш, суг унун өрү-куду кый деп маңна-гылааш, тып чадап кааш, могап турупкан чанып келдивис.

Өг ишти шупту чыгып келген. Чаңгыс аай эртен даң ба-жында дилээр диштивис.

— Өске улустун өшкүлөринде каттыжып чоруй барган болза, Чуларакты танып алыры белен-не болгай — деп, ачам база шуудунга кире берди.

А мен сергежимни сактып бодаар дээш орта удуvain, аңдарлып-дүндерлип чыда хонган мен. Экизи көргөн, эрте-нинде улуг-хүн таварышкан. Өг ажылы кылыр дээш авам артып калган, а бис үш адашкы сыгыр даң бажында Кара-Туругже углай дилеп чорупкан бис. Арыг иштинде остар, оң-гарлар болгаш сугнун ээргийштелчек ээремнерин бакылап, кый деп шаг-ла болган бис.

— Дөснес чүвө уш-баш чок халып тургаш, туруглай бер-жик ирги бе?— дээш, ачам туруг баарыңче шуут-ла дорт ба-зыпты.

Анаа келгеш, өрү дилегзинип көрүп, кый деп турдуvус. Ойт, шынап-ла, ынаар, дээр шаар, туруг бажында-ла хире, харыы кылдыр эде-дир.

— Дөө-ле, хая тинде агара берген тур, ачай — деп, баш-тай көргенимге амырааш, алгырыптым.

Даап бодап чорааны шын боорга, ачам:

— Диведим бе, ол-дур, дүжүп чадай берген — дей тыр-тын кагды.

Мен «туруглап деп чүве ол-дур» деп бодавышаан, Чулар-агымны кээрген, өйлөп-өйлөп кыйгырып каап тур мен.

Ачам:

— Ам кый диве, эшкедеп дивидээш, оон тайып бады баар — деп соксатты.

Дүрзүгүр кара чалымның калбак арнында агарар чүве чангыс-ла ол! Чуларак эглип безин албас, чүгле бажын куду болгаш бир ийинче шимчедир, чаңгыс угже доораланып алган тувар. Ол-ла уг-биле ийи-бир базым шимчээрин-не шимчээр. Эх, аштап-суксаан, доңган-дожаан, корткан-хөлзээн күжүр ыйнаан!

— Чоон хендирлер-биле так шарыттынып алгаш, чүгле кырыдан бадып болур-дур. Ынаар бадар дидим кижиде база херек, а кырындан тыртар, аайлап башкарар шыырак кижилер база херек. Аалга дүрген баргаш, кожалар-биле сүмележип көөр-дүр — дээш, ачам орук баштап далаштыг базыпты.

— Спортсмен-даа, сөөгү биче-даа, эрес эр болгай, бо кожавыс Базыр ашактын оглу Сергей ынаар ирги бе, ачай — деп, акым сүмелей-дир.

— А-дыр, баргаш боду-биле, ада-нези-биле чугаалажып тургаш, болуулу шинме — деп харыылады.

...Кожаларывыс улуг, биче эр кижилер шупту-ла мээң туруглаан ынак сергежиимни дүжүрүп, амы-тынын алыр дээш кончуг чоон быжыг хендирлер туткулааш, Кара-Туруг-же сөктүп чорупту. Мен база-ла ынаар иштим ийи базып ор мен.

Чырып келген. Хөөкүй сергежим арыг иштинде улус шимээни дыңнап кааш, ынаар-ла талыгырда багайтыр алгырарга, Кара-Туруг ону катаптап кагды.

— Ол-дур ала, хөөкүйнү! — деп, ашактарның чамдызы кээргел чугаалажы бердилер.

Туруг баарындан ак сергежиктин турар черин топтап көрүп-көрүп алгаш, эрес-дидим Сергейни чагывышаан, ачам, Базыр ашак баштаан каш мөге-шыырак эрлер туругнуң «чушжуузун» таварты үнгеш, тейинден харап кээр дээш чоруптулар.

Кара чалымда бичии ак точка апарган сергежиктен карак салбайн көрүп турар, мен баштаан каш оолдар арыгда, чодураалар дөзүндө, артып калган бис. Элээн үр болгандала, ачамның шляпалыг бажы, туруг кырында кара эзир кээп хонувканзыг, баштай көстүп келди.

— О-ой, харын ол аразы чүгээр чоок-тур, тос-он хире-ле метр боор оң — деп, мээң чанымга турган шору улуг оол чугааланып үнерге, сеткилим чырыш дээн.

— Ам-на, Сергей «парашюттап» бадар боор — деп, ол маадырлыг чорукту четтикпейн манап, хөлзеп турарын-даа илередир оол бар.

Аажок чагып-сургап, шарып-бектеп магадылап-ла турган-нар боор, элээн болганда, Сергей-даа кончуг оваарымчалыг халбактанып батты-ла! «Ыйтташпаңар!» деп өөрүмчө алгырып кааш, тынар-тынмас кайгап тур мен. Будук сый базыптарга безин чүрээм серт дээр: согары дүргедеп, шапкыланып-ла турар. Чуларакче чоон хендир база салып бадырыпты. Кырындан хенертен чылан ышкаш шөйбек чүве халанайнып бады кээрге, сергежик серт дээш бурунгаар дап берди. Чуглу бээри ол бе дээш карак чажырып, мөгүдей бердим. Эрес Сергей хаяның бөзүр черлеринге, тиглеринге теп чорааш, Чуларактын турар черинде халанайнып келди! Туруглаан күжүр баш сугар чер дилээнзиг аткаар-ишкээр дывыржы-дыр. «Корткаш, уг-шигжок шурай бээр ийне» дээш пат-ла тур мен. Сергей сергежиктин турганы хая тинге ийи будун салып, ам-на таваар кээп «хонуп» алды. Кезек када тудуп-суйбап, эргеледип тургаш, куруг халаңнаан чоон хендирнин ужу-биле сергежикти ашактарның айтып бергенин ёзугаар эптиг, аарбас черлеринден шарый каапты ышкаш. «Че!» деп алгырарга, шыырак эрлер баштай сергежикти тыртып үндүрдүлөр-ле. Шарып каанының эптии кончуг хире: анаа-ла дөрт-буттап туруп алган чүве ышкаш. Ужуп чанчыкпаан хөөкүй сирленнедир алгыра-алгыра агаарда тепкиленип, салдап бар чыдыр. Ак сергени көөрге, парашют-даа ышкаш, хендирни болгаш ашактарны бодаарга, көдүртүр күштүг кран-даа ышкаш. Ол-даа ынаар сөөлгү катап алгыргаш, туруг бажының артынче ажытталы берди. Сактырымга, бөкпек ак булут туруг артынче ажытталдыр көже берген ышкаш болду. Ооң соон дарый Сергейни күштүг «краннар» база-ла дээр шаар азып үндүрө берди. Үнеринге ол, хартыганың кашпагайы дег, илдик чок болду. Черде турган бистер боттарывыс-ла тиелелге чедип алган чүве дег: «Сергей, ура-а!» деп чайгаар-ла алгыржыптывыс...

Кезээни-ле ол боор, ооң соонда Чуларак көнгүс томаараан: кажаа-хүрээ, хая-даш-даа кырлап маңнавастан. А мээң анаа-даа ынаам, ооң менээ-даа ынаа хевээр арткан.

Зарядка кылыр мен

Эзеп-херлип чытпас мен,
Эртен эрте турар мен.
Даштын арыг агаарже
Далаш маңнап үнер мен.

Салгын удур чиик, сергек
Зарядка кылыр-ла мен.
Маңнап, шошкуп турарга,
Магалыын-даа кандыг дээр!

Даглар арты ыракка
Таваар удуп хонган хүн
Херел чырыын баштай-ла
Хере-шөө чажып кээр.

Чаа хүннү уткуп алыр
Чаңчылым ол апарган.
Ынчаңгаштың гиколамче
Ырлыг-хөглүг чоруур мен.

Садигим

Авам, ачам иелээ
Ажылынче чоруй баар.
А мен бажың ээлеп маа
Артып калбас апардым.

Эштерим дег база-ла
Эртен эрте чоруур мен:
Садигим чанывыста
Чааскаан маңнап чедер мен.

Каткы-хөглүг турар бис,
Кады ойнаар өөрүм хөй.
Ойнаарактар эндерик,
Оон бодум шилип аар мен.

Чалгааравас, хөглүг боор,
Чаныксавас апаар мен.
Бажыңым дег өөрөнгөн
Барыксанчыг садигим.

ОНДАР КАҢ-ООЛ

Сайлык оглу

Хөлегедө оглун кагган
Хөөкүй сайлык дораан келген.
Чыжырадыр алгыргылааш,
Чыгган чемин дораан берген.

Авазының хоолулуг
Аа судун эмген чаш дег,
Чаагайын сөглээн ышкаш,
Чайтыладыр ырлагылаан:

«Чалгыннарым шыдал кирген.
Чараш чуртум эргий көрүп,
Ак-көк дээрже согунналдыр
Ам-на эртен кылайтыр мен!»

Изиг хүнде сугга чунуп,
Иези дег чүгүргүлээн:
— Ижип өскөн хемим ышкаш,
Шил дег, көскү арыг хем чок!»

Найырал

Эник биле диис оглу
Эргин орта душчу берген:
— Чүү деп мындыг амытаныл,
Чүге бистер көрүшпээн бис??

Кудуруктар тургулапкан,
Кулактар так чыткылапкан:
— Эжик кедеп турган-дыр ол,
Эжелекчи келген-не-дир!!

Чыдын билчип чөгел төткен,
Сымырашкан ышкаш болган:
— Холуң эккел, кады чоруул,
Кодан ээзи ышказыл бис?!

Хербектенчип кезек ойнаан,
Херим иштин ширбип аштаан:
— Чааскаан эвес, өңнүктүг мен!
Чарылбас бис, демниг-ле бис!

Торга

Улуг коңгул — барабанын
Уран Торга улдавыттар.
Ундаравас хөглүг эзим
Уйгузундан оттуп келир.

Сыгыр данда турган Торга
Сырбыктарга, кушкаштарга,

Сыгыргага бажың тудуп,
Шыгаап, эптеп, чонун хүнзээр.

Кырган дыттар, чодур шиви
Кыйырадыр човууртай бээр.
Чайжок иште тудугжу куш
Чалалгаже аьттаныптар.

Узун хаайын үстүргүлөп,
Унун өрү дыннап шинчиир.
Кемниг черин дораан тыпкаш,
Кезип эмнээш, улай хаптар.

Арга-эзим кадыын каңнап,
Аңаа хостуг бызаңнаарда.
Солуп, уштуп чайзыравас
Шокар хептин чаражы ол.

Күскелер

Сыннар ажып хүн-даа чанган.
Сылдыс караа чивецнешкен.
Шыкта чечек, ойнаарактар
Шыыладыр орнунда удаан.

Хүлүрешкен күскелерни
Күжүр Моортай: «Удуңар»— деп,
Чагыл-сөглөп чадажып каан,
Чаштып-дезип чорувуткан.

Чытканнарга амыр бербейн,
Шылырадыр дагжап хонган.
Дангаар эртен турар шакта
Далдыр удуп чыткылапкан.

ОНДАР ЧАҢ-ООЛ

Өңүктери дузалашкан

Салбактары сыргаланган
Сайлыг элдер дургаар үнер,
Ишкин-Хемниц эриктери
Инек-караа ораны чер.

Чаъстап, хүннеп туруп бээрге,
Шала күскээр кат-даа быжар.
Шак ол өйү чалай бээрге,
Часкал, Нина каттап чораан.

Савалары долгалакта,
Шыргай өттүр алгы үнген.
Сактырга-ла дуза дилээн —
«Шымданар!»—дээн ышкаш болган.

Каттыг хуунун туткап хевээр
— Кайда, чүл?— деп, дүвүрексел,
Хараганныг шыргайларже
Харап, дилеп кирипкеннер.

Бөкпек хаактыг дөңчүгеште
Бөртчүгеш дег койгун оглу
Тепкиленип, туруп чадап,
Демниг дуза дилеп чыткан.

Часкал, Нина келген дораан
Чаптап, суйбап тудар часкан.
Ок-чылан ораапканын
Ол-ла дораан көрүп кааннар.

Бора дүктер аразынче
Боглуп, тырлып кире берген,
Адыр дылын караңнаткан
Аштаан чылан кирижелген.

Койгунчукту камгалаар дээш,
Кончуг далаш хөделгеннер.
Адыр талдар сыйып туткаш,
Адыра идип салыпканнар.

Ханы боглуп, харыксырап,
Халыыр шинии үзүлген бол,
Өпеликтээн койгун оглу
Өңнүктерже көрнүп келген.

Четтиргенин илередип,
Кулактарын чылбыйткылааш,
Черин, чуртун эргий көрүп,
Куураңнадып ыңай болган.

Өңнүүн хостаан пионерлер
Өөрүшкүлүг чаныпканнар.
Куруг калган аштаан чылан
Курлуп, шөйлүп чыдып калган.

Манар

Чивеннээр. Ол малчынның бичии оглунун ады-дыр. Ооң адын кырган-авазы ынчаар адаан. Чивеннээр улусче чүве чугаалаар дээнде, баштай ооң улуг кара карактары дүвүрөп, чазык хүлүмзүрүг-биле чивенейнип эгелээр.

Чайның ортан айы турган. Бүргег дүне. Дээрде чангыс-даа сылдыс көзүлбес. Ымыраалар ол чылыг, сыг дээр салгын чок дүне, чүнү соруптарын дилеп, даштыгаа шуглак чок кижини чыттырбас болган.

Чивеннээр ачазы-биле дүнениң-не хой манап, кажаа чанынга хонарлар. Кур кажааның бир талазында өг, ооң чанынга Чүрекпен деп ыдын баглап каар, а өгдө — авазы, уг-базы, дунмалары. Кажааның өске талазында — адашкылар. Дүнеки танныылга олар таарышкан-даа адашкылар. Адазы удуп чыдып ал-ла, «тракторун ажылдадып» эгелээр. Ооң хаарыктаары каяа-даа дыңналы бээр хире сагындырар. Оглу дүн ортузундан сонгаар удуур, чүгө дээрге, адазы хаарыктаарга, оол удуп чадааш, дүн ортузу эртип чорда удуп каар, а ачазы түрүлдүр удупкаш, ам сергеп эгелээр.

Дүне оол бир дыңнап чыдарга, аъттар даванының даажы дыңналган. Ылаптап дыннаалаарга, аал үстүндө суг кежиинден дааш чоорту чоокшулап кел чораан. Чоорган азыындан дээр-актап көрүп чыдарга, карарып көстүр ийн аъттыг кижини аалдың чанында сайга келгеннер. Чивеннээр адазын шенектеп оттурган. Ынчалза-даа чүгле хаарыктаары түр када соксаар. Сымыранган — адазы чүгле улаараанзыг чулчуруур, дыңзыдыр чугаалаар дээрге, оорлар дыңнап каар. Адашкыларда боо-чепсек бар эвес, ынчангаш Чивеннээр удуурда, чанынга даштар чыып алыр. Адазының хаарыктаары ам дам барган, а Чивеннээр даштарын тудуп каап чыткан. Аъттыг кижилерниң бирээзи дүшкеш, аъдын эжинге тутсуп кааш, кажаада хойларже углапкан. Чүрекпени-даа хөг дивээн.

Ам канчаар, бот хөделгени дээре эвеспе дээш, хой кажаа-зынче кел чораан кижини доктаадыр деп бодаан.

— Тур! Кым сен?— деп, алгырыпкан.

Оор дедир халааш, аъдында барган. Оол тура халааш, аъттыг кижилерни даштары-биле улай-улай соккулаан.

— Уё!— деп алгырган соонда, аъттанып чытканы аъдының чанында кээп дүшкен. Бирээзи дезип ыңай болган. Ол аразында авазы багда ыдын салыпкан. Адазы база хөлзээн. Аът чанында човууртаан кижиге Чүрекпен хөмө шурай берген. Оорнуң чепсээн октаткаш, холдарын аргамчы-биле хүлээш, өггө эккелгеннер. Оор кылаштай-даа албас, алгы-кышкызы кончуг болган. Чивеннээрниң «автоматтап» турганы борбак даштарның бирээзи оорнуң кулак дажынга барып

дегген болган. Бо ол ынчаар аалдарның анай-хураганын оорлап, дүвүрээзин үндүрер, дүн чоруктуг бөлүк оорларның баштыны Тот-оол болган.

Ол эрес-маадырлыг чоруу дээш, Чивецнээрни совхозтун дирекция чери келдирткеш, өртектиг шанналдар тыпсып, Чагытайның пионер лагеринче баар халас путёвка-биле шаңнаан.

САТ БИЧЕ-ООЛ

Чуңгуга

Улуг-хүн-не келир,
Уругларым чуңгулаар.
Хаак, шанаан сөөрткеш,
Хараар-Тейге туруптар.

Ачазы, авазы —
Анаа кайын ораp бис.
Чаштар-биле дөмей-ле
Чаржып тура хүнзээр бис.

Арыг чаагай агаарга,
Ажы-төлүм амыраар.
Эстээн дүвү биске четпейн,
Ээргинштелип туруп бээр.

Кылыткаш кээлем

Бээр келем, кожа тур,
Мээң-биле четтин, че,
Кыламаны куду
Кылыткаш кээлем.

«Демир аьдым» тайбас,
Дески дошка ынак.
Сырын, дүвү эстеннеп,
Сывыртааштың четпес.

Суук-узун баскылааш,
Шуудадыр маңнашкаш,
Аай-дедир дескинип,
Аттыга-ла бергей бис.

СААЯ СОСКАЛДАЙ

Өгдө дуруяа оолдары

Бир-ле катап «Белиңчи» кадай суг чайлаглап көжөринче белеткенип турган. Кадай барбаларыңга чүү-хөө чүвелерин суп, өөнүн иштин аайлап турган. Канчангаш-ла көөрге, орун адаанда хоста дүрүп каан тон быжар чурук чыткан.

— Мону чоп мында дүргөш, октапкан хейлерил?— деп, бичии уругларын чемелээр сагыштыг кадай чурукту алгаш, силгий каапкан. Сүлдө-ле бо. Достак кара карактарлыг, узун чинге моюннарлыг, шиш-шиш хаайларлыг, ырбыскын чинге даваннарлыг, аастары аңгайнып шимчеп чыдар мет-пегер кызыл тас ийи дириг амытаннар ширтек кырында барып дүшкүлээш, дырбаңайнып шимчеп чыткылаан.

Ындында-ла белиңнээр кадай, оларны көргөш, шуут-ла далыл каар часкан.

— Өршээ, дадай, ха-дунма! Бо чүү деп мындыг чүвелерил кончуун, кончуун, сүргейин, үндүржүп көрүнер!— деп, кадай кезек кускуннавышаан, изиг-демир долгандыр самнап халып эгелээн.

Кады өглериңи херээжен ээлери чыгып алгаш, пат-ла кайгап, оларже чагдавайн, чииртимнеп, аразында сымыранчып, чүглө хей хөлзээр болганнар.

— Кончуун ала, угбакым? Чүү чүвениң төлдери дээр сен. Кайын анаа чүвелер деп. Куш оолдары-ла хевирлиг.

— Өггө куш канчап кирип кээр чүвел, ол чүү дээриңер ол?— деп, чамдыктары чөпшээрешпес болганнар.

Ол бичии кызыл тас амылыг амытаннарның тыптып келгениниң ужуру мындыг. Белиңнээр кадайның Айлаң дээр хеймер кызы сайга шартылаа сывырып халып чорааш, бир дөс хараган доорзунга ийи борбак дуруяа чуургалары чытканын эскерип кааш, өөнгө эккеп, демги тон чуруунга ораагаш, дөжөк хозунга суп кааш, ол хевээр уттупкан. А частыр өйү чедип келген дуруяа оолдары чылыг чурук-биле чоорганнанып алгаш чыда частып келгеннери ол чүвө-дир.

Сылдыс чырып турзун, оглум

Дүндөйген көк дээрим каастаан
Түмен сылдыс четчип турда,
Орай кежээ бажыңымдан
Оглум туткан үнүп келдим.
Чайгы агаар
Чаагай-дыр,

Тынаал, оглум!
Тынаал, оглум!
Дээрде кыпкан сылдыстарже
Девип-давып, холун сунуп,
Анаа барып четсе дээнзиг
Алешажыым чулчура-дыр.
Чырып кыпкан
Сылдыстарже
Давы, оглум!
Давы, оглум!
Ужар бодаан кушкаш оглу
Чалгын чая бергени дег,
Ужа-тура базарынче
Чаа-ла, тап бср чыдар-дыр, сен.
Ийи-буттап,
Ийи, бирлеп,
Бас-ла, оглум!
Бас-ла, оглум!
Сылдыс дээрге чырып турзун,
Ол-даа кай баар, дезер эвес.
Шыдал кирип өзүп алгаш,
Орлан эзир, ушкай сен аан!

Чайынныг дээр адаан орта,
Чалы Тыва черинге маа,
Чалгын чайган чайка ышкаш,
Чазык, сергек дорук, оглум.
Тоол шагда
Довуккай дег,
Доруун эр бооп,
Дорук, оглум!

Критика болгаш библиография

АНТОН КАЛЗАҢ

«ҮНҮМ ДИЛЭЭШ ТЫППААН ШААМДА»...

(А. Даржайның шүлүктөрүнүн
чыындыларының дугайында)

Алдсиз чылдарның ортан үезинден бээр, тыва шүлүк чогаалының чаа үе-чадазында, чаа салгалдың кезек шүлүкчүлери өзүп келген. Оларның аразында А. Даржайның ады номчукчуларга эки билдингир. Ол барык он беш чыл бурунгаар парладып эгелээш, шүлүктөрүнүн үш чыындызын үндүргөн.

А. Даржай шүлүкчүнүн, ыраажы дег, катап таттынмас онзагай үнүг болурун элээн эрте билген.

Бодум хуумда үнүм дилеп тыппаан шаамда
«Поэзияга бердиндим» деп шыдавас мен.

Боттуң хуузуңда эскериглери, идеялары, сеткил-бодалдары чокта, бижир аяны, «холунуң үжүү» үнүп келбээнде, шүлүкчү деп бедик атты сөс эптеп бижир кижини бүрүзү-ле эдилеп шыдавас. «Поэзияны канчаар кылырын айтыр аргажок, кижини-кижиге ол дөмөй эвес тыптыр. Кол-ла чүве — боду үнүг болурунда, бодунуң аянын тыварында» — деп бөгүнгү сураглыг чех шүлүкчү Д. Шайнер чугаалаан. («Литературная газета», 1978. VIII. 2).

Поэзияның эсези шүлүкчүнүн хөрөк-чүрээни амыратпастан сеткил-бодалды улуска чугаалаксаан күзелде дээрзи билдингир. Ынчалза-даа ол сеткил-бодал база ону сөс-биле чуруп, уранчыдып илереткени чаа эвес болза, ёзулуг шүлүк чогаалы тургустунмас. Бистиң шүлүкчүлөривисте өттүнүшкүн, дакпырлаашкындан уштунуп, чаартыкчы оруктарны дилеп тыварынче чүткүлдүн дыңзып келгени мооң-биле тайылбырлаттынар. Чижээлээрге, С. Молдурга бөгүн мынчаар бижип турар:

Сергей Бүрбү уран сөзү мөңгөжиткен,
Черзи ирей шевер холу диригжиткен
Овурларны катаптавас, өттүнмес мен,
Оларлардан ойзу сөглөп бижир дээн мен.
(«Шын» 1978. VIII. 20).

Бодун дилеп тывар, бодунуу-биле бижир деп сорулганы меделерди-биле тургусканы чогаадыкчы ажылының эге чадазында Даржайның кылганы бир ажыктыг түннели болган. Чүгүле чаңгыс ону дээш безин чээрби харлыында номчукчуга бир дугаар бараалгаан аныяк шүлүкчүнүн

кордал, идегел, чигзиниг, дилээшкиннер холошкан базымнары халас бар-баан дизе ажырбас.

«Төрээн черим» (1972) деп бирги чыындызынга кирген дээрэ шүлүк-тери-биле Даржай хууда бодалы, сөзү бар, өзүп кел чыдар, солун шүлүкчү деп билдинген.

Бо удаада аныяк шүлүкчү бодуун лозунун херек кырынга ам-даа чедир бадыткап четтикпээни шын-на харын. Бир эвес тыва поэзияның үндөзилекчилери С. Пюрбю, С. Сарыг-оол азы оларының изин баскан сүрүкчүзү Ю. Кюнзегеш ук шаанда барык депже чаарткчы уг-шигилг бижип эгелээн болза, Даржай баштайгы ному-биле онза чаа чүве көргүс-пээн. Ынчалза-даа «Үер», «Ыржым дүннер», «Истер», «Кайда чор сен» ышкаш шүлүктер Даржайда бир янзы шүлүкчү чаяан барын бадыткаан.

Чижээлээрге, үерлээн сугнун сүрлүг овор-хевирин «Үер» деп шүлүккө ылап шын чурааны анаа-ла таварылга эвес дээрзин поэзияга ынак ном-чукчу эскербейн барбаан. Хайнып-мөөрээн хем авторнун күзел-соруунун чамдыызы аларган ужурунда ындыг шүлүк көстүп келген.

Шыдал кирген, эрин ашкан дажыг хемге
Чырык чаагай күзелдерим деннээр ийик мен.
Оруум доза туруп келир моондактар
Орлан чүрээм доктаадып-даа шыдавастар.

«Үер»-биле чангыс чылда бижиттинген «Ыржым дүннер» деп шүлүк-түң поэтиктиг утка-бодалы, овор-хевирлери, сөс-домаа чангыс ай бооп, аажок таарышкан. Бир эвес «Үерде» бойдустан ширин чаңын, дөскөл чок күжүн онзалап шүлүктээн болза, «Ыржым дүннер» тааланчыг, маажым хөөн-биле долдунган. Дүнекиниң хевир-байдалы, ыт-даажы, аалдар ынды алаак кежир аккан хемниң агымының шулураажы», «Ыттар шаг чок ында-хаая ээргилээр», «Чедишкен ай каан дээрлеп далаш чокка чер-же чырын саарбышаан көжүп орар»—бүгү чүве авторга чоок болгаш эргим, сеткил-сагышты чылыдып, чымчадып келир.

Даржайның алдангы чылдарның ийинги чартында чедип алган уран мергежили чеден чылдарда улам сайзыраан. «Үделге» (1975), «Эргелениг» (1978) деп чыындыларда шыырак чогаалдар ону бир янзы поэтиктиг көрүүшкүнүг, өскелерден ылгалдыг лириктиг үнүг шүлүкчү апарганын чугаалап турар. «Чаа хүнге йөрээл», «Нордук угбай», «Чаа-Хөл», «Үделге», «Көс», «Ыдыктыг доврак», «Суурумче чагаа», «Чанып ор мен» болгаш өске-даа шүлүктер тыва поэзияда чаа сөс болбушаан, ону байыткан.

Оон-биле кады шүлүкчүнүң чогаадыкчы өзүлдэзи бир дески эвес, үндүрүк-кириик, өрүлээшкинниг болгаш чавызаашкынның чоруп келгенин ыттавайн барып болбас. Ол дугайында тодаргай чугаа арай сээлзүредир болур.

Даржайның шүлүктеринин лириктиг маадыры — төрээн черинге, чонунга, амыдыралга ынак, ак сеткилге, шынчы чорукка, ынакшылга, найыралга бердинген, хүндүлээчел болгаш ажил-ниши кижини. Угаан-бодалы, күзел-соруу-биле ол бистин бир үживис. Оон ишти-хөкүнүңде амгы шагның кижилеринин сеткил-сагыжының буянның чүүлдери синникен.

Соксаш дивес бурунгаар чүткүлдүг аныяк кижиниң чырык, сергек сеткилин «Чаа хүнге йөрээл» деп шүлүкте илереткени магаданчыг:

Маңнай-кежиниң менээ тудуп сөңневишаан,
База бир хүн соңгам соктап моорлап келди.

Шүлүктү; хүнге кыйгырыг кылдыр доосканы чараш:

Хүннүң дээрбээ, улам херлип чыры-чыры!
Күштүг күзел бедиктерниң бедиин тепсин!
Чаа хүнүм чырың-биле чалының бер!
Чалы чүрээм күжү четчип, хей-аът кирзин!

Чүгле бо хире эки, бай интонациялыг шүлүктүң өңгүр чаазын «кылган иш», «күштүг күзел», «чалы чүрек» деп аңгы-аңгы авторларда катап-татаптып пат болган сөс каттыжыглары шала эргижидип турары хараадаачыг.

Бистин шүлүкчүлеривис аваларга хөй чогаалдарны тураскааткан. Совет үеде чуртталганың өндүр чаагайын долу көрүп, билген кижини магадыл кижик-чолду чаяп берген авазыңга дээди өөрүп-четтиргенин чаягаар ыр-лаксай бээр. Сагыш-сеткилдин көрүнчүү, ажыдыкчызы поэзия кижиниң ишти-хөңнүнүн ол талазынче катап-катап көрүнмөс аргажок. Даржай база аваның чырыткылыг омур-хевирин чуруп, аңа кызыгаар чок ынаан ыдыкшыдып шүлүктөп турар. Ооң «Ава» деп шүлүү хензиг-даа болза, поэтиктиг утка-байдалы-биле онзаланып турар.

Бирги одуругда стиль талазы-биле аргажок кагылчак чүүлү санавакка, бо сөс одуруг шүлүккө ава дег өндүр бедик кижини чок, ооң ачы-хаяазынга деннээр чүве тывылбас деп бодалды дыка сиирген болгаш мерген илереткен. Чеже-даа шүлүкчүлери сорок кириген ава дугайында мөңгө темага Даржай чаа поэтиктиг утка кирип, ону бодунуң тыпкан сөстери-биле уранчыдып ажыткан: «Ие дээрге хүн дег чаңгыс», «Бүгү күжүн авазы дээш бүрүн-четче үндүрзе-даа, чаңгыс дүне ажааганын чандырыптып кайын шыдаар»—мындыг хевирлиг кым-даа чугаалаваан.

Даржайның ава дугайында өске-даа шүлүктери лириктиг, чечен күштүү-биле ылгалып турар.

Даржайның шүлүктериниң лириктиг маадыры буянның, эки чүвени бо-ла эскерген, өөрөөн, аңа сеткилин каттыштырган чоруур. Ынчангаш ооң чогаалдары номчукчуну тоомча чок арттырбас. Чижээлээрге, «Кижилерге ылгал турбас» деп шүлүк ыңдыг.

Бичезинде кемдээш, хевир-сыны үрелгеш, бирде тенек оолдарга кочуладып, бирде улуг улустуң «допкак-биле улдаанындан дора» кээргел сөстериңден хилинчектенип чораан оолдуң салым-чолу кымны бодандырбазыл? Сагыжыңга амыр эвес аарышкыны чүктөп чораан ол оол хомудалга-даа алыспаан, төлептиг чоруун-даа чидирбээн, амыдыралдың өскелер-биле дең эргелиг киржикчизин, тургузукчузу мен деп чоруур. «Кижилерге ылгал турбас» деп шүлүктүң оптимистиг утка-бодалы номчукчуга чаагай сеткилдин одун кыпсыр шыдамырылыг.

Бөдүүн күш-ажылчы кижиниң омур-хевирин чураан «Нордук угбай» деп шүлүк база уттундурбас. Ооң маадыры тыва шүлүк чогаалыңга чаа

көстүп келген. Ол болза ат-сывы алгываан, хөйнүң аразынга көскүлөн эвес, анаа-ла бөдүүн аштакчы кадай. Хүннүң көржүр кожа-хелбээ чонунга ооң онза кылыпкан чүвези чок ышкаш. Ынчалза-даа нинтиниц ажыл-херээн ак сеткилдиг бүдүржүп чоруур кижиги бүрүзүнүң мактадыр ужуру ыяавыла турар. Ону ажыдып тывары — шүлүкчүнүң кежиги.

«Сууржуң турум чуртталганың кеди-чолдуун шуут хүлээп алган» Нордук угбай коллективизация үезинде чер-чуртунуң херээжен чонунга үлегер бооп, чаа туткан бажыңнарны чаагайжыдып, чугайлаарыңга кымдан артык киришкен. «Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар» — дээр. Шынап-ла Нордук угбайның ажылы уттундурбаан, шүлүкчүнү соруку киирген:

«Төрөөн сууруң — Булуң-Терек дугайында
Төөгүп бер!» — деп дилээр болза, эге баштай
Салааларын сорбуландыр чугай чип каан
Чаагай чолдуг Нордук угбам сактып кээр мен.

Мораль ужур-чөп дугайында айтырылгаче Даржай улуг кичээнгей салып турар. Шоолуг эвес ышкаш сагындырар, бөдүүн барымдаалардан амыдыралчы, поэктиг идеяларны үндүрүп кээри болза амыдыралдың фактыларын ооң ханы угаап билип чоруурун херечилеп турар. Чүге дээр-ге чүгүртүлөн көрүш-биле кандыг-даа улуг ужур-уткалык чүүлдү эскербейн барып болур, а эскерничел карак хензиг таварылганы безин халас эрттирбес, кандыг-ла-бир бодалга чедирген турар. Бо талазы-биле «Көс» деп шүлүк солун. Поэктиг чугааның бо удаада сылдаа — анаа ла көс. Тыва улустуң бурунгу сүзүү-биле алырга, от ортузунга көс турар болза, өөрүшкү болур, — аалчы келир. Ынчангаш ону өжүрүп азы чыттыр идип болбас: багай дээр. Шүлүкчү бо барымдаадан ханы утканы тыппан: тыва улустуң аалга үнген-кирген чонун хүндүлээр хоочун, чаагай чаңчылын эскерген. Авазынын оглунга сургаал чугаазы ада-өгбезинден дамчып келген ачылыг чаңчылын уламчылаар:

Кижиги, оглум, соок ай дег чангыс эвес,
Кирер-үнер эжиңи турар, чоннуг чоруур.

Ада-иелерниң ужур-чөвү, сүзүглели, билиглери ажы-төлче дамчып, эрткен болгаш амгы үелерни харылзаштырып турар. Бөгүнгү аныяк-өскөнниң сеткили улуг кижилерден укталган дөстүг.

Орай дүне келген аалчаа эжим ажык,
Одум чылыг, хөнекте шай изиг турар.

Ооң-биле кады амгы шагның кижизи шаандагының эги чаңчылын байыдып, анаа чаа, интернационалчы утка-шынарны немээн. Лириктиг маадыр чүгле кожа-хелбээ чонун эвес а делегейниң дарлаткан улустарын аалчылар кылдыр хүлээп ап, хүндүлээрин күзеп турар.

Амыдырал, өлүм ийи ылгалы чок,
Аар-берге, кадыг-дошкун ораннарда
Аштап-суксаан доңуп-дожаан яды чонну
Аалымче дөгөрезин чалап тур мен.

Черле ынчаш, чоннун мөзүзүңге төлептиг, чаагай чүүлдерни «өрүк-дүрери» Даржайның талантызының кол уг-шин дээрзин өске-даа шүлүктерден эскерер бис.

Даржай колдуунда хуунуң лириказынче чүткүлдүг шүлүкчү бооп билдинип келген. Ооң чогаалдарының темалары хөй нуруузуңда лириктиг маадырның бодунуң чурттап эрттиргени азы амыдыралчы оруунга таза-рышкан чүүлдерден, болуушкуннардан үнүп турар. Лириктиг чогаалдар бот-намдар фактылардан сыпталгаш, ниитижиткен утка-бодалы-биле улуска тааржып турар болза, оларны хоомайзынар үндезинивис чок. Хуу чуртталга чүгле авторнун бодунга-даа эвес, а калбак номчукчуларга үнелиг эстетиктиг бодалдарны берип болур. Тема, лириктиг чугаа кылырының сылдаа шүлүкчүнүң бодундан-даа, долгандыр соксаш дивейн шимчеп турар амыдыралдан-даа кээп болур, кол чүве — оларны канчаар көргүзөринде, кандыг утка-бодал-биле долдурарында, хуу барымдааны чүгле хуунуң «кежини» болдурбазында.

Даржайның чогаалдарының хөй нуруузу төрөөн чери Чаа-Хөлдү, Булуң-Теректи, ооң кижилерин, бодунуң бичии чылдарын, кады өскөн эшөөрүн көргүскөн. Оларның аразында номчукчунуң ишти-хөңнү-биле каккылажып турар шүлүктер эвээш эвес. Төрөөн Чаа-Хөлүнүң дугайында шүлүктерден «Чаа-Хөл» деп бичии шүлүктү адап болур. Ону автор ылап-ла бодунуу-биле бижээн. Ынчалза-даа ук чогаалдың поэтиктиг үнези оон хамаанчок делгем: ында чуруттунган хемниң овор-хевири авторга чоок хамаарылгалыг болурундан аңгыда ниитижиткен уjur-уткалыг,— ол овор-хевир Тываның кайы-даа булуңунда энмежок хемнерниң эрин чурттаан кижилерни чарашындырып болур:

Оо, тайга чернин хемчигежи,
Оккур, шапкын халдып ор сен.
Даштар кырлап, хая часкап,
Дажыг саарың динмиреп тур.

Бүдүн чыындыга ат берген «Эргелениг» деп шүлүк кижиниң сеткил-сагыжынын чери-биле хиннеш тудужу күш кирип чоруур деп бодалды номчуксанчыг болгаш дыңнаксанчыг кылдыр уран-чечен шүлүктээн:

Даам меңээ сеткил чылыын
Дагын катап эгидип бээр.
Шыдалымга күжүн кадып,
Шырайымны сергедиптер.
Чылыг, чымчак авам куспаа
Чылдып келген ышкаш болур.

«Шывык аъттар мунуп алгаш»... деп болгаш өске-даа шүлүктеринге Даржай бичии шаанче сагыш-биле эргилип кээп турар. Аас-кежиктиг, амыр чаш өйүнүң дугайында бүдүү кударалдыг сактыышкын сагыш карартыр мунгаралче шилчивейн, кижиниң бичии чылдары эртсе-даа, чуртталгазының кажан-даа чарылбас, чырыдып чоруур үези бооп арткан деп бодалга бисти эккээр.

Чаш шаам катап ээлбес бол,
Сагыжымга мөнгө артар.

«Чашкы шаавыс» деп лириктиг шүлүктө ол бодал бир янзы илереттинген.

Дөнгеликтер баштап маңнаан
Дөңгүр оолак хевээр болза —

дел, лириктиг маадыр «сагышыраар чүвези чок» бичи чылдарын сарыналып бодаза-даа, оптимистиг түңнелге келген:

Оолдарывыс өңчүзүнче
Сюннарывыс шилчий берген.

«Чашкы шаавыс» деп шүлүктү уян чүректиг, уран мергежили доктаап келген шүлүкчү бижээн. Сөс бүрүзү бодунуң туружунда, лириктиг бодалды чиге илередиринге чагырткан. Чуртталгазының үнген чери улуг Төрээн чуртче эге базым кылган ораны кымның-даа сеткилинге кезээде эргим бооп артар. Ынчангаш шүлүкчүнүң төрөөн суурунга тураскааткан одуруглары өскелерге база чоок апаар. «Шыкка» деп шүлүк шак-ла ыңдыг. Даржайның бо болгаш өске-даа шүлүктериниң нинти хөөнүндө, поэктиг деталдарында С. Есенинниң лириказының салдары эскертинкип турар.

Төрөөн суурум эргип келген санымда-ла,
Дөскөл билбес кенен чаш шаам сактып кээр мен.
Төнмес-батпас оруктарын кызыл-даван
Дөгөрезин ужунга дээр эргиксээм кээр.
А з ы:
Хензиг уруг секпилдерлиг чаагын дырбааш,
Херин делгем шыкты куду ыңай болду.

Шүлүкчүнүң шуут-ла бодунуң чуртталгазындан укталып үнген чогаалдарының аразында «Суурумче чагаа» деп шүлүк бисти хаара тырта бээр. Езулуг шүлүк улустуң медресинче кирген билишкиннерни, овурухевирлерни катаптапас, авторнуң угаан-бодалы, чүрээ-биле чурттап эрткен чүүлдерни ырлаар. Ынчаарга хуу азы нинти амыдыралга үндезилээш, шүлүкчүнүң илереткен сеткил-бодалы улуска хамаарылгалы-биле үнелиг. Боттуң хуузунга хамаарылга-биле хөйге хамаарылганың каттыжарын, чаңгыс аайын лирикага чедип алыры кончуг нарын чогаадыкчы ажыл болур. Даржай «Суурумче чагаага» ону чедип алган.

Шүлүкчү чон-биле кады чурттап чоруур болганда, бир эвес ол ылап-ла талантылыг болза, оон хуузунда сеткил-бодалы чоннуу-биле каккылашпас арга чок. Шынавыла:

Өртемчейже базым кылган
Өскен черим, кавай черим
Өөрүшкүде, муңгаралда
Өйлеп-өйлеп сакты бээр мен —

деп оон уяралын үлөшпөс эриг баарлыг кижин болган турар деп бе! Бодунуң чурттап эрткен оруу-биле холбашкан шүлүктерин Даржай үлүстүм

сеткил-сагыжынга чоокшуладып, оларның утка-бодалдарын калбартып турарын көргүзөрин оралдаштывыс.

Ооң-биле кады бир чугаалаксанчыг чүве бар, чүл дээрге, шүлүкчүнүн поэктиг соруунуң кол дөзү бодунуң сууру болгаш намдары апаар болза, ооң чогаадыкчы ажылы чурттуң болгаш республиканың улуг, чаартыкчы амыдыралындан хоорук болу берип болур. Ындыг айыыл Даржайның чогаадыкчы ажылынга туруп кээр чадавас дээриниң чамдык барымдаалары бар. Чүгле алды чыл бурунгаар үнген «Төрөөн черим» деп чыындыда эвес, а харын бо чылын чырык көргөн «Эргелениг» деп чаа номунда боттуң хуузунче тырттылар чорук хөлүн эртип турар.

Чамдык ындыг уг-шиглиг шүлүктерниң утка-бодалы эмин эрттир кызы. Чижээлээрге, «Суг-Аксы», «Авам дириг», «Кожагарга» деп шүлүктер авторнуң намдарынга, бодунга хамаарылгалыг боордан өске чүве номчукчуга бербейн турар. Шүлүкчү бодунга чоок, эки билир чүвелерин көргүзөр, ынчангаш сеткилге чагыг кылып, ону «ырак» темаларже ыдалаан херек бар бе?— деп удур айтырыг үнер чадавас. Кандыг-даа шүлүкчү бодунга тааржыр темаларлыг, уран аргаларлыг турары чайлаш чок-даа болза, ындыг удурланышкын үстүндө айытканывыс чангыс-талалаар байдалды камгалап, шынзыктырып шыдавас. Чүге дээрге, аал-чуртундан үнүп, дөргүл-төрелинден ырап, оран-чуртун көрүп, чоннуң аразынче кирип, угаан-бодалын байыдары, чаа-чаа чогаадыкчы ажыдышкыннарны кылыры — поэзия-биле чештининишкин кижиниң хамааты хүлээлге.

Сагыш-сеткилдин чалгыны болгаш эң-не хуу, уян чуртталгазы болур ынакшылды аас болгаш бижимел поэзия ыдыкшыдып пат болган. Ынакшыл лириказынга ёзулуг чаа салышкын кириери амыр эвес. Даржайның ынакшыл темазынга тураскааткан хөй шүлүктери бистиң сагыжывыска ыракта четпейн турарының чылдагааны ында. Ынчалза-даа оларның аразында тыва ынакшыл лириказын байыдып турар чогаалдар чок деп болбас. «Сылдыстар-даа чивецнежип», «Дүмбей дүннүн ыржымынга ийи кижини», «Магадаксаар үем келген» ышкаш лириктиг утка-бодалдарлыг шүлүктөрүн оварбайн баары берге.

Ынакшылдың темазын Даржай амга дээр кымның-даа «эскербээни» чаа талаларындан ажыдарын оралдажып турар. Солдат оолга шынчы бердинген кыстың «үзе кирер» дээн өске оолга донгунзумаар харызы («Ынча дыка кижини соондан кылаштава»), баштайгы ынакшылы кыптыгып келзе-даа, кендай сеткилдин авазының аайындан үнүп диттикпес кыстың «чүгле дүште күзели бүдүп» чорууру («Дангына»), «чангыс бажың ажылдыр» ынакшылын эскербейн чораан оолдуң миннишкини («Салымым тыптым») — бо бүгү тыва ынакшыл лириказында чаа. «Чарылбазым сарым болдуң» деп шүлүктүң «сюжеди» чаптанчыг. Бир уругнуң баштак шоодуунга хомудааш, ону «билиндирип кезедир» деп бодап чораан оол бодалын күүседирден туржук хенертен аңаа ынакшый берген. Ынакшылдың эзининге доскут хомудал эстей берген.

Хупурай бер, сээн чараш көрүжүңден
Куу, чинге терезин дег кыва бердим.
Ажыл кылыр, шанактаар, чааш аът ышкаш,

Аайындан көнгүс эртпейн, дыка чөптүг,
Кезедир дээн шолук сеткил, өжээн читкен
Хемниң суунда чугган хевиң былгап тур мен.

Ынакшыл лириказынга Даржай чедишикиннери-биле кады аштырышкыннарга база таварышкылаан. «Эскербес-даа уруг чордун», «Даңгаар эртен» деп шүлүктөр ынакшылды чевен көргүскен, чүгле номчукчуну сеткил-сагыжын дүймедип шыдавас. Чамдык шүлүктөр онза утка-бодал чок. Лириктиг маадыр кандыг-бир кысты көргөш, ооң овор-бүдүжүн чарашсынып, анаа чоокшулап чадап, сагыш арттырып турары каш-даа шүлүкте дакпырлаан. («Чараш уруг суглап чорду», «Кым деп сени адаар чүвөл?», «Ховар чурууң чуруттунган»). Чаа шынар чок, шаблоннуг овор-хевирлер, байдалдар (дүн, ай, салгын, хем кыдыыңга ужуражылга) колдаан шүлүктөр база бар.

Даржайның чогаалынын сулазы чүгле ынакшыл лириказы-биле кызыгаарлаттынмаан. Шүлүкчүнүн доругуушкуну чөрүлдээлерден хостуг эвес чоруп келген дээрзин үстүндө-ле чугаалаан болгай бис.

Ооң чыындылары-биле кичээнгейлиг танышкан номчукчуга чараш, ханы уткалыг шүлүктөр, строфалар, одуруглар аргажок кошкак, эстетиктиг үнези бар-чогу билдинмес шүлүктөр, строфалар, одуруглар-биле аралажып турары эскерттинмейн барбас. Ындыг чорук Даржайның чогаадыкчы оруунуң чүгле эгезинде эвес, а бөгүнгү чадазында-даа тода эскерттинип турар. Бир чогаалын көөрге, ол талантылыг, уран мергежили быжыгып доктаай берген шүлүкчү деп билдинер, өске чогаалын көөрге, идегел бээр хире эвес, поэктиг дуржулгазы чок, бакка-сокка чаа-ла ис үндүрүп чоруп автор ышкаш сагындарар.

Чангыс шүлүкчүнүн чогаалында мындыг чөрүшкек чоруктар чүдөн үнүп турарыл? Ооң бодунга негелдезиниң чамдыкта чедишпейн баарында бе? Профессионалдыг туружунуң чедир быжыкпаанында бе? Азы болуунуң үнүн чидирбес дээш эмин эрттир онзагай кылдыр бижиксээнинде бе? Чок болза, темазын чедир өөренип албайн, идеязын ылап быжыр бодап четтикпейн чыткаш, бижиринче далажып турарында бе?

Чиг, шынары куду чогаалдарның парлаттынганынга үстүндө чылдагааннар тодаргай таварылгаларда кайызы-даа хамаарылгалыг ышкаш.

Номчукчуга онза үнелиг чүве бээр шинээ чок, утка-бодалы кыдыра чогаалдар шүлүкчүнүн шупту чыындыларында киргилээп. Чижектер көргүзеринден бергедевес бис. «Соок чылан шокарын»... деп шүлүкчүгешти номчаан кижини аайын тыппайн артар. «Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» деп үлегер домакты эпиграф кылгаш, автор серемчи дугайында кандыг-ла-бир чугула бодал чугаалаксаан ышкаш. Херек кырында, ооң чүнү чугаалаар дээш бо «чогаалды» бижээни билдинмейн артар. Сес-ле одуруглуг шүлүкчүгешти номчуптаалыңар.

Соок чылан шокарын,
Шоглап келзе хоралың
Хензиг шаамдан хаайыңга
Керттип аарын авам чагаан.

Оран курту боду шаанче
Олча хайып чораай-ла.
Каас-чараш чуртталгамга
Кара бодаар харыы кайдал.

Ийи строфаның аразында кандыг харылзаа бары бирдинмес: авазы оглуниг оварымчалыг чор дээрге, демгизи ону бичии-даа херекке албаан ышкажыл. Азы лириктиг маадыр авазы-биле чөпшээрешпейн турар бе дээрге, ооң барымдаазы база билдинмес.

Хөлүгүр көк дээр ышкаш
Хөңнүм база бүргей берди.
Чүгө ынчап хөлүш дээним
Чүрээм боду билир чүве.

деп, бир ат чок шүлүктүн лириктиг маадыры депиже хомудалын чугаалап эгелээр. Оон дарынганының сылдаа каттырынчыг—«хоюг шайын, дүлген эъдин» салгаш, «хоорулбас» эжиниң: «ынак сарыым, дылың камна: ызырыптың, амданныг-ла, кылбаан чемим кылдым» деп эргеленип баштактанган сөстери. Ол хирезинде «өске улус хорадатты» деп база турар.

«Аы сактып»... деп шүлүктү үстүндө шүлүктер ышкаш, утказы билдинмес деп болбас. Харын-даа ооң идеязы тода, чарт илереттинген. «Чаны багай» аът өөредиксээр эрес сорукту шүлүктээри чөптүг болбайн аан. Ынчалза-даа шүлүктүн утка-бодалы ында эвес, а эртенги автобуска сынмарлажыг, иткилежигге түвексинген кижиниң «челер аъттыг ыржым ховаа чоруксаарын» хоорайның амыдыралынга удурланыштырган бодалды бадыйткаарында.

«Дээр ышкаш», «Кырган терек», «Чараш-Алаак», «Көдээде бир чалыы кыска», «Үделге», «Ыдыктыг довурак» чергелиг, амыдыралчы идеялар бодараткан, шыырак чогаалдарның чанынга мындыг чалгын чок, кошкак шүлүктер кожаланчырга, номчукчуларга харааданчыг болбастың аргажок.

Оон аңгыда ниити утка-бодал болгаш уран-чечени-биле черле шымбай шүлүктер чамдык ийи-чангыс чедир ажылдаттынмаан строфаларның, одуругларның, сөстериң уэжун «аскай» бээр чоруктар Даржайның чыындыларында бо-ла таварышкылар. Ооң барымдаазынга «Көдээ улус» деп шүлүктү адап болур. Автор тыва улустуң национал чанында мөзүлүг, чаагай чүүлдерни алдаржыдар дээн чөптүг чогаадыкчы соругдалын колдуунда таарымчалыг уранчыдып боттандырган. Ынчалза-даа үш сула, харын-даа частырыглыг строфаларның хайында шүлүктүн идеязы будалчак апарган.

Көдээ улус дыка уян,
Хөлзеп-чаъстаан дээр ышкаш
Чүрээ кергеп, хомудаза,
Чүү шаг болгаш, оожургаар.

Автор чүнү мактаар дээнин хандыр угаап бодаваанының хараазында мындыг элдептиг поэтиктиг бадыйткал кылдырган: хорадалы дээш чазылбас улусту магадаарының ужуру чүл?

Көдээ улус — бойдус төлү
Хөй-ле чүве хереглес:
Чайын — хөйлөң, кыжын — негей,
Чараштанып ямбыргавас.

Бо дээрге, чөпшээрэжир арга чок, хоорай биле көдээниң улам чоокшула-
жып турар бистин үевиске дүүшпес бодал-дыр. Тывалар ямбыргавас
дээш эвес, а чединместин хараазында хөй чүве хереглес, чүгле хөйлөң,
негей кедип чорааны ындыг үе үрде эрткен. Амгы шагда хоорайның-даа,
көдээниң-даа чону бир дөмей: аяныг, чараш хеп кедиксээр.

«Көдээ улус **чүгле чаңгыс (?)**
Хөлзеп бодаар чүвези бар:
Арбай, тараа, чаагай үнзүн,
Аът, шары семис турзун!

Мындыг одуругларны төөгүже ырай берген, биеэги көдээге хамаарыш-
тырып болур. Амгы көдээде улустун «хөлзеп бодаар чүвези» чүгле «ар-
бай тараа», «аът, шары» эвези кымга-даа эки билдингир.

Даржайның уран мергежилиниң эпти-ле кошкак турар чери — дылда.
Оң шүлүктериниң сөс-домаанда стиль талазы-биле частырыглар хөй.
Чижээ: «Удавас ам соок кыш-даа хөртүк шуглаан уруп келир, чаж
кааптар». (Шуглакты канчап урарыл база чажарыл?). «Кажандан бээр
тыва кижичи аңаа (Ленинге) дужуп, качыгдалын төөгүвээн дей берген бис
че?» (Домактын утказы будалчак, билдинмес). «Чывар хат-даа эстеп
кээрге, шылырткайнып каткан бүрү». (Хат эстевес, өске бир чүве, чижээ,
саазын азы бүрү эстээр. Ол ышкаш, бүрү шылырткайнып дагжаар боор-
дан башка, катпас). «Өглер санай кире бээрге, ажаанзырап, өрү дөрже
дораан чалаар мындыг чүве». (Хөй чүвени эмгелеп, шыгжаар аайын тып-
пайн ажаанзыраар; өгдө кирип келген кижини өрү чалаарда, канчап
ажаанзыраарыл?).

Ааржы ышкаш коданынга кара хойнун
Кожа аалдан астыкаштын **каттышканын**
Ажаап-тежээн кадарчы эр эскерип кааш,
Хойну дораан эезинге хүлээдиң бээр.

(Домактын тургустунганы шын эвес: кадарчы чүнү «ажаап-тежээгенил», —
билдинмес; каттышканын ажаап-тежээр» дээрге, утка чок-тур).

«Сеткилинден... сагыш салбас». (База билдинмес). Тавангайдан, а
башка чедир тавар кайгааш, сөглөп үндү». (Турган кижиниң тавангайы
көзүлбес, ынчангааш «майыктан башка чедир кайгааш», дээн болза, шын).
«Арат кижичи ажык чокка аъдын, шаппас, адыр буттуг өнүүн бодаар,
хайыралаар.» («Адыр буттуг» деп, малга эвес, кижиге хамаарыштыр
чугаалаар). Оон аңгыда: «ажык чокка» дээриниң орунга бо домакка «хе-
рек чокка» деп чугаалагы дег; «аъдын шаппас дивес, «аътка шаппас»
дээр). «Дугаландыр олурупкан кудагайлар». (Чүү деп билирил?). «Ынак-
шылдың айдызап кээр чыдын тынган ыржым дүнүм таан дыка уттундур-
бас». (Ынакшылда «кандыг чыг барыл?). «Байыр шинчи кирген чыыштан
баш дескинип, киискип турган». (Баш киискивес, тук киискирип). «Сая-сая

совет чонну чангыс угда кырып болбас». (Бо домактын ийи уткалыын эскерери берге эвес), оон-даа өске.

Сөстү үлегерлеп, чеченчидип ажыглааны чиге эвес чүүлдер Даржайныц шүлүктеринге бо-ла таварышкылаар. Ол дугайын база-ла тодаргай чижектер-биле бүзүредип болур.

Күстүң хады дүвүлендир
Күзел-сагыш кыптыктырар.
(«Куску хат»).

Мындыг таварылгада автор хөлүн эрттир чеченнепкен дизе, ажырбас: күзелди «дүвүлендир кыптыктырар» дээрге, утка чок, харын-даа каттырынчыг.

Хаварыктар адыш каастаар... («Эге кокпам»). Шынап-ла ындыг болза, каастаныксаар чалгаалар чула ажылдап турбастар бе.

Делгем дээрде кылыткылаан хамнаарак дег
Бодалдар-даа чалгын хергеш, ужугарлар.
(«Деңнелгелер»).

Деңнелге шын эвес: чүге дээрге, хамнаарак, эзир азы хартыга дег, кылытпас, чангыс черге аттыгып алгаш ырлаарынга туралыг куш.

Чогаалга, эң ылаңгыя бичии хемчээлдиг чогаалга — шүлүкке сөс бүрүзү ылап, шын ажыглаттынган турар. Лириктиг бодалдың нарын шимчээшкиннерин чиге, шын илередиптер эң-не эптиг сөстү азы ооң эң-не таарымчалыг хевирин тып алыры — чогаалчының чымыжының бир улуг бергези, болур. В. Маяковскийниң «чангыс грамм радиий дээштиң муң-муң тонна демир-дашты чиңчерлээр сен» деп чугаалаанының ужуру ында.

А. Даржайның чогаалында шүлүглел жанры көскү черни ээлээн. Лирика — эпиктиг жанрга ооң баштайгы шенелдези — «Оңгаашкын» деп шүлүглел.

«Оңгаашкын» авторнуң хууда чогаадыкчы өзүлдезинге, эң ылаңгыя лирика-эпиктиг тоожуушкунга мергежиринге чамдык дуза берген боордан башка, тыва шүлүк чогаалынга эскерттинги дег ис арттырбаан. «Үш чыл эрткенде, Даржай «Сайдан үнген чечек» деп шүлүглелди бижээн. Авторнуң соругдалы, темазы болгаш идеязы чүүлдүг. Чүгле ол бүгүнү уран овор-хевирлерже шилчиткени сула болган. Автор ону боду-ла эскерип каан. Ынчангаш ол шүлүглелиниң чаа хевирин тургускан. Аныяк шүлүкчү бодунуң чогаалын шүгүмчүлелдиг көрүп, ооң четпестерин эскерип кааны мактанчыг болбас арга чок.

Ам «Сайда чечек» деп адаттынган шүлүглелин экижидер дээш автор хөй күш үндүргөн. Чогаалдың утказынга, сюжединге дуза катпас, харын-даа шаптыктыг черлерни казып каапкаш, чамдык немелделерни киирген. Эргиде лириктиг тоожуушкунну «кырган угбайның» адындан чорутканы бүзүрөнчиг эвес, улуг кижиниң чугаазының аяны чок турган, ам чугаа авторнуң мурнундан чоруп турар апарганы чөптүг.

Шүлүглелдин дылын экижидеринче угланган эдиглер колдуунда ук чогаалдың баштайгы хевиринде стиль талазы-биле четпестерни чайлаткан. Бирги болгаш ийги үндүрүлгелерде алган каш домакты деңнеп көрөөчир.

Бир эвес чарлаткан чогаалдың утка-бодалы, маадырлары авторга оң-за үнелиг болза, ол ук чогаалче катап эглип кээп, ону чаартып, сайзырадып ажылдаар эргелиг. Ындыг барымдааларны тыва литератураның төөгүзү чечени-даа билир. Чүгле, бо таварылгада катап чырык көөр чогаалды шаанга чедир быжыр ажылдаар, парладырынче далашпас херек.

Харалаан, Даржай «Сайда чечек» деп шүлүглелин эчизинге чедир быжыр ажылдап четтикпейн дараазында чыындызынче далаш-биле кириген.

Сайлык эмчи аныяанда хам-биле демиселин көргүскен чаа эге ам дээрезинде реалистиг чогаалдың негелдезинге ырак четпес. Кончук хамның хамнап турганы өгже аныяк эмчи уругнуң «казыргы дег» кире халып келгеш, улуг аарыг кижини белен экиртипкени, «өгдеңнедир кырган хамны өгден үндүр шывадапканы», өгнүң «бүдүүлүк» (!) ээлериниң амга чедир «бүзүревес, коргуп сестири» эмчи уругга удурланмааны база чаңгыс-ла болушкун дээш «эмнелгеже кырган, чалыы эндерилдир сөктү бергени»— бо бүгү төөгүнүң шынынга дүүшпес болгаш ооң боттуг бергелерин чингедипкен.

Лирика-эпиктиг жанрга эң эки чогаадыкчы үре-түннелди Даржай «Эге кокпам» деп шүлүглелинге чедип алган. Шынга бердинген, ак сагыштыг, ажыл-ишчи оолдуң овор-хевири бистиң сагыжывыска быжыг артар.

Шүлүглел үе аайы-биле дес-дараалашкак бөлүктөрлиг. Олар номчукчуларны маадырның чаш чылдарындан онгу классты дооскан элээди ола болгужеге чурттап эрткен оруунуң кол болушкуннары-биле таныштырар. Оолдуң угаан кирип, ёзулуг кижини бооп доругуп кел чыдары ажы-төлге-даа, ада-нелерге-даа бир дөмей өөредиглиг бодалдарны төртүтүндүрүп болур.

Шүлүглелдин маадыры амыдыралдың баштайгы шылгалдаларын төлептиг тудуп эрттирген: школачы тургаш, шыдал чок оолду базынган содаачыны хай дээринден кортпаан, чуртталгазының оруун шилип алырда, быжыг туруштуун чидирбээн, ажыл нормазын ажыр күүседип, мактадып турза-даа, чүгле бодунуң думчуун хараар кижиниң багын дидим илереткен. Чүгле чоннуң тургузукчу ажыл-ижинге киржилге, чүткүл, бак-биле эптеш чогу бичини кижини амыдыралдың шын оруунче кирир деп бодалды «Эге кокпамда» бадыйткаан.

«Эге кокпам»— бот-шүгдүнүглүг чогаал, ооң маадыры бодунуң дугайында тоожуп, назынының чээрби сестиг апарган беднинден эрткен оруун шүүп, сайгарттынып боданып турар. «Эге кокпамның» композициязы, сюжеди С. Сарыг-оолдуң «Үжен харлаан» деп шүлүглелин сагындырар. Амыдыралды овор-хевирлер-биле үлегерлээриниң уран аргаларын Даржай улуг чогаалчылардан салгап ап турар. Ол чорук шүлүкчүнүң өске-даа чогаалдарындан эскерттинер.

«Эге кокпам» деп шүлүглелдин дылы ийи-чаңгыс белен эдип ап болур частырыглардан ангыда аяныг болгаш чурумалдыг, чечен. Чижээ,

төрээн бажынының дугайын маадыр кайы хире чылыг сеткили-биле чугаалаанының уранын көрүңер даан:

Дески тыраан шалаларда
Дең-дун баскан истерим бар.
Бажының дөрт ханазында
Башкы кышкым сиңип калган.

Бо хире мергең поэктиг тывыышкын ховар келир. Шүлүглелди сеткили ханып номчуп доозар бис. Ооң-биле кады сагышка четпейн артар бир-ле чүве бар. Ол чүл дээрге, маадырның доругарынга авазының болгаш күш-ажылчы коллективтинг хамаарылгазы хөлчөк эки көргүстүнген турбуже, ооң чуртталгазынга школаның (башкыларның, пионериниң, комсомолдун) арттырган азы билдинмейн артар. Чангыс чогаалга шупту чүвени бижиир дивейн тур бис. Ынчалза-даа «Эге кокпамның» утказы төрөөн школазының бичии оолга чедирген салдарын көргүскенинден улам калбарып, ханылаар турган ийик.

«Меге-Маадыр», «Таңма» деп ийи шүлүглел мурнуку шүлүглелдерден сөөлзүредир бижиттинген хирезинде лирика-эпиктиг жанрга Даржайның чедип алган деңнелинден куду базым болган.

Чогаадыкчы ажылга көдүрлүүшкүннүң соон дарый чавызаашкын кээп болур. Бо удаада ыңдыг чорукту көрүп турарывыс чадавас. Ынчалзажок, чавызаашкынның тодаргай чылдагааны турар журлуг. Теманы авторнун кыдыра өөрөнгени азы шүлүк чогаалының улуг хевири-биле илередир идеяның быжып келбээни, парладырынче далашканы, биргээр чугаалаарга, бодунга негелдениң суларааны — «Меге-Маадыр» болгаш «Таңма» деп аргажок кошкак, орта утка-бодалы чок шүлүглелдериниң парлаттынганының чылдагааны, бис бодаарывыска, мындыг ышкаш.

«Меге-Маадырда» төлөп чок маадырның овор-хевири дүрзүлээн. Ол хирезинде шүлүглелдин хэй кезинге («Эрес эзир», «Дайынчының сактыышкыны», «Хүндүлүг пионер») тоожукчу ону ажыл-ишке, уругларга ынак, ёзулуг-ла төлөптиг кижини кылдыр номчукчуга бараалгадыр:

Чыдын чытпас — дыка кержээ:
Сыгыр даңда ажылче баар.
Хүлээлгезин ажыр кылыр,
Хүлге орбас — соруктуг эр.

Демир «аъдын» сүрүп-маннап,
Дешкилешкен оолдарны
Өске арткан көөрү дег,
Өрү-куду сывыртавас.

Ооң боду орлан-шоваа,
Ооң сөзү чечен-мерген.
Эргек ышкаш бистерни-даа
«Эзирлер» дээр кижини чүве.

Херелдин бодунун чугаазы база ээлдек, чымчак болгаш уткалыг:

Оттуг дайын дерзиилелин,
Өөрөнкчи өңүктерим,

Карак-биле көрбээниңер
Харын эки болган дээр мен.

Хазындыва калчаа дайзын
Халдап кээрге, дунмалары
Канчап анаа кайгап орап,
Каргыштыгны басчыр апаар.

Маадырны бо хире чаагай мөзүлүг кылдыр номчукчуларга чоокшуладыр чуруп келгеш, хеп-хенертен сөөлгү эгеге ойлук чок авыяастыг сойлук деп көргүзүптерге, шүлүглел **чаңгыс аай** утка-бодал чок апарган.

Авторнуң чогаалын мындыг чиктиг хуулушкунга таварыштырганы, Херелдин ылап нүүрүн шагда-ла билген тоожукчу маадыр ону хөй нуруузунда буянын кылдыр көргүскени, хирези, номчукчуну кайгадыптар, снзагай сюжет чогаадыксаан доскут күзелдин уржуу хевирлиг. Сюжеттин чештинишкени баш бурунгаар билдинмес болуру чөп. Ол ышкаш төлөп чок маадырнын ёзулуг арны дек ажыттынмас таварылгалар бар болбайн аан.

А бистиң мурнувуста ындыг таварылга-даа эвес, чештинишкенин чажыды-даа эвес-тир. Чүге дээрге, баштайгы эгелерде кандыг-бир чөрүлдэден үнүп кээп турар сюжеттин хөгжүлдеси-даа чок, сөөлгү «Меге-Маадыр» деп эге, ынчангаш, ооң чештинишкени-даа болбайн турар.

Бир эвес иттиригилг сюжет сүрбейн, маадырны эгезинде көстүп келгенин төлөптиг болдурган болза, бо шүлүглелден адырык эвес, чаңгыс аай уткалыг, үнелиг чогаал үнер чадавас турган.

«Танма» деп шүлүглел-биле база чөпшээрержи арга чок. Маадырларнын — кырган-ачазы биле оглунуң овор-хевирлеринде амыдыралыг, шынзыг чүве эвээш. Бо удаада база-ла, үстүнде шүлүглелде ышкаш, чогаалдын утка-бодалын дамчыдарынга ооң лирика-эпиктиг уран мергежили четпээн.

Шүлүглел болза төөгүлүг болуушкунну азы амгы үениң боттуг чүүлүн сюжетке өзектеп, делгемчидир шүлүктөп тоожуур, ниитилелге ужурдузалыг айтырыгларны, темаларны маадырларнын салым-чолун дамчыштыр хөйнүн мурнунга чырыдар поэзиянын улуг болгаш нарын хевирин. Тыва шүлүглел барык дөргөн чыл бурунгаар эгезин салгаш, эң ылаңгыя алдангы чылдардан бээр элээн сайзырай берзе-даа, ооң активинде бедик идеялиг болгаш уран негелделерге харыылаар чогаалдарнын саны чер албас. Шүлүкчүлөр, оларнын аразында Даржай, тыва шүлүглелдин чаа оруктарын ажыдып тывар дээш чогаадыкчы күженишкенин уламчылап турар.

Ындыг-ла ырак эвесте «Деткимче» деп шүлүүнге Даржай: «ындын ырым хөөн кирип эгелээлек» дээн. Биче сеткилдиг бо миннишкин шүлүкчүнүң чогаадыкчы өзүлдезинин амгы байдалынга арай дүүшпес. Даржайны, ам дээрезинде үш-ле чыынды үндүрген-даа болза, хөөн кирип эгелээлек эвес, чамдыкта шедиргелени бээр болзajok, оранчок хөөнүге берген үнүг шүлүкчү дизе частырыг болбас боор. Ол кедизинде идегел берип турар аныяк шүлүкчүлериниң бирээзи. Ук идегелди шынзыктырарда, Даржайнын талазындан кол негеттинер чүүлдер — улустуң хайнышкыннын амыдыралынче улам ханылаары, амгы үениң үндезин айтырыгла-

ры-биле чогаалын холбаштырары, тема талазы-биле арай кызы чоруктан уштунуп, уран аргаларын соксаал чок байыдып тургаш, чаартыкчы чогаалдарны тургузары.

БОЛАТ-ООЛ БҮДҮП

СЦЕНА ЧУГААЗЫНГА ХАМААРЫШТЫР

Тываның хөгжүм-шии театры бодунун тургустунуп келген үезинден бээр беш чүс ажыг шиини чон мурнунга бараалгаткан. Оларның иштинде В. Көк-оолдуң «Хайыран бот», «Самбажык», С. Пюрбюнуң болгаш В. Көк-оолдуң «Найырал», С. Токаның «Дөңгүр-оол», О. Саган-оолдуң «Оттууш-кун» дээн ышкаш шиилери тыва театр уран чүүлүнде көскү черни ээле-вишаан, үлегерлиг чогаалдар апаргылаан.

Ооң-биле холбаштыр тыва черде чап-чаа өскерлишкиннерни, ооң ажылчы чонунуң амгы үеде амыдырал-чуртталгазын көргүскен К. Кудажының «Долуманың хуулгаазыны», «Далай дүвүнде даңгына», «Инчеек», В. Серен-оолдуң «Оруктар, оруктар» болгаш тыва дылче очулдурттуңган өске-даа шиилерни театрың коллективи көрүкчүлерге бараалгаткан. Ук шиилер өзүп олурар аныяк салгалды кижизидериниң чаагай херээнге боттарының улуг үлүг-хуузун кириштирген болгаш кириштирип-даа турар. Шиилерни театрың артистериниң радио болгаш телевидение дамчыштыр ойнап турары — тыва драматургияның чогаалдарын чон ортузунга про-пагандалаарының чаа аргазы болу берген.

Театр уран чүүлүнүң кижизидикчи болгаш эстетиктиг утка-шынары-нын бедээни-биле холбаштыр оларның чамдык үлегер-чижектиг эки тала-ларын база көскү четпестерин сайгарып көөрү чугула апарган. Ылаңгыя тыва хөгжүм-шии театрының сөөлгү үеде үнүп турар шиилерин сцена чу-гаазының талазы-биле тода сайгарып көөр айтырыг амыдыралдың негел-дези болу бергени билдингир.

Театр уран чүүлүнде сцена чугаазы шиинде кирген кол бодалды, иле-редипки дег сагыш-сеткилди дыңнакчыларга тода, чараш, шын, ханы ут-калыг чугааның дузазы-биле чедирип турар арга болур. Ооң дузазы-биле актер кижжи овор-хевирлерни улам ханы, көрүкчүлерге чедингир кылдыр көргүзүп турар. Артист кижжи бүрүзү тергини дикциялыг, адалгалыг бол-лур, ...ол чүглө фраза, сөстү эвес, харын слог, үжүк бүрүзүн медреселди-биле ылгаар ажурлуг дээрзин сураглыг режиссёр болгаш театр уран чүү-лүнүң теоретиги К. С. Станиславский чугаалап турган.

Сөөлгү үеде тыва чечен чогаалдың болгаш шииниң утка-шынарын дыңнакчыларга сцена дамчыштыр чедирер уран сөске сонуургал улам улгадып олурар болгаш ооң-биле кады чоннуң чугаа культуразының нити деңнели база бедип келген. Ынчангаш тыва театр уран чүүлүнде сцена чугаазына негелдениң улам күштелири билдингир.

Ниитизи-биле ап көөрге, тыва актерларның көвей кезии сценага тода, шын литературлуг адалгалыг, бодал талазы-биле синниккен уткалыг чу-

гаалап турарлар. Оларның иштинден тода, билдингир чугаалыг, чараш үннүг, чонга билдингир алдарлыг артистер О. Намдарааны, Н. Өлзей-оолду, К. Музукту, Е. Кенденбилди, Л. Солун-оолду, Д. Барыцмааны болгаш өскелерни-даа демдеглеп болур. Шынап-ла сцена кырынга билдингир, тода, аялга талазы-биле байлак чугаа чаңгыланып турда, көрүкчү ёзулуг эстетиктиг таалалды чедип алыр болгай. Ол дугайында Тес-Хемниц Ак-Эрик суурдан көрүкчү, улуг назылыг кырган М. Лайдып «Шын» солунга мынчаар бижээн: «Лопе де Вега деп даштыкы чогаалчының «Таңы башкызы» деп шинизин тыва дыл кырынга ойнаанын көрдүм. Ында колдуунда аныяк артистер ойнап турар. Ол талазы-биле өөренип алган болгаш ыңдыг ыйнаан, кижини бүрүзүнүн аваангыр-кашпагайын, аас-сөзүнүн тодазын, амыдыралда ышкаш анаа-ла хостуг сиңнигип чугаалаарын магададым». («Шын», 1975 ч., октябрь 15).

Театрның коллективи шын адалганың нормаларынче кичээнгей салбышаан, тускай сайгарылгаларны чорудуп, ол ышкаш тыва дыл кырынга чечен чогаал күүседилгелериниң конкурстарын эрттирип турары өөрүнчүг. Эрткен чылдарда актёрлар аразынга болган маргылдаа-номчулгаларының түңнелинде Л. Солун-оол, Х. Шириин-оол база Р. Серен-оол чаңгыс эвес удаа тинлекчи болгулааннар. Ылаңгыя Тыва АССР-нин алдарлыг артисти Л. Солун-оолдун кижини дугайында композицияны чыып кылганын база чедишишкинниг күүсеткенин театр коллективи үнелээн.

Амгы үеде тыва сцена чугаазының чедишишкинери-биле кады ында таваржып турар четпестерни сайгарып көөрү оон бурунгаар депшилгезинге улуг ужур-дузалыг. Тываның эртем-шинчилел институтунун дыл болгаш литература секторларынга сайгарып көргениниң түңнелинде, автор сцена чугаазында таваржып турар частырыгларны ийи улуг бөлүккө чарза ажырбас деп бодалга келген.

Бир талазында, актёрларның дыка көвейи литературлуг чаңгыс аай адалганы сагывайн, боттарының төрөөн черлериниң диалект адалгазын режиссер сагындырып турда-ла, «дыңнавайн» кызымаа-биле кирип турар таварылгалар сцена чугаазының бурунгаар сайзыралынга, литературлуг адалганың чаңгыс-аайжырынга кончуг шаптыктап турар.

Өске талазында, чамдык тыва актёрларның чугаазында кылымал аялга азы «хыйланган ышкаш» аян эскертине бээр. Ындыг кылымал чугаа аялгазының болгаш чаңгыс аай беднишкин-чавызаашкын аяны колдуунда эскертинмес чугааның сценага канчап тыптып келир чылдагаанын база ол четпестерни кандыг аргалар-биле эдериниң айтырыглары кончуг чугула болуп турар.

Тыва сцена чугаазында таваржып турар диалект адалганың тода чижектерин сайгарып көөрге, баштай-ла мындыг хевирлиг адалга көвей таваржыр, чижээ: литературлуг дылда «ыңдыг», «ынаар», «идик», «бе», «эле» дээн ышкаш сөстөрүн чогаалчы ынчаар шын бижээн турда-ла, ону өскертип ыяап-ла «андыг», «анаар», «эдик», «ба», «ала» кылдыр, кызаа адаар ужурлуг ажык үннерни (ы, и) эмин эрттир алгыдыр (а, э) адай бээр таварылгалар бар. (Чижектерни В. Көк-оолдун «Самбажык» деп шинизинден алган). Азы алгыг ажык үннерни улам узадыр адай бээр таварылгалар база үстүнде адалгага эжеш, чижээлээрге, «айтырар» деп

сөстү «аайтырар» кылдыр, «анчыг» деп сөстү «аанчыг» кылдыр шын эвес адап турар. Мындыг хевирлиг шын эвес адалгаларның тыптып кээп турар чылдагааны элээн хөй актерларның барыын диалектиге хамаарышкан Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарда келгеш, литературлуг дылдың чамдык адалгаларын хажыда бээринден тыптып кээп турар. Оларның салдары-биле чамдык аныяк актерлар база ажык үннерни элээн алгыды адай бээр таварылгалар бар, ындыг хевирлиг шын эвес адалганы сценага моон сонгаар болдурбазы күзенчиг.

Тыва сцена чугаазының кол ооргазы — төп диалектинин адалгазы болур, ынчалза-даа төп диалектинин литературлуг дылче кирбээн чамдык таварылгаларын сценага база бо-ла дыннап болур, ол ышкаш четпестер радио болгаш телевидение дамчыдылгаларында база таваржып турар. Ук частырыгларны актерлар болгаш дикторлар тода ылгап билгеш, аңаа частырыг кылбас болза эки.

Төп диалектинин адалгазында сцена чугаазының талазы-биле таваржып турар элээн көскү частырыгларны сөөлгү үеде тыва театрда болгулаан Н. Гогольдун «Ревизор» болгаш К. Кудажының «Иичек» деп шиилеринге ооргаланып алгаш, кысказы-биле сайгарарын шенеп көрээлинер.

Театрда азы клубка көрүкчүлерниң болгаш радиога дыннакчыларның кулаанга хөйү-биле таваржып турар частырыг — кылыг сөстөрүнүн кожумактарын ши номуна чангыс үжүк-биле бижээн-даа болза, сценага ону узадыр адап турары болур, чижээ: өөренир (лит.) — өөренир (диал.) чаладыр (лит.) — чаладыр (диал.), хөөредир (лит.) — хөөредир (диал.), тааржыр (лит.) — тааржыр (диал.) болгаш оон-даа өске. Мындыг хевирлиг чижектерни чүгле үстүнде шиилерден эвес, өске-даа шиилерден хөйү-биле эскерип болур. Ол ышкаш мындыг хевирлиг литературлуг дылдың хажыдышкынын телевидение болгаш радио дикторлары база боттарының адалгазынга болганчок-ла кириптерлер. Ындыг болганда бо нептеренгей частырыгже кичээнгейни салбышаан, дүрген эдери чугула.

Оон ыңай сцена чугаазынга литературлуг эвес «мырыгай» (лит. мырынай), «чоруугар» (лит. чоруунар), «сөөртүрүгер» сөөртүрүңер), «чүгерил» (лит. чүңерил) дээн ышкаш н деп ажык эвес үнү г-биле болганчок-ла солуй адай бээр таварылгаларны база болдурбазы күзенчиг. Шын эвес адалга көрүкчүнүн кичээнгейин чардыктырып, шининин утказын билип алырынга кончуг шаптыктыг болур, ынчангаш актерлар боттарының адалгазынга, чугаазынга частырыг кылбазы-биле үргүлчү кичээнгейлиг болур ужурлуг. Литературлуг адалганың хажыдылгаларының тыва сцена чугаазында ам-даа хөй таваржып турары үстүнде чижектерден илден-дир. Шиилерде кирген элээн көвей окур-хевирлерден, оларның чугаазындан оон-даа өске эвээш эвес адалганың четпестерин эскерип болур.

Диалект адалгалары-биле кады чамдык актерлар харын-даа боттарының (хууда) шын эвес чаңчыгып калган адалгаларын база сценаже үндүрүп турар. Чижээлээрге, чүгле «эвээш» деп сөстү «Ревизорда» үш актер «эмээш» кылдыр, а ийи актер «чүгле» деп сөстү «чүкүй-ле» кылдыр шын эвес адап турарлар. Ол-ла шинде хоорай чагырыкчызының чугаазының дугайында К. Сагды мынчаар бижээн: «Артистин талазындан черле

өске-даа рольдарны ойнап тура, чугаа кадында хей черге «а-а» деп каггылап турары чаңчыл апар чыдар аян бар. Ол артык үн көрүкчүлөргө будулгаазынны болдура бээр. Чугааның төнчүзүндө «а-а» деп каап турар чорук чамдык аныяк артистерже база шилчип турар. Ону болдурбазы күзенчиг». («Шын», 1976 ч., август 6).

Диалект адалга-биле чергелештир элээн хөй частырыглары чамдык ажык болгаш ажык эвес үннерниң адалгазындан база эскерип болур. Ылаңгыя с, з, ц деп үннерни сценага адап турда, сыгыт колдай бергеш, кулакка анычы кончуг апар. Ооң-биле кады орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни сценага адаары ам-даа маргылдаалыг айтырыг бооп артпышаан хевээр болуп турар. Ынчалза-даа актёрлар сценага тыва дылда турумчуп быжыга берген чамдык үлегерлеп алган сөстөрни оригиналынга чоокшулаштыр адаары күзенчиг. Ындыг турбуже хөлүн эрттир хажыдып турар аян бисте ам-даа бар, ооң чижээнге «Ревизордан» каш сөстүн адаттынарын көрээлинер: **Федор Иванович — Педор Ивановичи, Александрович — Александровичи, соус — соос, столовая — столой** болгаш оон-даа өске. Бо демдеглеттинген сөстөрни база оон-даа өске «театр», «сцена», «актер» дээн ышкаш үлегерлеп алган сөстөрни моон соңгаар сцена чугаазынга орус дылда адаттынып турарынга чоокшулаштыр адаар болза эки, ук дылга хүндүткелдин база бир көсү чижээ ол болгу дег.

Үстүндө көргенивис шын эвес диалект адалгадан болгаш оон-даа өске чамдык үннерниң, сөстөрниң хажыды адаттына бээринден аңгыда сцена чугаазынга хөй таваржып турар улуг частырыг — чамдык актёрларның чугаазында кылымал аялганың болгаш хөрөктенген хевирлиг аяның кирип турары болур. Сценага кылымал аялганы база хөрөктенген хевирлиг чугааны Э. Войничниң «Шаашкак», К. Кудажының «Инчеек», В. Шекспирниң «Ромео болгаш Джульетта», В. Серен-оолдун «Оруктар, оруктар» деп шинлеринде чамдык актёрларның күүселдезинден эскерип болур. Чугааның кылымал аялгасы, хөрөктенген хевирлиг аяны сценага шын эвес диалект адалга ышкаш, шинниң утказын билип алырынга кончуг шаптыктыг. Бир эвес «Хайыран ботка» Кара «андыг», «ап чедер», «айбыладыр» дээн хевирлиг диалект-биле чугаалап эгелээн болза, ындыг адалга көрүкчүлөргө дыка-ла шаптыктыг болур ийик, ол ышкаш кылымал аялганың, оон-даа өске чугаа хажыдышкыннарының «хоразы» база ол хевирлиг частырыгдан дорайтавас.

Кылымал болгаш хөрөктенген хевирлиг аянар чугааны арай болбаазырадыр күзелдиг чүткүлден тыттып келири илден. Сценага чугаа анаа кара чугаадан бодунуң эстетиктиг сорулгалары-биле, актёрларның театр өөредилге черияге тускай дыл-чугаага белеткели-биле харын ылгалдыг-ла ыйнаан, ынчалза-даа хөлүн эрттир, көрүкчүлөргө шапыктай бээр хире кылдыр. ону болбаазырадыры кандыг-даа бадыткал чок.

Актёрларның чугаазынга ындыг четпестерниң тыттып келир кол чылдагааны сцена чугаазының логиказын сагывайн турарындан болур. Сцена чугаазының логиказы дээрге театр уран чүүлүндө сөөлгү үеде тыттып келген чаа арга, ол шин чогаалын күүседип турар үеде, домактарның номчуттунар аянын, оларның логиказын шын чедип алырынга кончуг ду-

залыг. Сцена чугаазының логиказы кылымал аянын болгаш хөрөктенген хевирлиг чугаага шуут удур турар. Сцена чугаазының логиказы ёзугаар «Инчеек» деп шииден дараазында чижекте сайгарып көрээлинер. Домактарда кирген чугула ылгап адаар ужурлуг сөстөрнүн адаан узун дургаар шыйыг-биле, а чугааның узун, кыска доктар ужурлуг үзүктелишикиннерин доора шыйыглар-биле демдегледип алыр.

Борбаана. Чараш, | дем **Борбай-оол** меңээ кажая иштинге | **чүнү** чугаалаан деп?||

Чараштаа. ...**Улуг сек** салып калды бе?

Борбаана. Чок, | Чараш. ||Ынак эжим, | чонувустуң чыргалы дээш | чаяаттыңан күжүвүстү харамнанмаал, ||ынакшылдын, | чуртталганың кызыл чечээн | чалы чонга чаза тудуп бараалгадыл. ||Борбай-оол | чырык чер кырында **ынакшыл бар» диди, Чараш...** | | |

Чугула сөстөрнү ылгавышаан, сөс бүрүзүнүң адалгазынче кичээнгей салып, «болбаазыраңгай» кылымал аянын сценага болдурбазы-биле чугааның логиктиг сайгарылгазын кылып алыры актёр бүрүзүңге, ооң тургузуп турары овор-хевирни улам ханы көргүзөринге улуг дузаны чедирер.

Кылымал аянын чүгле тыва эвес, алтай, орус, моол, хакас болгаш өске-даа кижилернүн чугаазын сценага тускай ылгап көргүзөрдө ажыглап болур. Чижээнге: «Самбажыкта» Алдай-оолдун, «Найыралда» Офицернүн болгаш Солаанның чугаазын хамаарыштырып болур.

Диалект шын эвес адалгадан болгаш кылымал аяндан база бир дудак чок таваржып турар частырыг — ылаңгыя аныяк актёрларның дүрген чугаазы бооп турар, чамдыкта быдырааш дүрген чугаадан чүү-даа билдинмейн баргылаар. Ону бижик кырынга көргүзөргө, чижек-биле мындыг хевирлиг. (К. Кудажы «Инчеек», чедиги көргүзүг).

Борбаана. А ынчаарга менсени үдөвөсмен, шоруң ол-ла.

Чараштаа. Күжүр эжимни аар, ам-даа чаш хевээр. Сениамаадар чыгаан кижидирменаа. Ындыг улуг кавайны кайынтыварчоор. Борбай-оолду кавайдан-чазадепдилээр чоорбе. Оо... сакманщиктеп — турардыраа....

Көрдүнген чижекте дүрген чугаадан өске актёрларның аразында драматургтуң бижээн сөзүглелин боттарының аайы-биле кайы хамаанчок өскерт бээр чүүлдер база таварышкаылаар. Сценага чугааның шын болурун чедип алыр дизе, актёр-күүседикчи бодунуң чугаазынче үргүлчү сагыш салып, бодунга шыңгы негелдени салыр ужурлуг.

Чүректің ханызындан

Степан Агбаанович Сарыг-оол 70 харлаан

1908 чылдың күскээр кыжын Өвүр-Торгалыгга ядыы арат Адыг-Түлүш Агбаанның өг-бүлезинге төрүттүнген оолду чаптап, чарашсынгаи азы чүр-бээжиниң аңгыр ышкаш алдыннанчаан элдээртип, төрелдери Сарыг-оол деп адап каан.

Степан Агбаанович Сарыг-оол амыдыралдың берге болгаш узун оруун эрткен. Удатпайн иезинден чарылгаш, төрел-дөргүлдериңиң холунга өскен өскүс оолдуң түреңги, чединмес амыдыралын сөөлүндө чогаалчы «Аңгыр-оолдуң

тоожузу» деп, ийи номнуг намдар романынга тодаргай бижээн.

Эштенчи — хөлечик аныяк оолдуң чуртталгазы кадыг-берге-даа болза, салым-чаяанныг чоннуң тоол, тывызыы, ыры, хөгжүмү, өөрү оолдар, кыстарның оюн-тоглаазы, Торгалыгның каас чараш бойдузу, малчын араттарның чылдың дөрт ээлчээнде чымыштыг, көшкүн амыдыралының өөрүшкүлүг чырык талалары ооң сагыш-сеткилинге чажындан тура-ла чогаадыкчы чүткүлдү оттуруп чораан. Хамааты дайынның болуушкуннары, 1921 чылда Тывага тиилээн улусчу революцияның чалгыы ырак-узак Өвүрге удатпайн чеде берген: чээрби чылдарның ортан үезинде С. А. Сарыг-оол аревэ кежигүнүнге кирип алган.

Улуг-Хем кожууннуң чызаанынга чарылгалап турган аныяк аревэчини 1928 чылда Кызылче нам сургуулунга өөредип чоруткан. С. А. Сарыг-оол

орус, моол бижикке өөренип алган. Араттың революстуг шериниң дайынчылары-биле 1930 чылда кулак-байларның контрреволюстуг үймээнин базарына киришкен.

1931 чылда С. А. Сарыг-оол Москвага, Чөөн чүк улустарының коммунистиг университетинге (КУТВ-ка) өөренип кирген. Аңаа марксизм-ленинизмниң теориязын шиңгээдип ап, чаа Тываны социалистиг оруктап хөгжүдеринге идепкейлиг киржиринге чугула билиглер-биле чепсегленип, культураның байлак эртинелери-биле эң-не баштай танышкан.

КУТВ-ту дооскан соонда С. А. Сарыг-оолду 1934 чылда «Аревэ шыны» солуннуң редакторунга томуйлаан. Ол-ла чылын Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң баштайгы чогаалы — «Эрге-шөлээ бисте турда» деп шүлүү парлаттынып үнген. Ынчаарда шүлүктерден аңгыда, «Агар-Сандан ыяш» деп тоолду, «Чаа суурда» деп чечен чугааны, «Өскүстен өлбес» деп шини база бижээн. Ооң баштайгы чогаалдарында революция мурнунда араттарның аарберге амыдыралын чаа Тываның аас-кежиктиг амыдыралы-биле деңнээн, кызыл болгаш кара өңнер колдап турган. Ол болза С. К. Токаның, В. Ш. Көк-оолдуң шиилери-биле, С. Б. Пюрбюнуң, Б. Д. Хөвөңмейниң, В. Л. Эренчинниң шүлүктери-биле чергелештир тыва чечен чогаалдың үндезинин салган чогаалдар болган.

Улустуң аас чогаалын чажындан тура хандыкшып дыңнап чорааны, Москвага өөренип чорааш делегейниң улустарының классиктиг чогаалдары-биле болгаш совет литератураның дээжилери-биле танышканы С. А. Сарыг-оолдуң чогаалчы базмынының эгезинге улуг салдарлыг болган. Үжен чылдарда А. С. Пушкинниң «Көдээ суур», М. Ю. Лермонтовтуң «Салгын хемези», «Чугдунмаан Россия», Т. Г. Шевченконуң «Чагыг», «Дүш», Д. Лондоннуң «Амыдыралга ынакшыл», А. М. Горькийниң «Макар Чудра», «Январь 9-зу» деп чогаалдарын тыва дылга очулдурган. Ол аныяк чогаалчыларга боттуг үлегер болуру-биле чергелештир бистиң республикага очулга ажылының эге базымнары болган.

Үжен чылдарны сөөлзүредир С. А. Сарыг-оол ТАР-ның Профэвилел Төп чөвүлелинге ажылдап тургаш, ТАР Уран чуулдар комитединиң чанынга 1939 чылда тургускан тыва чогаалчылар бөлүүнүң дуртукчузу апарган. 1942 чылда ТАР Чогаалчы-

лар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнүнге соңгуткан. Тываның хөгжүм-шии театрының директору, «Шын» солуннуң редколлегия кежигүнү, ТАР Эртем комитетиниң болгаш Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң литература болгаш фольклор секторунга эртем ажылдакчызы, Тываның ном үндүрер чериниң редактору бооп ажылдап чораан. Ол чылдарда чогаалчы улустуң аас чогаалын чыып бжиир ажылды билдилиг организастан, дыка хөй тоолдарны, тоолчургу чугааларны, ыр, кожамыктарны болгаш тывызыкларны боду кырганнардан дыңнап бижээн. 1957 чылда Москвага Горький аттыг литература институтунуң чанында Литератураның Дээди курстарын дооскан.

Чогаалчының баштайгы ному — «Саны-Мөге» деп шүлүглел 1943 чылда парлаттынган. Оортан бээр С. А. Сарыг-оолдуң «Чырык хүн», «Саны-Мөге», «Советтиг Тыва», «Кыш келди», «Коммунизмниң оттары», «Бистиң малывыс», «Улуг-Хемим», «Өңнүктеривис», «Ынакшыл» деп шүлүктөр номнары, «Белек», «Чугаалар», «Амыдырал — демисел», «Кижиги — бойдустуң төлү» деп проза чыындылары парлаттынган. «Чечен биле Белекмаа», «Сумуда башкы», «Хүннүң ыраажылары» деп шиилерин Тываның хөгжүм-шии театрының сценазынга ойнап көргүскен. О. К. Саган-оол-биле кады бижээн «Ак-көк хемниң кижилери» деп сценарийин ёзугаар өңнүг кинофильм кылып үндүрген. Тыва дылга ийи номнуг парлаттынган «Аңгыр-оолдуң тоожузун» орус, якут, моол, алтай, кыргыз болгаш өске-даа дылдарга очулдурган. Орус дылга шүлүкчүнүң чогаалдары «Стихи», «После ливня», «Песня хомуса», «У Саян» деп чыындылар кылдыр парлаттынган.

Чогаалчының кол-кол чогаалдарын «Байлак чуртум», «Чогаалдар чыындызы» (ийи том), «Хүннүң ыраажылары» деп номнарга тыва дылга парлап үндүрген.

Чогаалчының шүлүктеринге композитор А. Б. Чыргал-оол («Чымчак салгын»), В. Ш. Көк-оол («Байлак чуртум») аялгалар бижип эгелээнден бээр ооң дыка хөй чогаалдары чонга билдингир ырлар болу берген. Оларны Тываның кайы-даа ырак-узак булуңнарындан дыңнап болур.

С. А. Сарыг-оол шүлүктөр, шүлүглелдер, тоожулар болгаш чечен чугаалардан аңгыда, Тываның

мурнакчы кижилериниң дугайында хөй санныг очерктерни бижээн. Орус классиктиг болгаш совет литератураны тыва номчукчуга пропагандалаар талазы-биле чогаалчы хөй ажылды кылган. А. С. Пушкинниң «Полтава», М. Ю. Лермонтовтуң «Мцыри», «Ырбакчы», Н. А. Некрасовтуң «Волга хемде», «Тараачыннар уруглары» деп шүлүглелдерин, И. А. Крыловтуң басняларын, В. В. Маяковский, М. В. Исаковский, В. И. Лебедев-Кумач, С. П. Данилов, М. А. Светлов, Л. В. Кокышев болгаш өске-даа шүлүкчүлерниң ырларын, шүлүктерин, А. П. Чеховтуң чечен чугааларын, А. М. Горькийниң «Ава», В. П. Катаевтиң «Мен — ажылчы чоннуң оглу мен», Е. Кошеваяның «Оглум дугайында тоожузун», Ч. Айтматовтуң «Аялга», Ш. Бейшеналиевтиң «Кула аъттыг уруг» деп тоожуларын тыва дылга очулдурган.

С. А. Сарыг-оол тыва школаларга өөрөдилге номнары чогаадыр ажылга идепкейлиг киржип, оларны очулдуларынга болгаш редакторлаарынга боттуг дузаны чедирген. IV класска баштайгы «Төрээн чугаа» номунуң автору. Тыва орфографияны чогаадырынга, орус-тыва, тыва-орус словарьларны тургузарынга, база улустуң аас чогаалдарын чыып бижииринге бодунуң үлүүн кириген.

С. А. Сарыг-оол хөй-ништи ажылынга идепкейлиг киржип, РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнүнге, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадынга каш удаа соңгудуп чораан. Тайбыңның совет фондузунга дузалаар талазы-биле Тыва республика комиссиязының даргазынга база ажылдап турган. Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүну. «Улуг-Хем» альманахтың редколлегиязының ажылынга ооң баштайгы үндүрүлгезинден эгелээш могаг-шылаг чок киржип келген.

Дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының чөвүлелиниң кежигүну, 1929 чылдан бээр СЭКП кежигүну С. А. Сарыг-оол аныяк салгакчыларның кижидилгезинче онза кичээнгей салып, комсомолчулар болгаш пионерлер-биле үргүлчү быжыг харылзааны тудуп турар.

Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң чогаадыкчы салым-чаянын, идепкейлиг хөй-ништи ажыл-чорудулгазын Коммунисттик партия, Совет казак бедии-биле үнелээш, Күш-ажылдың Кызыл Тугу, «Хүндү-

лелдиң демдээ» орденнер-биле болгаш медальдар-биле шаңнаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму С. А. Сарыг-оолга Тыва АССР-ниң литературазының болгаш уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, Тываның улустуң чогаалчызы деп хүндүлүг аттарны тывыскан.

1978 чылдың ноябрь 17-де сураглыг чогаалчы С. А. Сарыг-оолдуң 70 харлаанын республиканың хөй-ниитизи, бистиң номчукчуларывыс калбаа-биле демдегеп эрттирген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму С. А. Сарыг-оолду совет литератураны хөгжүдеринге ачы-хавыязы дээш база чогаалчының чеден харлаанын холбаштыр Улустарның найыралы орден-биле шаңнаан.

* * *

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чери болгаш „Улуг-Хем“ альманахтың редколлегиязы Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолга 70 харлааны-биле холбаштыр чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип, узун назы назылап, аас-кежиктиг, каң кадык чурттаарын болгаш чогаадыкчы улуг чедиш-киннерлиг болурун күзеп тур.

ДОПЧУЗУ

ЛЕНИНЧИ КОМСОМОЛДУҢ 60 ЧЫЛЫНГА

Седип-оол Т а н о в. Аревэчиниң сактыышкыны . . .	3
Хөвөнмей Ой д а н - о о л. Кызыл-Маадыр. <i>Тоожудан үзүндү</i>	10
Хертек Серээ. Аревэчиниң даалгазы. <i>Чечен чугаа</i> . . .	27
Виктор Са га а н - о о л. Кара-Хөлдүн оглу	36
Куулар Сү т т ү г - о о л. Делегатка	39
Николай О о р ж а к. Комсомол	—

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Степан Са р ы г - о о л. «Алдан-дургун». <i>Романдан эгелер</i>	41
Салим Сү рү н - о о л. Өске кадай. <i>Тоожудан эгелер</i> . .	94
Көк-оол Ч а м ы я н. Оолдары	147
Василий М о н г у ш. Каттырбайн чүнү чаннаар	153
Чарыш	156
Агаар сөөртүп	159
Баштактар	160
Монгуш Ө л ч е й - о о л. Эскит-оолдун чамдык дозуглары	168

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Степан Са р ы г - о о л. Изим	170
Чогаадылга бажыцы	171
Чер, дээр тудуш	—
Кызыл-Энник К у д а ж ы. Аътка йөрөөл	172
Юрий К ю н з е г е ш. Херээженнер	177
Тыва черде тыным тудуш	179
Ачавыстың аас-кежин	180
Орук чурумалы	181
Кыстар кожамы	—
Бир-ле хүн бар	182
Олег Су в а к п и т. Октябрь	183
Ачызы-дыр	184
Монгуш К е н и н - Л о п с а н. Мария Цуканова дугайында	
баллада	185
Леонид Ч а д а м б а. Чыраа-Бажы	188
Сылдыстарнын чараштарын	189

Алексей Арапчор. Чүглүг аьдым, маньн салба . . .	—
Монгуш Доржу. Орук-суур	190
Хары	191
Суг-чинчилер	192
Александр Даржай. Кужурлуг	193
Кызыл-хүнде	—
«Делегейде дески кижн кайда боорлаан»	194
Тоолзуг кезжэ	195
Ынакшылдын халыыны	—
Хөвөңмей Ойдан-оол. Ленинче	196
Күскү хову	—
Чайгы шынаа	197
Зоя Намзырай. Алтай чонум	—
Владимир Серен-оол. Ынакшыл	198
Монгуш Өлчей-оол. Албадаткан анчы чычаан	205
Саая Таспай. Ажыл чокта олурттунмас	206
Ондар Аракчаа. Кады чорууйн	207
Чедип келем	208
Уттур мен бе?	—
Владимир Донгак. Сыгыдынны дыннап чор мен	—
Ынакшылды дилеп чор мен	209
Николай Ондар. Көрүп чор мен	—
Өнүктөргө	210
Чыргал Серен-оол. Сөс-оол биле Аялга-кыс	211
Николай Куулар. Эштеримниң шырайлары	212
Баштайгы хар чаап турда	—
Чайлагга туман	213
Түлүш Хураган-оол. Мана, талым	—
Ынакшылдын халыыны бе?	214
Чүгө дизе?	215
Тирчин Моторк. Сиген шөлүнгө	—
Чиңмит Өөлөт. Мактаксаар мен	216
Ондар Бавуужап. Ынак Тывам сактып ордум	—
Маады Болат. Тыва черде	217
Мадон Монгуш. Өгдө чырык	218
Биче-оол Доюндуп. Мээң ырым	219
Бүзүрээн мен	220
Артык Ховалыг. Ыравайн көр	221

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

Олег Сувакпит. Хадыңчыгаш	222
Буга	—
Бөмбүк	223
Сайлык	—
Чырык	—

Дагаажыгаш	—
Салчак Тамба. Хөөлбекте кадыргылар	—
Уя	224
Экер-оол Кечилоол. Үндүр имнедикен	225
Чуларак	
I. Мээн олчам	227
II. Чуларактын туруглааны	229
Зарядка кылыр мен	232
Садигим	233
Ондар Каңоол. Сайлык oglу	—
Найырал	234
Торга	—
Күскелер	235
Ондар Чаңоол. Өнүктөри дузалашкан	—
Манаг	237
Сат Биче-оол. Чунгуга	238
Кылыткаш кээлем	—
Саая Соскалдай. Өгдө дуруя оолдары	239
Сылдыс чырып турзун, огдум	—

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Антон Калзан. «Үнүм дилээш тыппаан шаамда»	241
Болат-оол Бүдүп. Сцена чугаазынга хамаарыштыр	255
Чүректиң ханызындан	260

УЛУГ-ХЕМ № 40

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

Редактор издания *А. А. Даржай*. Художник *А. О. Ойдуп*.
Художественный редактор *В. У. Донгак*. Технический редактор
А. А. Чернова. Корректоры *В. Б. Норбу*, *Х. Х. Сюрюн-оол*.

Сдано в набор 29/IX 1978 г. Подписано к печати 14/XII
1978 г. Формат 60×90^{1/16}. Бумага тип. № 2. Печ. л. 16,75.
Уч.-изд. л. 16,4. Цена 1 руб. 40 коп. Тираж 5000 экз.
Заказ 3256. ТС 01448. ТП 1978 г. Тувинское книжное изда-
тельство, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57. Типография
Управления по делам издательств, полиграфии и книжной
торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл,
Щетинкина и Кравченко, 1.

2р. 70к.
1р. 10 коп.

1185 -

КЫЗЫЛ • 1978